

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

Н. І. Головка

**ПРАВОВА
ПЕДАГОГІКА**

Навчальний посібник

МАУП

Київ 2007

ББК 74.6я73
Г61

Рецензенти: *Л. І. Курач*, канд. пед. наук, доц.
Р. А. Калюжний, д-р юрид. наук, проф.
А. О. Лігоцький, д-р пед. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Інституту права МАУП
(протокол № 2 від 27.10.05)

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 6 від 05.07.06)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18-Г-133 від 23.01.07)

Головко Н. І.

Г61 Правова педагогіка: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2007. —
248 с. — Бібліогр. в кінці розд.

ISBN 978-966-608-744-0

У пропонованому посібнику в узагальненому вигляді проаналізовано загальнопедагогічні та загальноправові основи правового виховання, правової культури, правової освіти та правового розвитку особистості. Визначено особливості виникнення правових відхилень у підлітків, методи та заходи їх педагогічної профілактики.

Для юристів та широкого загалу читачів, які цікавляться педагогічними закономірностями в галузі права.

ББК 74.6я73+67.309я73

© Н. І. Головко, 2007
© Міжрегіональна Академія управління
персоналом (МАУП), 2007

ISBN 978-966-608-744-0

ЗМІСТ

Вступ.....	6
I. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ПЕДАГОГІКИ	
1.1. Правова педагогіка, її предмет і завдання.....	8
1.2. Міжпредметні зв'язки правової педагогіки	15
1.3. Поняття про методи педагогічного дослідження	15
II. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ І ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПРАВОВІЙ ПЕДАГОГІЦІ	
2.1. Особливості психологічного розвитку і формування особистості.....	25
2.2. Вплив спадковості, середовища і діяльності на розвиток особистості.....	28
2.3. Поняття про процес виховання	32
2.4. Принципи та методи виховання	34
2.5. Самовиховання та перевиховання.....	44
III. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПЕДАГОГІКИ	
3.1. Соціалізація особистості та її педагогічні аспекти.....	50
3.2. Правова соціалізація особистості	54
3.3. Соціально-правова педагогіка як наука	55
3.4. Соціальне виховання.....	58
IV. ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	
4.1. Поняття, ознаки і функції правового виховання	63
4.2. Правове виховання молоді	68
4.3. Система і механізм правового виховання. Правова вихованість. Правосвідомість	73

V. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ	
5.1. Формування правової культури особистості.....	88
5.2. Ознаки правової культури як соціального явища.....	92
5.3. Правова освіта та способи її вдосконалення.....	101
VI. ПРАВОВА ПЕДАГОГІКА ТА СОЦІАЛЬНО- ПЕДАГОГІЧНІ ФАКТОРИ У ПРАВОВІЙ СФЕРІ	
6.1. Взаємозв'язок права і педагогіки. Особливості соціально-педагогічних факторів.....	114
6.2. Педагогічні принципи правовиховної роботи.....	119
6.3. Структура, основні напрями і засоби педагогічного забезпечення формування правової культури, правового виховання.....	122
6.4. Об'єкти педагогічного забезпечення правової соціалізації і формування правової культури.....	127
VII. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ	
7.1. Важковиховуваність — основна передумова правових відхилень у поведінці дітей та підлітків	132
7.2. Педагогічні аспекти запобігання девіантній поведінці.....	136
7.3. Законодавче забезпечення соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю і дітьми девіантної поведінки	148
VIII. ПРАВОВА ТА ПРЕВЕНТИВНА ПЕДАГОГІКА	
8.1. Основи педагогічної профілактики злочинів.....	157
8.2. Профілактичні заходи щодо вживання наркотичних речовин та алкоголю.....	162
8.3. Система профілактики злочинів як різновид педагогічної діяльності	168
8.4. Віктимологічна профілактика.....	177

IX. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В РОБОТІ ІЗ ПЕРЕВИХОВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ	
9.1. Пенітенціарна педагогіка як наука про перевиховання засуджених	182
9.2. Педагогіка співробітництва	185
9.3. Методи перевиховання засуджених	188
X. ПЕДАГОГІКА В ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	
10.1. Сфери поєднання правоохоронної діяльності з педагогікою	199
10.2. Педагогіка в діяльності спеціалістів різних служб правоохоронних органів	202
XI. ПЕДАГОГІЧНА КУЛЬТУРА ТА ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ЮРИСТА	
11.1. Педагогічна техніка юриста	213
11.2. Педагогічна техніка використання мовних засобів	220
XII. ІСТОРИКО-ГЕНЕТИЧНІ ВИТОКИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	
12.1. Правове виховання в первісному суспільстві та в Давній Греції	234
12.2. Елементи правового виховання у Стародавньому Римі та в епохах середньовіччя і Відродження	237
12.3. Педагогічні ідеї епохи Нового часу та Просвітництва	238

Вступ

Важливим напрямом правової політики в демократичних державах є створення умов для реалізації громадянами своїх прав і свобод, забезпечення їм доступу до права, що означає можливість одержувати широку правову інформацію та належну юридичну допомогу. Висока правова культура, правове виховання населення — важлива умова становлення та утвердження громадянського суспільства і правової держави, реалізації демократичних свобод.

Навчальні юридичні заклади повинні розвивати правову науку і поширювати її досягнення в практику задля забезпечення належного рівня і прискорення процесів правового виховання, правового навчання, правової освіти, правової культури громадян, а також задовольняти потреби країни у висококваліфікованих кадрах юристів — носіїв юридичної освіти і високої правової культури, правового виховання.

Правове виховання — найважливіший напрям у педагогічному забезпеченні правової соціалізації та правової культури населення. У сучасних умовах правове виховання набуло глобального значення. Освітній вплив на молоде покоління і всіх громадян повинен містити правове виховання. Ця робота вимагає особливої педагогічної майстерності, оскільки без неї правові знання не дієві, а правові повчання не перетворюються на правові навички вихованців. Педагогічні механізми таких перетворень недостатньо вивчені, а правове виховання — це корисна робота без гарантії на успішний результат.

Правова культура особистості означає опанування основ юридичних знань, повагу до закону, права, свідоме дотримання норм права, розуміння соціальної, юридичної відповідальності, непримиренність до правопорушень, боротьба з ними. Знання громадянами своїх прав, а також обов'язків перед державою і суспільством є складовою частиною правової культури. Правова свідомість людини передбачає почуття впевненості в тому, що вона знайде в державі та органах правопорядку допомогу щодо захисту своїх прав, законних інтересів.

Професійна діяльність юриста, окрім глибоких спеціальних кваліфікованих знань, навичок, умінь, вимагає системи пси-

хологічних і педагогічних знань, а також навичок і прийомів, які забезпечують високу культуру спілкування. Знання основ педагогіки і психології необхідні всім, хто має справу з людьми, впливає на них, проводить правовиховну роботу.

На сучасному етапі розвитку нашої держави основними завданнями правового виховання населення є забезпечення формування:

- правильного розуміння змісту основних правових понять;
- знання основних положень Конституції України та інших найважливіших нормативно-правових актів нашої держави;
- переконання у доцільності та необхідності неухильно дотримуватись вимог законів, інших нормативно-правових актів;
- негативної реакції на кожне правопорушення, незалежно від того, хто його вчинив;
- поваги до правоохоронних органів і готовності надавати їм допомогу в розкритті й запобіганні правопорушенням.

У посібнику в узагальненому вигляді проаналізовано загальнопедагогічні та загальноправові основи правового виховання, правової культури, правової освіти та правового розвитку особистості. Визначено особливості виникнення правових відхилень у підлітків, методи та заходи їх педагогічної профілактики.

Навчальний посібник буде корисним як для юристів, так і для широкого загалу читачів, які цікавляться педагогічними закономірностями в галузі права.

I. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ПЕДАГОГІКИ

1.1. Правова педагогіка, її предмет і завдання

Розвиток людської цивілізації перебуває нині на тому рівні, коли масове використання прогресивних технологій на практиці визначає силу держави, прогрес, якісні і кількісні результати праці.

Сучасний ідеал державного устрою — правова держава, яка забезпечує життя суспільства, права громадян, створює необхідні умови для розкриття їх можливостей і задоволення потреб. Втілення в життя наукових ідей багатогранного розвитку людини, її освіти і виховання потребує мобілізації сили і засобів суспільства і держави в галузі правової, моральної, економічної освіти.

Педагогіка, в класичному значенні, нині не відображає зміст і завдання виховання. Виховний процес вийшов за межі дитячої педагогіки, — об'єктами цілеспрямованого виховного впливу стали практично всі соціальні групи суспільства. Окрім шкільної та педагогіки вищої школи, виникли інженерна, юридична, соціальна, правова та інші її види.

Перш ніж визначити особливості правової педагогіки розглянемо передумови становлення загальної педагогіки.

На ранніх етапах свого розвитку людство почало розмірковувати над проблемами передачі життєвого досвіду новим поколінням, нагромаджуючи відповідні знання, які згодом сформувались у цілісну багатогалузеву науку — педагогіку.

В Афінах зародилися перші педагогічні теорії. Найвидатніші філософи того часу були одночасно і виразниками педагогічних ідей античного світу.

Сократ (469–399 рр. до н.е.) — син ремісника, став ідеологом великої земельної аристократії. Заперечував пізнання світу і природи через їх недоступність людському розумові, намагався довес-

ти, що люди повинні пізнавати лише самих себе і вдосконалювати свою мораль. Він вбачав у цьому мету виховання. Сократ вів бесіди з питань моралі на площах, запитаннями і відповідями заставляв своїх слухачів знаходити “істину”, причому сам не пропонував готових положень і висновків. Такий стиль ведення бесід зі слухачами називають сократівським.

Платон (427–347 рр. до н.е.) — видатний давньогрецький філософ, ідеолог рабовласницької аристократії, учень Сократа. У творах “Держава”, “Закон” Платон описав проект нової системи виховання дітей та молоді в рабовласницькій державі. За його теорією, дітей до семи років потрібно виховувати на “майданчиках” біля храмів, де жінки-виховательки за допомогою ігор, казок, пісень, бесід сприяють їхньому розвитку. Від семи до дванадцяти років діти відвідують державну школу, де вчать читати, писати, рахувати та співати. Для дітей 12–16 років філософ пропонує школу фізичного виховання палестру — з гімнастичними вправами. Діти, які не мають здібностей, поповнюють лави землеробів та ремісників. Від 18 до 20 років — ефебія — посилена військово-гімнастична підготовка. Від 20 років юнаки, які не виявили здібностей до наук, ставали воїнами, а ті, які залишились, до 30 років вивчають арифметику, геометрію, астрономію і музику. Вони готуються до виконання важливих державних доручень. Особи віком від 30 до 35 років, які виявили найкращі здібності, могли далі вдосконалювати свою освіту, щоб потім стати керівником держави і постійно самовдосконалюватись.

Важливо, що Платон запропонував низку цікавих думок, зокрема про необхідність виховання дітей дошкільного віку, фізичне виховання, розширення програми навчання, створення державної системи виховання, освіти для дорослих і самовдосконалення людини впродовж життя.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) — учень Платона. Давньогрецький філософ і педагог. На його думку, метою виховання є розвиток у людині найвищих якостей душі — розумової і вольової. Виховання повинна здійснювати держава, яка визначає його мету, завдання і зміст.

Аристотель пропонував власну вікову періодизацію, яка відповідає природі людини. До 7 років дитина повинна виховуватись у сім’ї, де батьки її загартовують, виховують засоба-

ми гри, казки, музики, моральних бесід. Від 7 до 14 років діти мали відвідувати державні школи, де займалися фізичними вправами, музикою, навчались читати тощо. Від 14 до 21 року підлітки та юнаки здобувають у школах середню освіту, яка включає знання з літератури, історії, філософії, математики, астрономії, музики. Такий зміст навчання пропонувався лише для хлопчиків, для дівчаток така програма навчання була обмеженою.

Платон і Аристотель дотримувались думки, що естетичне, моральне виховання є свідченням гармонії, а реальні її вияви — у граматиці, математиці, астрономії, спорті.

Демокрит (460–370 рр. до н.е.) — давньогрецький філософ — матеріаліст. У своїх працях велику увагу приділяв проблемам виховання. Демокрит відстоював принципи природовідповідності, гармонійного розвитку людини; великого значення надавав тривалому вихованню дітей та молоді, використанню вправ у вихованні моральної поведінки. Мета виховання, на думку Демокрита, — підготувати молодь до реального життя.

Після римського завоювання Афін і перетворення їх на колонію, багато давньогрецьких філософів, математиків потрапили в полон і були вивезені до Риму. Вони стали рабами знатних римлян, супроводжували їхніх дітей до школи, прислугували їм. Саме тоді рабів-філософів уперше почали називати педагогами. Так виникла назва професії й утвердився термін “педагогіка”.

Педагогіка — наука, що вивчає процеси виховання, навчання і розвитку особистості.

Назва її від грецьких слів “дитина” і “веду”. Дослівний переклад “дітоводіння”, або “дітоводство”. У Давній Греції цією справою займались раби, які супроводжували дітей рабовласників до школи, пізніше — найрозумніші, вільнонаймані люди, котрі займалися наставництвом, вихованням та навчанням дітей.

Педагогіка досліджує виховання як свідомий і планомірний процес підготовки людини до життя і праці, розкриває його сутність, закономірності, тенденції та перспективи, вивчає принципи і правила, які регулюють виховну діяльність.

Основними системними педагогічними явищами, що спонукають і допомагають у формуванні особистості, є освіта,

навчання, виховання і розвиток. Вони охоплюють сукупність реальних явищ, теоретичних і практичних питань, що належать до предмета педагогічної науки. Правильне їх розуміння потрібне передусім для пізнання педагогічних закономірностей.

Як стверджують педагоги Н. П. Волкова, В. М. Галузинський, Г. С. Костюк, І. П. Підласий, І. Ф. Рябко, М. М. Фіцула та ін., виховання — соціальне явище, властиве тільки людям, суспільно необхідна сфера діяльності.

Виховання — цілеспрямований та організований процес формування особистості. Це розвиток важливих соціальних якостей особистості як носія загальнолюдських цінностей: духовних, світоглядних, правових, патріотичних, гуманних, культурних, трудових тощо. Через виховання досягають адаптації особистості до життя в суспільстві, формування громадянства, любові до батьківщини, оточення, поваги до закону, інтелектуального і культурного розвитку, самореалізації. Результатом виховання є вихованість конкретної людини.

М. М. Фіцула зазначає, що “виховання” використовують у широкому соціальному, в широкому педагогічному, у вузькому педагогічному, в дуже вузькому педагогічному значеннях [5, с. 12].

У широкому соціальному значенні виховання — це формування особистості під впливом навколишнього середовища, умов, обставин, суспільного ладу. Стверджуючи “виховує життя”, мають на увазі виховання в широкому значенні цього слова. Дійсність суперечлива і конфліктна, тому особистість під впливом антисоціальних явищ може загартувуватись у боротьбі з труднощами, виховувати в собі несприйнятливність до них.

Виховання в широкому педагогічному значенні охоплює формування особистості дитини під впливом діяльності педагогічного колективу закладу освіти.

Виховання у вузькому педагогічному значенні — це цілеспрямована виховна діяльність педагога для досягнення конкретної мети в колективі учнів.

Виховання в дуже вузькому значенні — це спеціально організований процес, що передбачає формування певних якостей особистості, процес управління її розвитком, який відбувається через взаємодію вихователя і учня [9].

Складовою частиною виховання є освіта.

Освіта — процес засвоєння систематизованих знань, формування на їх основі світогляду, розвитку пізнавальних можливостей, а також набуття умінь і навичок для практичного застосування загальноосвітніх і професійних знань [4]. Такі знання забезпечують відповідне розуміння світу, людства, життя суспільства, себе і своєї діяльності, формують звички, можливості і потреби до творчості, збагачення людського досвіду. Індивідуальний результат освіти — освіта особистості, суспільства, які визначають не за формальними показниками, а за належним розумінням оточення і самоусвідомленням.

Основним способом здобуття освіти є навчання, в процесі якого реалізуються цілі освіти.

Навчання — це цілеспрямований процес взаємодії вчителя й учнів, під час якого здійснюється освіта, виховання і розвиток людини, формуються знання, навички і вміння. Провідну роль у процесі навчання виконує той, хто навчає, хто спонукає учнів навчатись, спрямовує та організовує їх пізнавальну діяльність, формує засоби і прийоми знань, умінь та навичок.

Навчання вносить свій вагомий внесок у виховання і розвиток особистості. Освіта людини — це результат не тільки навчання, а й самоосвіти, тобто самостійної роботи самої людини в пошуку і засвоєнні знань. Освіта має виховне і розвиваюче значення.

Розвиток — це цілеспрямований процес детермінації кількісних та якісних змін і перетворень в особистості і людській спільноті, які сприяють підвищенню рівня розвитку їх інтелекту, важливих ділових якостей і здібностей. Розвиток людини — це процес становлення і формування її особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих факторів, серед яких цілеспрямоване виховання і навчання — визначальні.

Виховна і навчальна діяльність за своєю суттю мають скеровувати, спрямовувати, організовувати індивідуальне становлення людської особистості, формувати її риси та якості згідно з вимогами суспільства.

Виховання, освіта, навчання і розвиток — найважливіші напрями педагогічної діяльності, які органічно пов'язані між собою і доповнюють один одного. Їхній взаємозв'язок — основна педагогічна закономірність [9].

Педагогіка — це наука про виховання й навчання підростаючого покоління. Однак у юридичній практиці педагогіка більшою мірою стосується процесу виховання як динамічного складного явища, що здійснюється на основі цілеспрямованого й організованого формування громадянина незалежної держави. Йдеться про виховання громадян, які перебувають у правовому полі. Правове виховання здійснюють передусім правники. Законність і правопорядок тісно пов'язані з педагогічною системою суспільства.

Правова педагогіка дбає про правове виховання, правову культуру, правову освіту людини та членів суспільства; досліджує умови середовища, в яких ця діяльність здійснюється; розробляє нові форми і засоби правового виховання, правового розвитку, правової освіти, правового навчання з урахуванням розвитку суспільства та розвитку чинного законодавства.

Вагомий внесок у розвиток правової педагогіки зробили науковці В. Д. Бабкін, І. Ф. Рябко, М. М. Фіцула, Г. Х. Яворська та інші.

Правова педагогіка — галузь загальної педагогіки, що вивчає правову освіту, правове навчання, правове виховання та правовий розвиток особистості. Ця нова галузь педагогіки узагальнює досвід і розробляє практичні рекомендації для організації правовиховання різних верств населення: дітей, підлітків; студентів, молодих людей; дорослих.

Об'єкт пізнання правової педагогіки — людина як носій соціальної правосвідомості, правового виховання та правової культури.

Сфери діяльності правової педагогіки — це правова сфера суспільства, законність і правопорядок, діяльність структур, органів і людей, які цілеспрямовано займаються їх зміцненням (навчальні та позанавчальні заклади, молодіжні осередки та організації, органи внутрішніх справ).

Предмет правової педагогіки визначається основними завданнями, які передбачені правовиховною системою: педагогічні факти, закономірності і механізми правової освіти, що діють в суспільстві і впливають на нього, на стан законності і правопорядку, на діяльність юридичних органів та їх персоналу.

Мета правового виховання, навчання та освіти полягає у формуванні в особистості таких якостей, які б максималь-

но допомагали їй активній, свідомій і корисній участі у складному правовому суспільстві, в різноманітних юридичних відносинах, допомогли б виробляти правову дисципліну, яка виявляється в правильній поведінці в колективі, суспільстві.

Завдання правової педагогіки такі:

1. Вивчення історії розвитку педагогічних знань у галузі права і їх використання в суспільстві і органах правопорядку;
2. Розробка методології, методики правово-педагогічного пізнання;
3. Участь у створенні системи педагогічного забезпечення правотворчої діяльності, діяльності співробітників органів правопорядку;
4. Розробка форм, методів і технологій здійснення педагогічного забезпечення правотворчої діяльності (педагогічна діагностика, педагогічна експертиза, педагогічне консультування, педагогічна допомога, педагогічна корекція тощо);
5. Надання допомоги в підвищенні ефективності правової та юридичної освіти;
6. Розробка та вдосконалення методик правового виховання, правового навчання, правової культури, правосвідомості особистості;
7. Розробка і вдосконалення методик викладання правових дисциплін, юридичної та правової педагогіки;
8. Розробка педагогічної системи професійно-психологічної підготовки співробітників правоохоронних органів;
9. Забезпечення юристів знаннями із правової педагогіки, прийомами правового виховання і навчання.

Основним завданням правової педагогіки є розробка системи правового навчання, правового виховання та правового розвитку молодого покоління та громадян загалом.

Отже, правова педагогіка — це наука про формування суспільної правосвідомості, правового виховання, правового навчання і правової освіти людей у галузі правового розвитку; наука про дидактичні принципи, умови, форми і засоби правового виховання, правового розвитку в правовій державі.

1.2. Міжпредметні зв'язки правової педагогіки

Правова педагогіка — це галузь педагогіки, пов'язана із багатьма науками: філософією, соціологією, соціальною педагогікою, естетикою, етикою, психологією, анатомією, фізіологією людини. Міжпредметні зв'язки правової педагогіки дають змогу глибше пізнати педагогічні факти, явища і процеси.

Філософія допомагає правовій педагогіці визначити мету виховання, з'ясувати вплив загальних закономірностей людського буття і мислення, забезпечити оперативною інформацією про зміни в науці і суспільстві, коригуючи спрямованість виховання.

Особливими є зв'язки правової педагогіки з психологією. Загальна психологія вивчає факти, закономірності і механізми психіки, які визначають сприйняття людиною дійсності і регулюють її поведінку; досліджує різноманітні психічні процеси, стани і якості (мислення, пам'ять, уяву, почуття, волю), що формуються під час розвитку людини, її виховання і взаємодії з навколишнім світом. Вона озброює правову педагогіку знаннями про умови і механізми перебігу внутрішніх процесів формування особистості. Важливе значення для правової педагогіки має також вікова і педагогічна психологія, що вивчає закономірності психічних процесів дітей різного віку в умовах цілеспрямованого навчання і виховання.

Соціальна психологія вивчає особливості формування особистості, включеної в різні групи, і збагачує правову педагогіку фактами для дослідження проблем виховання людини в колективі і розробки методики виховання учнів за допомогою колективу.

Соціологія сприяє пізнанню таких інститутів суспільства як сім'я, школа, трудовий колектив, формальні та неформальні групи, юнацька субкультура, використовуючи фактичний матеріал для раціональної організації навчання і виховання.

1.3. Поняття про методи педагогічного дослідження

Метод (від лат. *methodos* — шлях) в перекладі означає шлях дослідження, теорія, навчання. Як наукове поняття “метод” у широкому розумінні слова означає спосіб досягнення визначе-

ної мети, у вузькому — спосіб вирішення певного завдання заради пізнання явищ і закономірностей природи і громадського життя.

Метод науково-педагогічного дослідження — спосіб дослідження психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивної закономірності виховання і навчання [4].

Методика дослідження — процедура, послідовність здійснюваних пізнавальних і перетворюючих дій, операцій та впливів, спрямованих на вирішення дослідницьких завдань.

Основними критеріями ефективності науково-педагогічного дослідження науковці визначають:

- новий науковий результат;
- збагачення теоретичних знань, які сприяють удосконаленню процесу виховання, навчання й розвитку;
- ефективно та якісно вирішення конкретних навчально-виховних завдань [1; 2; 4; 6; 8; 13].

До методів педагогічного дослідження належать спостереження, опитування, бесіда, анкетування, інтерв'ю, вивчення документації, самооцінка, монографічне вивчення, експеримент тощо. Педагогічні дослідження здавна були корисними для інших галузей педагогічних знань. Особливості і відмінності його застосування зумовлені предметом педагогіки і сферою її досліджень.

Педагогічне спостереження — метод, заснований на цілеспрямованому сприйнятті дослідником певних сторін і явищ педагогічної практики. Метод педагогічного спостереження застосовується у процесі будь-якого педагогічного дослідження, вивчення дитини і молодої людини, які беруть участь у навчально-виховному процесі. Цей метод вимагає від дослідника спостережливості, уміння накопичувати і фіксувати фактичний матеріал, що стосується навчальної і виховної роботи. Серед основних вимог педагогічного спостереження — чіткість, систематичність, різнобічність, достатня кількість зафіксованих фактів, своєчасність, об'єктивність, економність техніки запису, ретельне, вдумливе й копітке опрацювання зібраного матеріалу, врахування всіх впливів на перебіг досліджуваних явищ, виокремлення істотних, стійких, повторюваних фактів серед другорядних та випадкових елементів, не-

упередженість у тлумаченні матеріалу, в оцінюванні фактів і висновків. Як правило, спостереження планують заздалегідь: складають його програму, де передбачено врахування частоти і кількості спостережень, об'єкти спостереження, час, характеристики виокремлених для спостереження педагогічних ситуацій тощо.

Розрізняють спостереження пряме, опосередковане та само-спостереження.

Пряме спостереження — вид педагогічного спостереження, під час якого дослідник безпосередньо бере участь у досліджуваному процесі, діє разом з учасником дослідження. Залежно від дослідницьких завдань, вибудовується система стосунків спостерігача з іншими учасниками дослідження. Цей тип спостереження здебільшого використовують під час вивчення під-дослідного у процесі навчання та виховання.

Опосередковане спостереження — вид спостереження, що не передбачає безпосередньої участі дослідника у процесі, який вивчають. Воно ефективніше, ніж пряме спостереження, оскільки дає змогу фіксувати природну поведінку дітей, підлітків, унеможливорює вплив педагога на них.

Самоспостереження — процес споглядання внутрішніх психічних процесів з одночасним спостереженням за їх зовнішніми виявами. Це унікальний метод “проникнення” всередину психічних процесів та явищ. Пов'язане з певними труднощами, оскільки дані самоспостереження повинні бути не інтерпретованими, поданими в тій послідовності, в якій вони виникають [4]. Вагомим недоліком практичного використання методики спостереження, за твердженням Ю. К. Бабанського, є недостатньо чітке обґрунтування системи фіксації фактів, за якими спостерігають і формулювання проміжних висновків [1].

Серед засобів, що підвищують об'єктивність педагогічного спостереження, — візуальні способи спостереження. Вони підсилюються застосуванням різноманітних технічних засобів (кінозйомка, відеозапис, ТВ). Застосування результатів таких дослідницьких прийомів на практиці вимагає дотримання педагогічного такту.

Слід зауважити, що педагогічне спостереження не цілком достатньо розкриває досліджуване явище, дії учнів тощо. Особ-

ливо це стосується мотивів здійснюваних вчинків і дій піддослідного. Звідси виникає необхідність поєднувати спостереження з іншими методами дослідження, наприклад, бесіда, інтерв'ю, анкетування.

Педагогічне опитування — метод, заснований на процесі одержання дослідником інформації від інших осіб про певні явища педагогічної практики. Опитування передбачає логічно продуману систему питань, їх чітке формулювання, невелику кількість (3–5), а також передбачає можливість категоричної відповіді (так, ні).

Метод бесіди є різновидом опитування, він вимагає серйозної підготовки дослідника, оскільки застосовується усно під час безпосереднього контакту з досліджуваним у вільній формі спілкування, без запису відповідей співрозмовника.

Застосування цього методу найбільш ефективно тоді, коли педагог чи юрист чітко визначає мету бесіди, яка, в свою чергу, передбачає вирішення завдань дослідження.

Ефективність бесіди залежить здебільшого від уміння дослідника створити сприятливу морально-психологічну атмосферу, спостерігати за поведінкою співбесідника, його мімікою, емоційними реакціями на запитання, бажанням відповідати чи ухилятися від відповіді тощо.

Різновидом бесіди є метод інтерв'ю.

Метод інтерв'ю передбачає виклад усних питань інтерв'юерами у заздалегідь запланованій послідовності. Відповіді, як правило, записують на магнітну чи відеоманітну стрічку. Цей метод найдоцільніший, якщо дослідник упевнений в об'єктивності відповідей опитуваних, тому що інтерв'ю не передбачає уточнювальних запитань. Теорія і практика масових опитувань виробила чимало прийомів організації інтерв'ю (вільне, групове, інтенсивне, діагностичне, стандартизоване). На проведення інтерв'ю впливають місце, конкретні обставини, тривалість його проведення.

Достовірність і надійність одержаної інформації залежить від особистості дослідника, його ерудиції, спостережливості, дисциплінованості, моральної та фізичної витривалості, вміння проводити інтерв'ю. Результати інтерв'ю порівнюють з даними, отриманими за допомогою інших методів (анкетування, спостережень, досліджень).

Соціологічні методи дослідження (анкетування, рейтинг, метод експертних оцінок). Навчання і виховання — це процеси масові за організацією, поширеністю і кількісними характеристиками. Проведення педагогічного дослідження в одній школі або ВНЗ ще недостатньо для того, щоб результати дослідження стали надбанням усїєї педагогічної науки. Необхідно довести репрезентативний характер отриманих педагогічних і психолого-педагогічних результатів.

З метою вивчення ефективності розробленої педагогічної методики часто проводять анкетування — письмове опитування певного контингенту з метою з'ясувати думки цих людей щодо поставлених питань. Під час відкритого анкетування респондент формулює відповіді у довільній формі. Під час закритого анкетування на кожне поставлене питання анкети пропонуються кілька варіантів відповідей, з яких респондент повинен вибрати відповідь, що відображає його позицію. Розробка анкет досить трудомістка наукова процедура. Від форми анкети, змісту питань, кількості заповнених анкет в остаточному підсумку залежить вірогідність результатів дослідження. Анкети складаються, як правило, у такий спосіб, щоб була можливість обробки їхніх даних методами математичної статистики із застосуванням ЕОМ.

Рейтинг (оцінювання) — метод дослідження, коли респондентам пропонують оцінити те чи інше педагогічне явище. Роль респондентів виконують учні або вчителі, найбільш компетентні в певному питанні. Цей метод передбачає оцінювання певних сторін діяльності досвідченими суддями (експертами), для яких характерні компетентність — знання сутності проблеми; креативність — здатність творчо вирішувати завдання; позитивне ставлення до експертизи; наявність власної думки і здатність відстоювати її; наукова об'єктивність; аналітичність і конструктивність мислення; самокритичність [9, с. 31].

Метод експертних оцінок близький до методу рейтингу. Зміст методу експертних оцінок полягає в тому, щоб щодо того чи іншого педагогічного явища опитати осіб — експертів у певному питанні — досвідчених і визнаних фахівців, позицію яких поважають у професійному педагогічному співтоваристві. На підставі експертних оцінок педагог-дослідник робить

обґрунтовані висновки щодо педагогічної ефективності пропонованої методики навчання і виховання.

Педагогічний експеримент є основою будь-якого науково-педагогічного дослідження. Це метод комплексного характеру, оскільки передбачає використання спостереження, бесід, інтерв'ю, анкетних опитувань, створення виховних ситуацій. [9]

Педагогічний експеримент — це метод перевірки і практичного підтвердження заздалегідь розроблених теоретичних припущень і гіпотез в умовах спеціально організованої педагогічної діяльності вчителя й учнів. Основою будь-якого наукового педагогічного дослідження є педагогічний експеримент. За допомогою педагогічного експерименту перевіряють вірогідність наукових гіпотез, виявляють зв'язки між елементами педагогічних систем.

Педагогічний експеримент передбачає такі етапи:

1. Констатуючий експеримент — спрямований на з'ясування характеристик та властивостей досліджуваного явища. Констатуючий експеримент — це комплекс методів дослідження, призначений для об'єктивної перевірки доцільності педагогічних гіпотез. Цей експеримент дає змогу глибше, ніж інші методи, встановити характер зв'язку між різними компонентами педагогічного процесу, між факторами, умовами і результатами педагогічного впливу; перевірити ефективність тих чи інших педагогічних нововведень; порівняти ефективність різних факторів чи змін у структурі процесу і вибрати найкращі умови для реалізації визначеного комплексу завдань відомими способами; визначити особливості процесу в нових умовах тощо. У ньому бере участь основна і контрольна групи.

Це спостереження, спеціально організоване у зв'язку із систематичними змінами умов педагогічного процесу. Для більш точного його вивчення експериментатор спостерігає за процесом, який він сам організував. Він втручається в педагогічний процес, створює певні умови діяльності вихованців і вихователя. Педагогічний експеримент вимагає точного визначення вихідних даних, конкретних умов і способів навчання, досліджуваних матеріалів, а також всестороннього обліку результатів експерименту.

2. Формуючий експеримент — здійснюється за допомогою експериментальної моделі впливів, що розвивають і формують предмет дослідження. Формуючий експеримент є більш строгою формою наукового дослідження. Із широкого педагогічного контексту виділяється певна сторона, штучно створюється обстановка, яка дає змогу точно контролювати результати і маніпулювати змінними величинами.

Формуючий (або творчо-перетворюючий) експеримент має структурну модель. Педагог-теоретик розробляє гіпотезу дослідження, а також методику вивчення проблеми. Він реалізує педагогічний експеримент і перевіряє на практиці ефективність гіпотетичного припущення. Дослідник створює нову розвиваючу ситуацію для учнів, щоб поліпшити процеси їхнього навчання і виховання. Якщо результати виявляються ефективними і гіпотеза підтверджується, то отримані дані теоретично аналізують і формулюють висновки про методику навчання або виховання.

3. Контрольний експеримент (або контрольний зріз) — проводиться з метою перевірки отриманих результатів, зроблених висновків і розробленої методики навчально-виховного процесу в умовах масового навчання у навчальному закладі. Суть контрольного експерименту полягає у застосуванні апробованої методики в роботі інших навчальних закладів і інших педагогів. Якщо під час проведення контрольного експерименту підтверджуються зроблені висновки, дослідник узагальнює отримані результати, що стають теоретичним і методичним надбанням загальнотеоретичного і методичного арсеналу педагогіки.

Етапами педагогічного експерименту є планування, проведення й інтерпретація результатів. Планування включає постановку мети і завдань експерименту, вибір залежної перемінної (відгуку), вибір факторів впливу і кількості їхніх рівнів, необхідну кількість спостережень, порядок проведення експерименту, метод перевірки отриманих результатів. Організація і проведення експерименту повинні відбуватися відповідно до розробленого плану. На етапі інтерпретації збирають і опрацьовують дані. Щоб проведення експерименту відповідало принципу вірогідності, необхідно, дотримуватись таких умов: 1) оптимальна кількість випробуваних і достатня кількість до-

слідів; 2) надійність методик дослідження; 3) облік статистичної значущості розбіжностей.

Вивчення, аналіз і узагальнення передового педагогічного досвіду. Цей метод заснований на вивченні, теоретичному аналізі й узагальненні практичної роботи найкращих шкіл і вчителів, найбільш ефективних у здійсненні навчання і виховання дітей. Справа в тому, що часто емпіричним шляхом, прагнучи поліпшити умови навчання учнів, а також створити для них розвиваюче середовище, вчителі винаходять оригінальні, творчі рішення, створюють нові авторські програми і реалізують індивідуальний стиль педагогічної діяльності. Як правило, творча діяльність досвідчених і талановитих учителів має інноваційний характер. Педагогічні інновації стають надбанням педагогічного співтовариства в тому випадку, якщо цей досвід буде узагальнено і передано іншим учителям.

К. Д. Ушинський писав, що аналіз, узагальнення і передача найкращого педагогічного досвіду — важливе завдання педагогічної науки. Він зазначав, що безпосередньо практичний досвід педагогічної діяльності передати неможливо, але передаються його основні ідеї, його теоретичний зміст: “Передається думка, виведена з досвіду, але не сам досвід”.

Теоретичне узагальнення передового, інноваційного досвіду навчально-виховної роботи дає змогу включити його в систему загальнопедагогічних знань, а отже педагогічної науки загалом.

Методи математичної статистики використовуються для кількісного аналізу фактичного матеріалу, отриманого під час педагогічного дослідження. Найчастіше використовують методи розрахунку процентного співвідношення отриманих фактів, кореляційного аналізу, а також факторного і кластерного аналізу. Поєднання різних методів сприяє підвищенню ефективності і якості педагогічних досліджень. З цією ж метою відбувається активне проникнення в педагогіку математичних методів і результатів експерименту за допомогою ЕОМ. Звичайно обчислюють середнє арифметичне, моду, медіану, дисперсію, середнє квадратичне відхилення вибіркової сукупності, помилку середнього значення, коефіцієнти кореляції ознак.

Метод узагальнених незалежних характеристик. Особливістю цього методу є узагальнення, порівняння, осмислення даних, отриманих за допомогою інших методів.

Під час зіставлення незалежних характеристик необхідно зважати на ймовірність існування розбіжностей в оцінках, зумовлених необ'єктивністю, поспішністю, непрофесійністю суджень. У такому разі з'ясовують причини розбіжностей, аналізують чинники, що їх зумовили.

Теоретичний аналіз як метод педагогіки. Це основний метод для формування педагогіки як науки. У процесі теоретико-методологічного аналізу з'ясовують загальні закономірності, істотні зв'язки між досліджуваними явищами, встановлюють закономірні співвідношення між процесами розвитку мислення, емоційної сфери і особистісних якостей учнів.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте сутність предмета правової педагогіки.
2. Проаналізуйте сформульовані в різних посібниках із педагогіки тлумачення категорій “виховання”, “навчання”, “освіта”, “розвиток”. Виберіть ті, які, на вашу думку, найвдаліше характеризують означувані педагогічні явища. Обґрунтуйте свій вибір.
3. Згадайте мету і завдання правової педагогіки і вирішіть, у розв'язку яких практичних проблем Вашої діяльності вона може допомогти.
4. У чому спільне і відмінне об'єкта і предмета юридичної науки і правової педагогіки?
5. Визначте міжпредметні зв'язки правової педагогіки.
6. Чому для розвитку правової педагогіки необхідне здійснення наукових досліджень?
7. Схарактеризуйте основні положення педагогічного дослідження.
8. Схарактеризуйте основні вимоги до організації педагогічних досліджень. Чим вони зумовлені?
9. Розкрийте призначення різних видів педагогічного експерименту в дослідженні педагогічних явищ.

10. Охарактеризуйте теоретичні методи педагогічного дослідження.
11. Для чого співробітникам правоохоронних органів володіти методикою педагогічного дослідження?
12. Яким методом найдоцільніше користуватись для того, щоб дати повну характеристику неповнолітньому?

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бабанский Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований. — М., 1982.
2. Бабанский Ю. К., Побеноносцев Г. П. Комплексный подход к воспитанию школьников. — М., 1980.
3. Бандурка О. М., Тюріна В. О., Федоренко О. І. Основи педагогіки і психології. — Х., 2003.
4. Волкова Н. П. Педагогіка. — К.: 2003.
5. Фіцула М. М. Педагогіка: Навч. посіб. — К., 2005.
6. Яворська Г. Х. Педагогіка для правників. — К., 2004.

Додаткова:

7. Гончаренко С. Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям. — К., 1995.
8. Загвязинский В. И. Методология и методика дидактического исследования — М., 1982.
9. Зельдович Б. З. Психология и педагогика в профессиональной деятельности юриста: Учеб. пособие.— М., 2003.
10. Назаренко Є. В. Теорія держави і права (предмет, метод теорії держави і права). — К., 1988.
11. Онищенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. — К., 2002.
13. Рябко И. Ф. Основы правовой педагогики. — М., 1973.
12. Скалова Я. Методология и методы педагогических исследований. — М.: 1989.
14. Щербань П. М. Прикладна педагогіка. —К., 2002.

II. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ І ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПРАВОВІЙ ПЕДАГОГІЦІ

2.1. Особливості психологічного розвитку і формування особистості

Особистість є об'єктом вивчення різних наук — філософії, соціології, етики, біології, педагогіки, психології. Категорія особистості посідає в сучасних наукових дослідженнях і в суспільній свідомості визначальне місце. Завдяки категорії особистості постають можливості для цілісного підходу, системного аналізу та синтезу психічних функцій, станів, процесів та властивостей людини.

Розвиток людської особистості вивчали багато відомих психологів та педагогів: Ж. П'яже, Л.С.Виготський, С. Д. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, Б. Г. Ананьєв, Б. М. Теплов, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов, Г. С. Костюк та інші.

Г. С. Костюк дав характеристику психічного розвитку особистості, розробивши принцип розвитку в психології, що є центральним у розумінні природи психічного розвитку особистості [10].

Видатний психолог Л. С. Виготський у межах культурно-історичної теорії психіки людини виділяє три основні закони розвитку особистості. Перший закон стосується розвитку і побудови найвищих психічних функцій, які є основним ядром особистості. Це закон переходу від безпосередніх, природних форм поведінки до опосередкованих, штучних, що виникають у процесі культурного розвитку психологічних функцій. Цей період відповідає процесові історичного розвитку людської поведінки, вдосконалення існуючих форм і засобів мислення та вироблення нових, які спираються на мову або іншу систему знаків [3, т. 6, с. 31].

Другий закон полягає в тому, що колективні, соціальні форми поведінки у процесі розвитку стають засобом індивідуального пристосування, формами поведінки і мислення особистості. Найвищі психологічні функції виникають із колективних соціальних форм поведінки. Третій закон може бути названий законом переходу функцій із зовнішнього у внутрішній план. Психологічна функція під час розвитку переходить із зовнішньої форми у внутрішню, стає індивідуальною формою поведінки. У цьому процесі можна виділити три ступені. Спочатку будь-яку найвищу форму поведінки дитина опановує візуально. Об'єктивно вона містить у собі всі елементи найвищої функції, але для дитини ця функція є лише закономірним, природним засобом поведінки. Однак люди наповнюють цю форму поведінки певним соціальним змістом, що згодом набуває для дитини значення найвищої функції. Дитина починає усвідомлювати будову функції, керувати і регулювати свої внутрішні операції. Тільки тоді, коли функція піднімається на найвищий, третій ступінь, вона стає власне функцією особистості [5, с. 92].

Відомий психолог С. Л. Рубінштейн аналізував особистість у контексті розроблених ним принципів детермінізму і єдності свідомості та діяльності. Він виділяє ті властивості особистості, що спричиняють суспільно значущу поведінку або діяльність людини. Основні серед них — система мотивів і завдань, які людина ставить перед собою, а також властивості характеру, що зумовлюють вчинки людини, здібності, роблять її здатною до виконання історично сформованих видів суспільно корисної діяльності [17, с. 37].

Особистість характеризують за ставленням до навколишнього світу, суспільного оточення, інших людей. Це ставлення реалізується в діяльності людини, через яку люди пізнають і змінюють світ, природу, суспільство.

Значний внесок у психологічну теорію особистості зробив видатний український вчений Г. С. Костюк. За його концепцією, індивід стає суспільною істотою, особистістю поступово, в процесі формування свідомості і самосвідомості, системи психічних властивостей, здатності брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції [10].

Трактуючи особистість як суспільну істоту, не можна забувати про її природну сутність. Слід розрізняти поняття “індивід” і “особистість”.

Індивід — це людська біологічна основа розвитку особистості в певних соціальних умовах.

Особистість — це соціально зумовлена система психологічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Вона виявляється і формується в процесі свідомої діяльності і спілкування. Особистість опосередковує та визначає рівень взаємозв'язків індивіда з суспільним та природним середовищем. У психолого-філософському аспекті особистість — це об'єкт і суб'єкт історичного процесу і власного життя [5].

Розвиток особистості відбувається у конкретних суспільних умовах. Особистість завжди конкретно історична, вона продукт епохи, життя своєї країни, сім'ї. Вона очевидець та учасник суспільного руху, творець власної і загальної історії, об'єкт і суб'єкт сучасності.

У процесі розвитку особистості людина опановує засоби людської діяльності та спілкування, мову, в неї формуються найвищі психічні функції, свідомість, воля, самосвідомість, вона є суб'єктом активного цілеспрямованого пізнання й перетворення навколишнього соціального та природного середовища. У неї виробляється здатність до самовдосконалення, самостворення власної особистості в процесі самопізнання, самовиховання та самонавчання. Вона вступає в “суб'єкт-суб'єктні” стосунки з іншими людьми.

Властивості особистості — це неповторні риси та особливості, які виражають її індивідуальність.

Індивідуальність — це поєднання психологічних особливостей людини, що творять її своєрідність, відмінність від інших людей. Не кожен індивід є індивідуальністю. Індивідуальність формує важливу характеристику особистості людини, яка забезпечує властивий тільки їй стиль взаємозв'язків з навколишньою дійсністю.

На розвиток та психічні прояви особистості впливають спадковість, середовище та виховання. Джерелом і внутрішнім змістом розвитку є різноманітні внутрішні і зовнішні протиріччя. Вони виявляються у психологічних процесах збуджен-

ня і гальмування, а в емоційній сфері — у відчуттях задоволення і незадоволення, радості і горя.

Поступово виникають також розбіжності між свідомими і несвідомими тенденціями у поведінці та діяльності індивіда. Несвідомі тенденції часто є результатом попередньої свідомої діяльності, а далі діють без усвідомлення особистістю. Накладаючись на різні види діяльності, вони можуть гальмувати її, спричиняти суперечності, які треба переборювати. Наслідком цього є розвиток адекватних взаємозв'язків між свідомим і несвідомим.

Така боротьба притаманна розвитку довільної регуляції поведінки та діяльності підростаючої особистості, формуванню її самостійності, волі. У підлітків прагнення до самостійності може виявлятися у протестах проти надмірного керування їхньою поведінкою з боку батьків; причому воно, як правило, випереджає розвиток самоконтролю, саморегуляції власної поведінки та діяльності, що теж спричиняє певне протистояння. Однак, внаслідок правильного виховання такі протиріччя можна подолати, що призводить до розвитку самостійності, волі, до усвідомлення необхідності та здатності підпорядковувати їй свої дії, переборювати зовнішні та внутрішні перешкоди.

Отже, як стверджує Г. С. Костюк, внутрішні протиріччя на кожному етапі розвитку особистості набувають свого змісту, своїх форм виявлення і способів подолання. Вони можуть бути неусвідомленими на початкових етапах розвитку особистості, але на наступних етапах часто стають об'єктом самосвідомості, переживаються особистістю як невдоволення собою, як свідоме, активне прагнення до самовдосконалення. Згідно з цим принципом, розвиток людської особистості — це безперервний процес, що виявляється у кількісних та якісних змінах людської істоти [1].

2.2. Вплив спадковості, середовища і діяльності на розвиток особистості

Спадковість — відновлення в нащадків біологічної схожості з батьками. За спадковістю передаються тип нервової системи, на базі якого формується темперамент (меланхолійний, флег-

матичний, сангвінічний, холеричний), конституція тіла, зовнішні ознаки (колір волосся, очей, шкіри). Від батьків можна успадкувати також певні хвороби: хвороби крові (гемофілію), шизофренію, венеричні захворювання. Найнебезпечніше для фізичного здоров'я дітей — зловживання батьків алкоголем і наркотиками [2; 3; 5].

Особливу роль у розвитку людської особистості відіграють людські задатки (високоорганізований мозок, здатність розмовляти, ходити у вертикальному положенні, займатись певними видами діяльності тощо).

Задатки — вихідний анатомо-фізіологічний віковий фактор розвитку та прояву здібностей особистості на всіх етапах її життєвого шляху [5]. Задатки реалізуються у психічних властивостях тільки в суспільних умовах життя. Надбання суспільства засвоюються через спілкування, виховання, навчання, трудову діяльність. Тільки через соціалізацію індивіда здійснюється його розвиток як особистості.

Задатки, як підкреслює Г. С. Костюк, — це “результат індивідуальної історії розвитку, зумовленої не тільки природними даними, а й суспільними обставинами і діяльністю самої дитини” [10, с. 31]

Як свідчать дані психології, вродженими у людини є не готові здібності, а тільки потенційні можливості для їх розвитку, схильність до певної діяльності. Реалізація можливостей, які надають здібності певного рівня розвитку, відкриває нові можливості для майбутнього розвитку здібностей найвищого рівня. С. Л. Рубінштейн стверджує, що здібності людини — це внутрішні умови її розвитку, які формуються разом із задатками під впливом зовнішніх умов у процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем [17, с. 21].

Спадковість може бути причиною не лише ранньої обдарованості, а й розумового відставання.

Розвиток людини від індивідуального до суспільного відбувається у певному середовищі і під його впливом. Соціальне середовище, в яке потрапляє і в якому розвивається дитина, — це об'єкти, явища природи, створене людством штучне предметне середовище, а передусім люди, їхні взаємини, створені ними речі, знаряддя діяльності, мовні засоби, духовні цінності, загалом культура людської цивілізації.

Вплив суспільного середовища змінюється залежно від процесу розвитку дитини, зростання її фізичних і розумових сил, становлення потреб і прагнень, здатності сприймати об'єкти та наслідувати їх, внаслідок виникнення нових видів діяльності. Життєві зв'язки дитини з навколишнім соціальним середовищем характеризуються вибірковістю, а з віком розширюються і збагачуються. Спочатку основним соціальним середовищем для дитини є сім'я, батьки. Згодом поруч із дітьми з'являються інші люди — вихователі та вчителі освітніх установ, товариші, шкільні і позашкільні групи. Дитина поринає в суспільне оточення, з яким устанавлюються як безпосередні, так і опосередковані контакти — через засоби масової комунікації, участь у спільній діяльності тощо.

Психологи поділяють середовище на: а) мегасередовище, яке для дитини має інформаційно-світоглядний характер і ототожнюється в її свідомості з поняттями космос, планета; б) макросередовище, що ототожнюється із поняттями етнос, суспільство, країна, держава; в) мезосередовище ототожнюється із уявленнями про своє місто, село, навколишню місцевість, рідний край тощо; г) мікросередовище — безпосереднє оточення індивіда: сім'я, клас, школа, компанія, сусіди [3; 6; 12; 13].

Ці чинники по-різному впливають на кожну конкретну людину, динамічно змінюються в умовах науково-технічної революції, змінюється і їхня питома вага в соціалізації молодого покоління. Потенційні можливості навколишнього середовища слід уміло використовувати в процесі виховання, оскільки в середовищі та під його впливом людина соціалізується.

Вплив середовища на формування особистості відчутний настільки, наскільки вона у процесі активного ставлення до соціального середовища здатна сприйняти його як орієнтир у своїй життєдіяльності. Анатомо-фізіологічний, психічний і соціальний розвиток особистості здійснюється в діяльності.

Діяльність, поведінка — найзагальніші форми цілісного вияву активності особистості як суб'єкта [10, с. 21].

Основними компонентами діяльності є:

— суб'єкт з його потребами;

— мета, відповідно до якої предмет перетворюється на об'єкт, на який спрямовано діяльність;

- засіб реалізації мети;
- результат діяльності [10, с. 21].

Основними видами діяльності є гра, навчання і праця. На кожному віковому етапі розвитку переважає певний провідний вид діяльності (див. табл. 1.)

Таблиця 1

Провідна діяльність різних вікових етапів розвитку особистості

№	Етап розвитку	Провідна діяльність	Керівні чинники соціалізації
1	Дитинство (від народження до року)	Безпосереднє емоційне спілкування з дорослими	Освоєння норм відносин між людьми
2	Раннє дитинство (від року до трьох)	Предметно маніпулятивна	Спілкування опосередковується предметами
3	Дошкільнє дитинство (від трьох до шести років)	Сюжетно-рольова гра	Освоєння соціальних ролей, взаємин між людьми
4	Молодше шкільнє дитинство (від шести до десяти років)	Навчальна	Освоєння знань, розвиток інтелектуально-пізнавальної сфери особистості
5	Підлітковий вік (11–14 років)	Спілкування з однолітками, які мають певні якості особистості	Засвоєння нових суспільних норм поведінки
6	Старший підлітковий вік (від 15 до 17 років)	Навчання, яке стає базою майбутньої професійної діяльності	Професійне і моральне самовизначення
7	Юнацький вік (17-23 роки)	Саморозвиток, свідоме самовдосконалення	Освоєння норм відносин між людьми і професійно-трудоуних умінь
8	Молодість і зрілі роки (від 24 років і далі)	Трудова і професійна діяльність	Розвиток професійно-трудоуних умінь, набуття майстерності, передача досвіду іншим людям

Провідна діяльність — це така діяльність, розвиток якої зумовлює основні зміни психічних процесів і психологічних особливостей особистості на визначених стадіях її розвитку; діяльність, під час якої розвиваються психічні процеси, що готують перехід людини до нової, вищої діяльності її розвитку [1; 5; 8; 11].

2.3. Поняття про процес виховання

Виховання — це процес цілеспрямованого і планомірного формування світогляду, переконань, волі і характеру, потреб і здібностей, моральних, трудових, естетичних та фізичних якостей людини, характерних рис особистості.

Суть процесу виховання — в закономірному, організованому, безперервному, систематичному керівництві розвитком і формуванням особистості.

Виховання — соціально і педагогічно організований процес формування людини як особистості.

Аналіз науково-педагогічної та психологічної літератури свідчить, що виховання охоплює всю систему впливів, увесь процес формування особистості і підготовки її до активної участі в суспільному і культурному житті [1; 5; 6; 10; 14]. Воно охоплює не лише виховну роботу школи, сім'ї, громадських та молодіжних організацій, а й вплив усього укладу життя суспільства, літератури, мистецтва, радіо, телебачення тощо. Отже, до суб'єктів виховного впливу належать:

- сім'я;
- школа;
- засоби масової комунікації;
- первинний колектив (контактний);
- неформальні групи.

У вузькому розумінні виховання означає цілеспрямоване формування світогляду, морального обличчя, розвиток естетичного смаку, фізичний розвиток особистості. Воно здійснюється сім'єю, навчально-виховними закладами, громадськими організаціями. Виховання включає два взаємопов'язані процеси:

— педагогічний вплив вихователів, соціального середовища (навчальний заклад, друзі);

— готовність вихованця сприйняти та осмислити цей вплив.

У процесі виховання взаємодіють різні фактори, що впливають на людину. Це дієві сили її духовного і фізичного розвитку.

Мета виховного процесу полягає в передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду — це планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для її розвитку, підготовки до суспільного життя і трудової діяльності [19, с. 71]

Виховання — процес безперервний. Він починається від народження і триває ціле життя. Нагромадження нових знань, зміна та зміцнення поглядів і звичок відбувається постійно. Розвиток фізичної і духовної сили дитини вимагає від неї щоразу нових способів “урівноваження” з оточенням, що виявляється в її поведінці, діяльності, ставленні до інших людей і до себе. Тому процес виховання є не тільки постійним і безперервним, а й змінюваним. Причому поведінка особистості, її ставлення до оточення, діяльність обумовлюються тими порівняно стійкими якостями, що виникли в неї внаслідок впливу соціальних умов, виховання, досвіду і стали основою її характеру.

Результати виховання не завжди мають передбачуваний характер. На виховання як процес цілеспрямованого формування та розвитку особистості впливають багато факторів:

- наявність різноманітних впливів на особистість (школи, родини, друзів);
- наявність у дитини певних, вже сформованих поглядів, прагнень, звичок, станів;
- важкість вивчення внутрішнього стану дитини;
- варіативність результату педагогічної ситуації.

Виховання нерозривно пов'язане із самовихованням, з активною діяльністю людини, спрямованою на самовдосконалення.

Процес виховання — це система виховних заходів, які спрямовані на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості [6, с. 237].

2.4. Принципи та методи виховання

Принципи виховання — це вихідні положення, які визначають вимоги до змісту, організації і методів виховного процесу. До принципів виховання належать:

1. Цілеспрямованість виховання. Виховна діяльність повинна мати чітко визначену мету — формування особистості з певними соціально позитивними якостями, виховання законслухняного громадянина, з розвинутою самосвідомістю, прагненням до самовдосконалення, високого правового і культурного рівня.
2. Систематичність і послідовність виховання. Система педагогічних впливів повинна забезпечувати формування в кожного учня світогляду, переконань, ідеалів, інтересів, морально-вольових рис, навичок і звичок правильно орієнтованої поведінки.

Реалізація цього принципу передбачає передусім, що, залежно від віку та рівня розвитку учнів, педагог добирає зміст і методику виховної роботи.

3. Зв'язок виховання з життям. Цей принцип реалізується у двох напрямках:

- широке ознайомлення вихованців із суспільним та трудовим життям людей, а також змінами, що відбуваються в суспільстві й державі;
- включення учнівської молоді в реальні життєві обставини, різні види суспільно-корисної діяльності.

Долучаючись до активного життя, школярі засвоюють досвід старших поколінь, формують у собі психологічну, моральну і практичну готовність до самостійного суспільного життя й діяльності [6, с. 230].

4. Опора на позитивне в людині. Зосередження на негативних рисах характеру і поведінки учнів деформує виховний процес, заважає формуванню позитивних рис особистості [2, с. 67]

Постійні дорікання за недоліки, акцент на негативних рисах спричиняє хибне уявлення учня про себе, про свої людські якості, принижує його гідність.

Принцип опори на позитивне потребує продуманого змісту виховних занять, їх форм і методів.

5. Гуманізація виховання означає створення умов для формування найкращих якостей і здібностей дитини, джерел її життєвих сил. Виховання як основний складник навчально-виховного процесу передбачає гуманізацію взаємин між вихователем і вихованцями, повагу до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності; сприяє вихованню гуманної особистості — щирої, людяної, доброзичливої [2, с. 102].
6. Єдність свідомості й поведінки. Поведінка людини — це її свідомість у дії. Особливе значення єдності свідомості й поведінки полягає в тому, щоб світогляд набув для кожного учня суб'єктивного змісту, став переконанням.

Між усвідомленням того, як треба діяти, і звичкою поведінки існує певне протиріччя, нейтралізувати яке можна за допомогою звичок і традицій поведінки [2, с. 67]

7. Урахування вікових та індивідуальних особливостей дитини. Серед завдань педагога — бачити неповторність, творчу індивідуальність кожної дитини, виявляти та розкривати її неповторний індивідуальний таланти.
8. Культуровідповідність передбачає органічний зв'язок із культурним надбанням всього людства, історією свого народу, його мовою, культурними традиціями, народним мистецтвом тощо.
9. Активність, самодіяльність і творча ініціатива. Виховання творчої особистості можливе лише за умови поєднання зусиль вчителя з самостійністю, творчістю, ініціативою і самодіяльністю учнів.

Принципи виховання взаємопов'язані між собою. Вони охоплюють усі аспекти виховного процесу і спрямовують його на формування людини як цілісної особистості.

Виховання як цілеспрямований процес формування особистості здійснюється завдяки реалізації різноманітних методів.

Методи виховання — це способи взаємопов'язаної діяльності вихователя і вихованців, спрямовані на формування у виконавців поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки [2; 6; 14].

Вихована людина не та, яка поводить себе виховано, а та яка по-іншому поводити себе не може.

Виховання як цілеспрямований процес здійснюється певними способами, або методами. Формування правової свідомості і правомірної поведінки підлітків — складова громадянського виховання. Мова йде про формування та розвиток демократичного правового виховання.

Метод виховання (від грец. “методос” — шлях) — це спосіб досягнення певної мети виховання, це вплив на свідомість, волю, почуття, поведінку вихованців з метою формування позитивних якостей.

Поняття про методи виховання як педагогічне явище формувалось поступово. Емпірично шукаючи найбільш досконалих способів впливу на підростаюче покоління, суспільство нагромадило досвід, на підставі якого можна встановити ознаки методу та умови його найефективнішого використання. У процесі розвитку методи виховання диференціювались як методи навчання і методи виховання. Перші забезпечують активне набуття знань, умінь і навичок, другі — фізичний розвиток, формування моральних якостей і творчих рис особистості.

Методи виховання діалектичні, вони постійно змінюються і розвиваються. Вони також взаємопов'язані і з методами навчання, і між собою. Методи функціонують у системі, кожен метод є структурним компонентом єдиного цілого, дія якого залежить від інших. Це забезпечує виховний ефект.

Жодну систему методів не можна рекомендувати як постійну. На її рух і розвиток впливає зміна мети, якої прагнуть досягнути у вихованні, умови застосування, вік дитини, ступінь її вихованості, конкретні обставини життя.

Кожна система методів виявляє себе універсально, тобто вона впливає одночасно на формування різних сторін і якостей особистості. Систему методів визначають педагогічні та суспільні цілі виховання.

У педагогічній науці існує багато класифікацій методів виховання. Із позиції цілісного педагогічного процесу можна виділити чотири групи методів виховання (див. табл. 2).

В основі розподілу на зазначені групи методів виховання — цілісна структура діяльності, яка включає усвідомлення процесу діяльності, її організацію, стимулювання діяльності, контроль та аналіз результатів.

Класифікація методів виховання (за П. М. Щербанем)

I. Методи формування свідомості особистості (поглядів, переконань, ідеалів)	
Лекції	Диспути
Доповіді	Дискусії
Бесіди	Експурсії
Розповіді	Читання науково-популярної, художньої літератури
Пояснення	Метод прикладу

II. Методи організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки	
Педагогічна вимога:	Громадська думка
— прямого впливу	Громадське доручення
— паралельного впливу	Створення виховних ситуацій
— опосередкованого впливу	Привчання і вправлення

III. Методи стимулювання поведінки і діяльності	
Метод перспективних ліній	Змагання
Метод проблемних ситуацій	Моральні й матеріальні заохочення

IV. Критерії ефективності	
Самоусвідомлення	
Самодисципліна	
Самозаборона	
Самоконтроль	
Самооцінка	

Перша група методів виховання містить методи різнобічного впливу на свідомість, почуття й волю особистості з метою формування поглядів і переконань.

До методів формування свідомості належать словесні методи (роз'яснення, бесіда, лекція, диспут). Людина стає особистістю не тільки й не стільки завдяки зовнішній, предметній, практичній діяльності.

Розширення сфери спілкування та діяльності, ознайомлення з новими явищами життя, загострення уваги до власного внутрішнього світу спричиняють у молодій людині глибокі роздуми, проблеми, прагнення самостійно розібратися в них. У пошуках відповіді людина доходить висновку, що накопичений нею досвід суджень та оцінок є недостатнім для об'єктивного та всебічного аналізу суспільних явищ та відносин, ідеалів, еталонів та інших людських цінностей життя. Допомогти у цьому молодій людині можуть батьки та вчителі, які вносять в її свідомість знання принципів, норм, правил, законів суспільства. На основі засвоєння та усвідомлення цих знань складається система поглядів і переконань особистості.

За допомогою вищезазначених методів розвивається і доводиться до свідомості учнів сутність норм поведінки, долаються помилкові погляди й переконання, негативні прояви поведінки.

Лекція — це розгорнутий та систематизований виклад суті певного питання або проблеми історичного, соціального, морального, правового, естетичного чи іншого змісту. Логічним центром лекції є певне теоретичне узагальнення, пов'язане зі сферою наукової свідомості. Конкретні факти є ілюстрацією або початковим, відправним моментом. На лекції знання набувають особистісного розуміння, стають не пасивним багажем розумової діяльності, а принципом дії. Лекція сприяє розвитку критичного ставлення до подій та логіки мислення, збагаченню свідомості молодих людей.

Певна кількість лекцій, присвячених одній проблемі — це цикл лекцій. Його обсяг залежить від характеру проблеми, складу слухачів, конкретних умов і можливостей. Важливо наповнити лекції цікавим змістом, висвітлити найістотніші і найактуальніші для учнів питання. Наприклад, старшокласникам можна запропонувати цикл лекцій з трудового законодавства, який може об'єднувати такі теми: “Конституція України про право громадян на працю”, “Трудові права і обов'язки працюючої молоді”, “Особливості трудової діяльності неповнолітніх”.

Призначення бесіди — залучити молодих людей до самостійного оцінювання фактів, подій, явищ, вчинків і на цій підставі сформулювати в них певне ставлення до дійсності. В основі

бесіди — факти, що розкривають соціальний, моральний, правовий та естетичний зміст тих чи інших сторін суспільного життя.

Бесіда, як правило, починається з визначення та обґрунтування теми. Обґрунтування готує учнів до обговорення проблеми. Учитель або вихователь дає матеріал для обговорення, а потім ставить питання, щоб учні мали можливість висловлювати свої погляди та переконання, робити самостійні висновки та узагальнення.

Бесіди бувають індивідуальні та фронтальні. Щоб бесіда дала позитивний результат, педагог чи юрист повинен висвітлити тему, сформулювати питання, щоб вони спонукали до відвертої розмови.

Під час підготовки бесіди на будь-яку тему педагогу необхідно зважити на вікові особливості учнів.

Бесіди із учнями середнього та старшого шкільного віку повинні бути більш насиченими морально-правовим змістом: “Відповідальність школярів за свою поведінку”, “Твої учнівські права і обов’язки”, “Право, мораль, звичаї і традиції”, “Твій обов’язок — виявляти і запобігати правопорушенням” та інше.

У заключному слові вчитель підводить підсумки, формулює найбільш раціональне, з його позиції, рішення проблеми, яку обговорювали.

Диспут є методом формування суджень, оцінок, переконань на основі перехрестя думок, різних поглядів. Диспут не вимагає визначених та завершених рішень. Він дає можливість аналізувати поняття й докази, захищати свої погляди, переконувати інших людей. Для участі в диспуті не достатньо висловити власну позицію, необхідно знайти сильні й слабкі сторони протилежного судження, підібрати докази, що спростовують помилкові судження й підтверджують достовірні.

Вихователь чи педагог не повинен поспішати спростовувати помилкові судження, нав’язувати власне бачення, а також втручатись у суперечку. Він повинен бути терплячим й тактовним. Педагог втручається тільки тоді, якщо правильне рішення не знайдено самими вихованцями.

Диспут вимагає ретельної підготовки як самого вихователя, так і учнів. Питання, які виносять на обговорення, готують заздалегідь.

Призначення диспутів — створити основу для творчих пошуків і самостійних рішень.

Метод прикладу. Свідомість молодшої людини формується під впливом реально діючих, конкретних зразків. Тому основою методу прикладу є явище наслідування. Наслідування не слід розуміти як копіювання: воно формує в дитини дії нового типу. Вони можуть збігатися з оригіналом, проте наслідування може спричинювати нові, оригінальні дії, схожі за провідною ідеєю. За допомогою наслідування формуються соціально моральні цілі поведінки, способи діяльності.

У механізмі наслідування виділяють три етапи. На першому етапі внаслідок сприйняття конкретної дії іншої людини у школяра виникає усвідомлення способу цієї дії, бажання вчинити аналогічно. Але зв'язок між прикладом для наслідування та наступними діями ще може не виникнути. Цей зв'язок утворюється на другому етапі. На третьому відбувається синтез наслідування та самостійних дій, на який активно впливають життєві та спеціально створені виховні ситуації.

Друга група методів виховання передбачає організацію діяльності та формування досвіду суспільної поведінки. У педагогіці загальновідомою є теза, що формування особистості людини здійснюється за умови наявності необхідних умов для життя та діяльності. Ця діяльність не тільки виявляє внутрішній світ особистості, — вона сама є важливим фактором руху та розвитку особистості. До цієї групи методів належать педагогічні вимоги, громадська думка, вправи, привчання, створення виховних ситуацій [2; 6; 15; 19].

Педагогічна вимога. Педагогічна вимога — це конкретне, визначене, реальне завдання, яке необхідно виконати під час відповідної діяльності. Вимога може розкривати внутрішні суперечності процесу виховання, фіксувати недоліки поведінки, діяльності, спілкування, сприяючи у такий спосіб розвитку. Вимоги допомагають підтримувати дисципліну та організованість у діяльності й поведінці людини.

За формою пред'явлення вимоги бувають прямого впливу, паралельного впливу та опосередкованого впливу. Прямі вимоги мають такі ознаки: позитивність, інструктивність, рішучість. Вони набувають форми наказу, вказівки, розпоряд-

ження. Особливе значення мають педагогічні вимоги на початку роботи педагога (вихователя) з колективом. Паралельного та опосередкованого впливу вимоги (прохання, порада, натяк спираються на вже сформовані у вихованців мотиви, цілі, переконання.

Громадська думка. Вихователь повинен прагнути, щоб його вимоги збігалися з вимогами колективу. Відображенням колективних вимог є громадська думка. Вона містить оцінки, судження, волю колективу. Це активна та впливова сила, що відкриває широкі можливості для досвідченого педагога.

Для формування здорової громадської думки учитель повинен залучати вихованців до обговорення всіх явищ та подій у колективі. Відсутність авторитетної громадської думки створює підстави для невиконання, взаємовибачення.

Привчання. Привчання — це організація планомірного й регулярного виконання певних дій з метою перетворення їх у звичні форми поведінки. Звичка важлива не як така, — у певних умовах вона може стати властивістю або якістю особистості.

Привчання має найбільшу ефективність на ранньому етапі виховання та розвитку дітей. Застосування цього методу вимагає дотримання педагогічної умови — привчання неможливе без чіткої уяви про те, що повинно бути засвоєно.

Приписуючи учням той чи інший спосіб дій, необхідно сформулювати їх як чітке та зрозуміле правило. На певний відрізок часу необхідно виділити мінімум окремих дій, з яких складається визначена форма поведінки. Для формування звички необхідний певний час, поспішність заважає досягненню поставленої мети.

Спочатку необхідно домогтись точності дії, а лише потім швидкості та системності її виконання.

Метод привчання застосовують залежно від віку, умов життя та виховання. Не завжди доцільно, наприклад, відкрито ставити завдання оволодіти певним способом поведінки. Необхідно організувати діяльність дітей так, щоб, виконуючи визначену роботу, вони непомітно для себе, вільно й невимушено звикали та засвоювали необхідну форму поведінки. Іноді необхідно відверто ставити певні завдання, наприклад, поводитись у певний спосіб, бути ввічливим, дисциплінованим.

Форми поведінки, що стали звичними, відрізняються гнучкістю й узагальненістю, легко виявляються в різних обставинах, набуваючи відповідних цим обставинам способів дії.

Вправи. Поведінка людини, зокрема її дії, часто залежать від звички поводитись у якийсь певний спосіб у типових ситуаціях. Мало того, людину можна навчити правильно поводитись у життєвих ситуаціях. Цього досягають завдяки вправам, які перебувають у тісному взаємозв'язку з привчанням. В основі привчання — опанування процесуальної сторони діяльності, а вправи роблять діяльність особистісно значущою.

Основне призначення вправ як методу виховання — практичний досвід стосунків у колективі, в сім'ї, суспільстві для формування якостей особистості. Спираючись на привчання, вправи передбачають багаторазове повторення, закріплення та вдосконалення способів дії як стійкої основи поведінки.

Створення виховних ситуацій. У реальному житті та діяльності постійно виникають ситуації, коли виявляється та зазнає апробації вся система виховних стосунків. Створити таку ситуацію, виявити конфлікт або проблему, що виникла або тільки назріває, може лише досвідчений педагог чи вихователь. Такі спеціально організовані педагогічні умови називають виховними ситуаціями [2; 6; 11; 15].

По суті, це ситуації вільного вибору. Учень стоїть перед необхідністю вибрати певне рішення з декількох можливих варіантів: промовчати, сказати “не знаю”, сказати правду, не брати участі в обговоренні та інше. У пошуках вирішення ситуації учень переосмислює, перебудовує свою поведінку, робить її відповідною до нових вимог.

Третя група методів виховання поєднує методи, що виконують функції регулювання, коригування та стимулювання поведінки та діяльності вихованців. Учинки та дії, які здійснюють вихованці, повинні отримати певну оцінку, яка буде закріпляти або навпаки — руйнувати, стримувати, обмежувати форми та мотиви поведінки та діяльності. До цієї групи методів належать метод перспективних ліній, метод проблемних ситуацій, змагання, заохочення, покарання.

Змагання. Як метод виховання змагання організують з урахуванням важливого психологічного фактору — дітям, підліткам, юнакам властиве прагнення до суперництва, пріорите-

ту, першості, самоствердження. Змагання стимулює розвиток ініціативи, активності, починань, відповідальності. Змагання бувають колективні (групові) та індивідуальні.

Заохочення — це спосіб вираження позитивної оцінки поведінки та діяльності певної людини або групи. Стимулююча роль заохочення спричинена суспільним визнанням обраного способу дій. Внаслідок цього людина відчуває задоволення, внутрішній підйом, впевненість у собі та власній силі.

Необхідно підкреслити, що заохочення є дієвішим методом виховного впливу, ніж покарання. Виховне значення заохочення зростає, якщо воно містить оцінку не тільки результату, а й мотиву та засобів діяльності. Сила виховного впливу заохочення залежить від того, наскільки воно об'єктивне і чи має підтримку в суспільній думці колективу.

Покарання — це такий вплив на особистість, який відображає осудження дій та вчинків, які суперечать суспільним нормам поведінки. Покарання коректує поведінку дитини, роз'яснює, в чому помилка, спричиняє відчуття незадоволеності, дискомфорту, сорому. Покарання не повинно спричиняти дитині страждання — ні фізичного, ні морального. У покаранні немає пригніченості, є тільки переживання відчуження від колективу.

Застосування покарань вимагає від вчителя педагогічної тактовності та певної педагогічної майстерності.

Покарання повинне супроводжуватись аналізом причин й умов, що спричинили той чи інший вчинок. Ефект від покарання дає позитивні результати, коли воно узгоджене з думкою колективу. Покарання не можна застосовувати, коли існує лише підозра у скоєні певного вчинку [2].

Необхідно уникати колективних покарань, оскільки вони можуть призвести до об'єднання учнів, що порушують дисципліну.

Удосконалення навчального процесу вимагає постійного аналізу та об'єктивної оцінки. Вивчити рівень досягнених результатів, виявити якість виховних впливів дає змогу четверта група методів виховання — методи контролю та аналізу ефективності виховного процесу.

Ефективність виховання — це ступінь відповідності досягнутих результатів визначеним цілям виховання. Показники

вихованості залежать від ступеню участі дитини в основних видах діяльності, яка відповідає її віку: ігровій, навчальній, трудовій, суспільній.

Важливими показниками вихованості школярів є спілкування й відносини в колективі, з однолітками, дорослими. Характер спілкування й поведінка школярів виявляє результативність виховних впливів на особистість.

До показників вихованості особистості належать інформованість щодо моралі, культури, естетики, закону. Але жоден із показників не можна розглядати зокрема, оскільки не можна розділити свідомість, дії, поведінку, спілкування особистості.

До основних методів контролю належать педагогічне спостереження, бесіди, опитування, аналіз результатів діяльності, виконання доручень, створення виховних ситуацій.

2.5. Самовиховання та перевиховання

Самовиховання — це свідомо, цілеспрямована та самостійна діяльність, яка впливає на розвиток та вдосконалення особистості людини.

Самовиховання можливе тільки тоді, коли воно підготовлене попереднім розвитком людини, обставинами її життя, організованим і цілеспрямованим впливом, який здійснює вихователь. Самовиховання виявляється в самодисципліні та саморегулюванні, коригуванні власної поведінки, виробленні власних поглядів. Правове самовиховання передбачає глибоке самостійне вивчення чинного права, системи чинного законодавства. Людина прагне самостійно виробити в собі потребу діяти відповідно до норм права, гартувати свою волю, оцінювати свою поведінку на підставі нормативно закріплених вимог. Волю слід трактувати як психологічну властивість людини, що проявляється в усвідомлених діях для досягнення поставленої мети з переборюванням труднощів і перешкод.

Потреба у самовихованні є найвищою формою розвитку особистості. Передумовою для виникнення та розвитку процесу самовиховання є формування самосвідомості. Провідним компонентом змісту самовиховання є формування вольових та мо-

ральних якостей. Методика керування процесом самовиховання учнів залежить від їхніх вікових особливостей, виховної роботи з ними.

На відміну від самовиховання, іншу педагогічну категорію — перевиховання трактують як вплив на усунення в діях, вчинках, способі життя учня негативних звичок та хибних схильностей, вад характеру та поступову заміну їх позитивними рисами, що також потребує складних, кваліфікованих зусиль педагогів.

Перевиховання — виховний процес, який спрямований на подолання негативних рис особистості, що сформувалися під впливом несприятливих умов виховання.

Теорія перевиховання починалась із визначення того, яких дітей вважати об'єктом перевиховання. За час розвитку теорії перевиховання склалася сучасна розгалужена основа для диференціації категорій тих підлітків і дітей молодшого віку, які підлягають перевихованню: педагогічно занедбані діти, правопорушники і злочинці [1].

Педагогічно занедбані діти — це, як правило, діти, за якими немає належного нагляду в сім'ї та з якими не можуть впоратися вчителі в школі. Вони відстають у навчанні від середнього рівня, але не через розумову відсталість, а внаслідок різноманітних причин — неслухняності, певних недоліків характеру, що формується. Психічно вони мають комплекс власної неповноцінності, з яким змирились. Значній частині таких дітей властивий афект неадекватності. Це діти віком — від 7 до 12 років.

Важковиховувані діти і підлітки — складніша категорія дітей 11–13 років і підлітків 14–15 років, які також не піддаються звичайному впливу педагогів і батьків. Їхні вікові особливості виявляються на початку формування почуття дорослості, примхливості, так званої “автономної моральності”, невизнання загальних норм поведінки у школі, в громадських місцях. Типовим для них є вільне проведення часу в своєму оточенні, де панує інша мораль, розуміння цінностей і наслідування старших. Це важкі підлітки, які ще не скоїли правопорушень, але вони потенційно (психологічно і морально) готові до цього.

Аналіз динаміки виявів важковиховуваності у дошкільнят свідчить, що в молодших групах дитячого садка кількість ді-

тей, які мають негативні прояви у поведінці, становить 2–3 %, у підготовчих групах дитячого садка їх кількість зростає до 8–10 %. У перших класах кількість дітей, які мають негативні прояви у поведінці — 6–8 %, в третьому класі їх кількість зростає до 10–12 %. Це явище пояснюється насамперед тим, що важковихованість, педагогічна занедбаність зростає в несприятливих умовах, зі зростанням і накопиченням відхилень [1; 6; 8].

Неповнолітні правопорушники — діти і підлітки, які перейшли межу дисциплінарних вчинків у школі (прогулювання уроків, непідкорення вчителям, батькам) і вже вступили на шлях порушення закону.

Неповнолітні злочинці — це ті діти та підлітки, які вчинили злочин, що карається Кримінальним кодексом України, і дістали вирок суду. Для неповнолітніх злочинців, які можуть бути визнані такими, що піддаватимуться перевихованню, вирок може бути відстроченим або умовним. Проте за важкий злочин (убивство, грабіж, зґвалтування, тяжкі тілесні пошкодження) злочинець відбуває термін у виправно-трудовій колонії для неповнолітніх. Коли йому минає 18 років, а строк вироку ще не закінчився, винуватця переводять до дорослої колонії.

Індивідуальні особливості важковиховуваного або педагогічно занедбаного учня виявляються у специфіці спрямованості його потреб, інтересів, ідеалів, світогляду та інших якостей. Від того, наскільки точно виявлено цю спрямованість, залежить зміст і методика виховного впливу та наслідки перевиховання.

Причини появи таких категорій неповнолітніх пов'язані з недоліками та помилками сімейного, шкільного виховання, аморальними явищами середовища, згубним впливом низькопробної кінопродукції, літератури тощо [6].

Специфічні принципи перевиховання такі:

1. Поєднання переконання з примусом. Передбачає використання методів виховного впливу на вихованця залежно від рівня його розвитку.

2. Гуманне ставлення до важковиховуваних учнів.

3. Об'єктивне ставлення до важковиховуваного учня у процесі його перевиховання передбачає виявлення не лише нега-

тивних, а й позитивних якостей, на які спираються у процесі перевиховання.

4. Ставлення до важковихованого учня таке саме, як і до всіх школярів.
5. Випереджувальне формування позитивних якостей, а не боротьба з недоліками.
6. Провідна роль наставника у перевихованні [3; 6].

Здійснюючи виховний вплив на таких учнів, педагог повинен пам'ятати, що успіх переконування залежить від упевненості педагога в можливості перевиховувати учня, в корисності своєї праці, його витримки, терплячості, такту, уміння слухати, наводити аргументи, аналізувати їх, знаходити правильні рішення.

Процеси виховання, самовиховання і перевиховання тісно пов'язані між собою.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Пояснити поняття людина, індивід, індивідуальність, особистість.
2. У чому полягає вплив спадковості на розвиток особистості?
3. Розкрийте вплив негативних факторів середовища на розвиток особистості дитини.
4. Який вид діяльності особливо впливає на розвиток особистості?
5. Чому виховання вважають вирішальним фактором розвитку і формування особистості людини?
6. Який зв'язок між соціальним та біологічним у розвитку особистості?
7. Схарактеризувати періодизацію розвитку особистості за критерієм провідної діяльності.
8. Схарактеризувати методи формування суспільної свідомості.
9. Довести взаємозв'язок різних методів виховання.
10. Які прийоми індивідуального виховного впливу найчастіше використовує вчитель?
11. У чому виявляються основні риси творчого підходу до вибору і використання методів навчання?
12. Значення прикладу у вихованні.
13. Що таке процес виховання? Дайте визначення.

14. Як пов'язані між собою процеси виховання та самовиховання?
15. Що, на Вашу думку, сприяє підвищенню ефективності процесу виховання?
16. Як можна і необхідно впливати на внутрішній світ особистості у процесі її виховання?
17. Проілюструвати на конкретних прикладах, як особливості суспільних процесів впливають на процес виховання в національній системі освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

Основна:

1. Бандурка О. М., Тюріна В. О., Федоренко О. І. Основи психології і педагогіки. — Х., 2003.
2. Волкова Н. П. Педагогіка. — К., 2003.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. — М., 1982.
4. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій. — К., 1996.
5. Психологія / За ред. Ю. Л. Трофімова. — К., 1999.
6. Фіцула М. М. Педагогіка: Навч. посіб. — К., 2005.
7. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. — К., 2002.

Додаткова:

8. Аманашвили Ш. А. Психологические основы педагогики сотрудничества: Книга для учителя. — К., 1991.
9. Галузинский В. М. Индивидуальный подход в воспитании учащихся. — К., 1982.
10. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. — К., 1989.
11. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. — М., 1982.
12. Кротов В. М. Общая методика учебно-воспитательного процесса. — М., 1983.
13. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. — К., 1998.

14. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество — М.: Академия, 2000.
15. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности. — К., 1988.
16. Подласый И. П. Педагогика. — М., 1999.
17. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. — М., 1973.
18. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. — М., 1989.
19. Шполинский В. В., Распопов И. В., Ткачук В. И. Основы психолого-педагогических исследований. — Дн-ск: ДГУ, 1989.
20. Шербань П. М. Прикладна педагогіка. — К.: Вища школа, 2002.

III. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПЕДАГОГІКИ

3.1. Соціалізація особистості та її педагогічні аспекти

Соціалізація особистості (від лат. *socialis* — суспільний) — формування можливостей особистості до життєдіяльності в суспільстві на основі засвоєння нею соціальних цінностей і способів позитивної поведінки [5, с. 15].

Соціалізація особистості — це процес послідовного входження індивіда в соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства внаслідок взаємодії людини зі стихійними та цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх її вікових етапах. Соціалізація неможлива без активної участі самої людини в процесі засвоєння численних цінностей, понять та навичок, які формують її повсякденне життя [1, с. 23]

Як свідчить аналіз науково-методичної літератури, поняття “соціалізація” вперше введено в наукову систему понять американським соціологом Ф. Гідінгсоном наприкінці XIX століття. Він трактував це поняття як “процес розвитку соціальної природи людини” [18, с. 22]. Лише в середині XX століття цей термін набув офіційного статусу теоретичного поняття. У цей час виникають різні підходи до вирішення проблеми. Так, представники біхевіоризму і необіохіверизму (Б. Скінер, А. Бандура, В. Уолтерс та ін.) трактують соціалізацію як процес соціального навчання. Представники школи символічного інтеракціоналізму (Ч. Кулі, Дж. Мід) досліджують соціалізацію як результат соціальної взаємодії людей; а прихильники структурного функціоналізму (Т. Парсонс, Р. Мертон) вважають, що соціалізація — це процес рольового тренування.

За твердженням О. Бріма, “соціалізація — процес, який триває впродовж усього життя людини”. Учений розкриває де-

які особливості перебігу цього процесу в дорослих і дітей. Соціалізація дорослих проявляється в основному в зміні їх зовнішньої поведінки, а дитяча соціалізація коригує базові ціннісні орієнтації. Дорослі спроможні оцінити норми, діти здатні лише засвоювати їх. Соціалізація дорослої людини спрямована на те, щоб допомогти їй оволодіти певними навичками, належним виконанням ролей. Під час соціалізації дітей в основному формуються мотиви їхньої поведінки [5].

Перші наукові міркування про соціалізацію виникають в радянський період наприкінці 60-х років. У визначенні поняття “соціалізація” акцентувалася увага передусім на тому, що це процес засвоєння соціальних норм і цінностей, процес входження в середовище [5; 7; 19]. Б. Д. Паригін тлумачить соціалізацію як “входження в соціальне середовище, пристосування до нього, засвоєння певних ролей і функцій, які услід за своїми попередниками повторює кожен індивід упродовж усієї історії формування і розвитку”. У наведеному визначенні яскраво простежено лише один аспект соціалізації — адаптація особистості в соціальному середовищі, і не звернено уваги на зворотний вплив, тобто вплив особистості на оточення, активне відтворення нею суспільних відносин [5; 8]. Цей фактор зумовив нове визначення соціалізації, яке підкреслює цей двосторонній процес, що включає, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду через входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, а, з другого боку, — процес активного відтворення системи соціальних зв'язків індивідом через його активну діяльність, активне включення в соціальне середовище. Причому індивід, опановуючи нові ролі і правила, засвоює водночас спроможність створити щось нове, вдосконалювати і перетворювати себе і світ.

Підростаюче покоління, набуваючи соціального досвіду, водночас включається в багатогранні суспільні відносини. Крім того, зростає власна активність особистості, самостійність у виборі соціальних цінностей, середовища, видів діяльності, що загалом відіграє істотну роль у процесі соціалізації.

Індивідуалізація — обов'язкова частина соціалізації, оскільки, по-перше, не існує однакових процесів соціалізації, індивідуальний досвід кожної особистості є унікальним і непо-

вторним. По-друге, у формуванні індивідуальності саме й полягає зміст соціалізації [1; 4; 5; 17; 18].

Соціалізація — це двосторонній взаємозумовлений процес, який включає, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду (як соціальне середовище впливає на людину через її входження в систему соціальних зв'язків), а з іншого боку — відтворення соціального досвіду (як сама людина впливає на середовище власною діяльністю). У процесі взаємодії людини і середовища формується унікальна, неповторна особистість.

Соціалізація — провідний процес формування особистості.

У процесі соціалізації людина:

- засвоює соціальні норми, соціальну дійсність;
- опановує способи виконання соціальних ролей, навички суспільної поведінки;
- отримує можливість функціонувати як повноправний член суспільства [1; 7; 12; 17; 18; 19].

О. В. Безпалько виокремлює різні види та фактори соціалізації (див. табл. 3):

Таблиця 3

Види та фактори соціалізації особистості

Соціалізація	
види	фактори
Стихійна	Мегафактори
Відносно спрямована	Макрофактори
Соціально контрольована	Мезофактори
	Мікрофактори

Стихійна соціалізація людини відбувається внаслідок впливу на особистість різноманітних спеціально не створюваних обставин суспільного життя;

Відносно спрямована соціалізація має на меті організацію в суспільстві певних економічних, законодавчих та інших передумов, які впливають на розвиток та життєвий шлях особистості;

Соціально контрольована соціалізація (виховання) — це процес спеціально організованого соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей, який відбувається в різних державних та недержавних організаціях

(школа, позанавчальні заклади, дитячі та молодіжні організації тощо) [1].

Соціалізація кожного вікового періоду життя людини має свої специфічні особливості.

Соціалізація відбувається через взаємодію з величезною кількістю різних умов та впливів середовища, які називаються факторами соціалізації. Фактори, під впливом яких здійснюється соціалізація, можна об'єднати у дві групи:

— внутрішні — індивідуальні фізичні і психологічні характеристики (здоров'я, здібності тощо);

— зовнішні — природні, соціально-економічні тощо.

А. В. Мудрик виділяє чотири групи зовнішніх факторів:

— мегафактори (космос, планета, світ);

— макрофактори (країна, етнос, суспільство, держава);

— мезофактори (тип поселення, засоби масової інформації, субкультура);

— мікрофактори (сім'я, сусідство, групи однолітків, виховні організації) [7].

До соціально-педагогічних механізмів соціалізації належать:

— традиційний — засвоєння людиною норм, зразків поведінки, поглядів, стереотипів, які притаманні їй найближчому оточенню (сім'я, сусіди, родичі, друзі);

— інституціональний — функціонує у процесі взаємодії людини з інститутами суспільства та різноманітними організаціями, а також засобами масової інформації. Під час такої взаємодії особистість набуває знань та досвіду соціально схваленої поведінки та конфліктного чи безконфліктного дотримання певних соціальних норм;

— стилізований — діє в межах певної субкультури як комплекс певних цінностей та особливостей поведінки, притаманний для людей певного віку, професії, національної чи соціальної групи, що загалом впливає на стиль життя та мислення особистості;

— міжособистісний — функціонує у процесі взаємодії людини з авторитетними для неї особистостями [1].

Сучасне управління соціалізацією дітей та молоді має на меті залучити їх до прийняття рішень для вирішення проблем

власного життя і діяльності, стимулювати реалізацію їх покликань, здібностей, ініціативи і творчості.

Соціалізація особистості залежить від соціального середовища. Воно оточує людину від моменту її народження і впливає на неї до самої смерті.

Соціальне середовище — це сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на її свідомість та поведінку.

У структурі соціального середовища виділяють:

- макрорівень — матеріальне, культурне, політичне середовище;
- мікрорівень — це конкретні умови життя (сім'я, сусідство) та найближче оточення (вулиця, тип поселення, навчальний чи трудовий колективи, формальні та неформальні об'єднання) [7; 5; 12; 17; 18].

3.2. Правова соціалізація особистості

Соціалізація кожної людини триває впродовж всього її життя, але найбільш важливі для формування особистості процеси відбуваються від народження до ранньої дорослості. У цей період можливі деформації, які називаються асоціалізацією.

Індивідуальні причини зародження і розвитку в деяких людей відхилень від поведінки, які закінчуються злочинами, майже завжди пов'язані з її педагогічною запущеністю внаслідок низького рівня і деформації освіти, виховання, навчання і розвитку. Юристові, який приймає те чи інше рішення, необхідно завжди виокремити і оцінити педагогічні властивості людини, які необхідно враховувати і коригувати.

Серед основних напрямів соціалізації особистості — правова соціалізація, що передбачає вироблення ціннісно-нормативної орієнтації особистості, яка сприймає приписи суспільних норм як власні життєві установки.

Правова соціалізація передбачає:

- засвоєння критеріїв оцінювання юридичних ситуацій;
- вивчення законів і соціальних вимог, які визначають міру можливостей і належної поведінки в суспільстві;

- усвідомлення своїх прав і обов'язків та способів їх реалізації;
- засвоєння необхідних соціальних навичок через правове навчання, правову освіту.

Результат правової соціалізації — права сформованість особистості, її права психологія. У педагогічному аспекті це пов'язано із правовою сформованістю властивостей, тобто наявністю в них правових складників:

- правової освіти;
- правової вихованості;
- правової навченості;
- правового розвитку.

Найвищий щабель проявів їх сформованості — права культура особистості.

Права соціалізація може здійснюватись у різних формах, серед яких:

а) стихійне сприйняття права, яке ґрунтується на власному правовому досвіді особи, епізодичному ознайомленні з відповідними нормативними матеріалами тощо;

б) організований цілеспрямований вплив на правосвідомість з боку держави та громадських об'єднань, який полягає у традиціях видання професійно підготовленої правової літератури, в організації “круглих столів”, виступів у засобах масової інформації на правову тематику тощо;

в) самостійне систематичне вивчення особою текстів нормативно-правових актів, коментарів до них та іншої спеціальної юридичної літератури [7; 12; 17; 18].

Провідне завдання правової соціалізації — забезпечити правомірну поведінку особистості, що передбачає формування і розвиток у неї правової культури, правового виховання, правосвідомості.

3.3. Соціально-права педагогіка як наука

Відродження соціальної педагогіки наприкінці ХХ ст. об'єктивно відображає цю потребу часу. Відкритість педагогічної науки до соціальних явищ, взаємодія соціального середовища і середовища педагогічного готують фундамент для ново-

го етапу розвитку педагогіки середовища, яка системно вивчає відносини таких компонентів як час-соціум-соціалізація-виховання-особистість.

Соціальна педагогіка — галузь педагогіки, яка вивчає особливості організації соціального виховання, вплив на розвиток особистості різних факторів соціального середовища.

Соціальна педагогіка утворилась як самостійна галузь педагогічного знання, яка має на меті вивчення освітньо-виховного потенціалу суспільства, способів педагогізації соціального середовища для успішної соціалізації і розвитку особистості впродовж усього життя [3].

Соціальну педагогіку можна вважати наукою, що розкриває вплив на педагогічний процес конкретних соціокультурних умов, які виконують роль посередника між соціальним середовищем і певними галузями педагогічного знання, тісно пов'язану з цивілізацією розвитку суспільства і зі становленням соціально-громадських відносин.

Соціальна педагогіка спрямована на перетворення соціального середовища, попередження конфліктів, оптимізацію стосунків особистості і соціуму. Завдання соціальної педагогіки — це пошук методів і засобів попередження проблем, виявлення і обґрунтування способів усунення причин, що спричиняють ці проблеми; розробка умов і забезпечення превентивної профілактики різних негативних явищ, відхилень у поведінці людей і, в такий спосіб, — оздоровлення соціального мікросередовища.

Означення “соціальна” містить усе те, що пов'язано з людиною, взаємодією людей, з різними формами їх спілкування в мікросоціумі. Можна стверджувати, що предметом уваги соціальної педагогіки є не лише сама людина, а людина в середовищі, у взаємодії з різними соціальними інститутами: сім'єю, дошкільним закладом, школою, підлітковим чи молодіжним об'єднанням, закладами культури і спорту.

Соціальна педагогіка аналізує особистість як фокус системи соціально-педагогічного впливу, як початковий і завершальний пункт багатогранного процесу соціалізації. Це означає, що всі педагогічні механізми і засоби потрібно досліджувати з урахуванням їх функціонування в цілісній системі соціуму, тобто в усіх сферах суспільного життя. Останнє і зумовлює не-

обхідність розробки нових соціально-педагогічних проектів і технологій [7; 9; 17; 18].

Специфіка соціальної педагогіки полягає в осмисленні закономірностей і розробці проектів і програм формування не лише і не стільки професійно-кадрового потенціалу суспільства, скільки людини як особистості, спеціаліста як особистості.

Теоретико-пізнавальна функція соціальної педагогіки полягає в аналізі соціально-педагогічних процесів, поясненні причин різноманітних соціальних проблем, розробці наукових підходів до підвищення ефективності соціального виховання та різних видів соціально-педагогічної підтримки особистості.

Прикладна функція соціальної педагогіки пов'язана з розробкою різноманітних способів вдосконалення соціально-педагогічного впливу на особистість, створення оптимальних умов для її соціалізації та мінімізації негативних факторів впливу соціального середовища.

Завдання соціальної педагогіки такі:

- вивчення особливостей соціалізації особистості в різних мікросоціумах;
- з'ясування педагогічно доцільного використання різних факторів соціального середовища;
- вивчення особливостей впливу на особистість різних соціальних інститутів;
- запобігання негативному впливу факторів соціального середовища на особистість [1].

Учені-педагоги характеризують соціальну педагогіку як науку, що вивчає соціальні проблеми людини на різних етапах її життєдіяльності, педагогічні технології, методи, спрямовані на підвищення дієвості соціального розвитку, навчання та виховання кожної людини з урахуванням особливостей її соціального оточення та індивідуальних можливостей, а також педагогічні можливості середовища життєдіяльності особистості та його вплив на її соціальне становлення [1; 2; 3; 7; 13; 18].

Соціально-правова педагогіка — напрям досліджень, розділ правової педагогіки, який аналізує:

- правові елементи в системі освіти;
- соціально-педагогічні фактори в діяльності органів і персоналу правової системи.

Вони пов'язані з виконанням таких завдань:

- підвищення авторитету законності і закону;
- підвищення ефективності правотворчості;
- вивчення і попередження причин злочинності;
- правове виховання населення;
- юридична освіта;
- підвищення авторитету правоохоронних органів та їх діяльності;
- підвищення ефективності професійної діяльності співробітників правоохоронних органів;
- підвищення ефективності правової пропаганди і зв'язків правоохоронних органів із населенням;
- покращення комплектування і служби правоохоронних органів;
- виховання співробітників правоохоронних органів.

3.4. Соціальне виховання

Серед основних інтегративних соціально-педагогічних понять — категорія “соціальне виховання”.

Соціальне виховання — створення в суспільстві умов та заходів, спрямованих на опанування і засвоєння молодим поколінням загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування в нього соціально-позитивних ціннісних орієнтацій [1; 3; 7; 18].

Соціальне виховання здійснюється у процесі взаємодії особистості в різних відносно автономних сферах життєдіяльності:

- освіта, яка включає систематичне навчання та самоосвіту;
- організація соціального досвіду людини, яка здійснюється завдяки участі дитини в різних формалізованих та неформалізованих об'єднаннях (клас, гурток, компанія однокласників, сусідство, референтна група тощо);
- індивідуальна допомога — свідома спроба інших осіб (батьків, вчителів, близьких, друзів) допомогти дитині набути певних знань, навичок для задоволення власних потреб та потреб інших людей; це сприяє усвідомленню дитиною своїх можливостей, розвитку самосвідомості та

самоствердження, почуття приналежності до певної групи та соціуму.

Соціальне виховання забезпечує суспільство та держава в організаціях, що спеціально створені для його здійснення (школа, мережа позашкільних закладів, дитячі та молодіжні організації), а також в тих, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання). Роль держави в організації соціального виховання полягає в тому, що вона не тільки створює його інфраструктуру, але насамперед формулює завдання соціального виховання, закріплені в державних програмах та документах (Державна національна програма "Освіта"), і визначає його структуру та зміст [1; 7; 18].

Провідним завданням соціального виховання в кожному суспільстві є створення оптимальних умов для найбільш ефективної соціалізованості особистості.

На механізми регулювання вихованням впливає соціальне середовище як сукупність соціальних умов. Зміни у виховному процесі обов'язково зумовлені реформами у структурі та функціонуванні соціального середовища.

Соціальна адаптація — складник процесу соціалізації особистості. У широкому значенні саме поняття адаптації трактують як пристосування організму до умов існування. У соціальній психології адаптація — це пристосування індивіда до групових норм та самої соціальної групи. Психологічна адаптація особистості в суспільстві відбувається завдяки таким психологічним механізмам: рефлексія, ідентифікація, емпатія, прийом соціального зворотного зв'язку тощо. У соціальній педагогіці категорія соціальної адаптації — це процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, вид взаємодії особистості чи соціальної групи із соціальним середовищем [1; 3; 7; 18].

Психологічна та соціальна адаптація взаємозалежності. Психологічна адаптація соціально зумовлена суспільним характером змін людської свідомості, психіки, що спричиняють її. Ефективність адаптивної діяльності впливає на формування цілей і програм. Без психологічної адаптації, що спонукає людину до адаптивної діяльності, яка немовби "дає старт" соціальній адаптації, остання була б просто неможливою [4].

На розвиток соціальної адаптації впливають індивідуальні психічні ознаки особистості (мислення, увага, пам'ять, почуття); характеристики темпераменту (інтенсивність, темп реакції, ригідність, пластичність); риси характеру особистості (цікавість, відповідальність, комунікабельність, працелюбність чи ледчність).

Проте не можна переоцінювати вплив психіки на соціальну адаптацію людини, оскільки причини, що спричиняють соціальну адаптацію і визначають її сутність, перебувають у соціальній сфері.

Процес соціальної адаптації безперервний. У навколишньому середовищі постійно відбуваються зміни соціальної дійсності, що, безперечно, потребує нових способів пристосування індивіда. Соціальна адаптація здійснюється з різною мірою інтенсивності.

Важливою частиною соціалізації особистості є правова соціалізація, зміст якої полягає в засвоєнні особистістю правових цінностей, перетворення їх у норми свого життя і поведінки, в особисті якості і особливості психології.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначити основні підходи до розуміння соціалізації та індивідуалізації.
2. Розкрити спільність і відмінність процесів соціалізації і виховання.
3. Здійснити аналіз основних принципів процесу соціалізації. Навести приклади.
4. Охарактеризувати види та фактори соціалізації особистості.
5. Пояснити механізми соціалізації особистості.
6. Визначити особливості правової соціалізації особистості.
7. Розкрити зміст поняття "соціальна педагогіка".
8. У чому особливість соціальної педагогіки як практичної діяльності?
9. Дати характеристики особистості як центрального складника соціалізуючого процесу.
10. Назвати ознаки соціальної педагогіки.
11. Яка найважливіша ознака соціальної педагогіки.

12. Особливості соціально-правової педагогіки.
13. Соціальної адаптація як складник соціалізації особистості.

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К., 2003.
2. Василькова Ю. В., Васильков Т. А. Социальная педагогика: Курс лекций. — М., 1999.
3. Капська А. Й. Соціальна робота з дітьми та молоддю: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю. — К., 2001.
4. Лукашевич М. П. Соціалізація: виховні механізми і технології. — К., 1998.
5. Лукашевич М. П., Мигович І. І., Пінчук І. М. Соціальна робота в Україні: теоретико-методичні засади. — К., 2001.
6. Социальная педагогика: Конспект лекций. — М., 2003.
7. Соціальна педагогіка: Підручник / За ред. А. Й. Капської. — К., 2003.
8. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. — К., 2002.

Додаткова:

9. Вихованці інтернатів про себе і своє життя. — К., 2000.
10. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. — К., 1999.
11. Діти вулиці. Методичні рекомендації / Упоряд. А. Г. Зінченко. — К., 1999.
12. Діяльність центрів соціальних служб для молоді. — К., 1999.
13. Зверева І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика. — К., 1998.
14. Иванова Ж. Е. Социология девиантного поведения. — М., 1998.
15. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: Учебн. пособ. для вузов. — М., 2001.
16. Кондратьев М. Ю. Подросток в замкнутом круге общения. — М., 1997.

17. Никитин В. А. Начала социальной педагогики: Учеб. пособие. — М., 1998.

18. Роль засобів масової інформації та інших джерел у формуванні здорового способу життя молоді / О. Яременко та ін. — К., 2000.

19. Социология молодежи: Учеб. пособие / Под ред. Ю. Г. Волкова. — Ростов н/Д, 2001.

20. Трубавіна І. М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками. — К., 2000.

21. Трубавіна І. М., Бугаєць Н. А. Методи вивчення сім'ї. — К., 2001.

IV. ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

4.1. Поняття, ознаки і функції правового виховання

Наукові і навчальні юридичні заклади мають на меті розвинути правову науку і запроваджувати досягнення її в практику, поширювати правові знання через населення з метою забезпечити належний рівень і прискорення процесів правового виховання, правового навчання, правової освіти, правової культури громадян, а також задовольняти потреби країни у висококваліфікованих кадрах юристів — носіїв юридичної освіти і високої правової культури.

Серед аспектів всебічного розвитку особистості — висока правова культура. Здатність людини розуміти правила співжиття і вимоги законів та відповідно поводитись не є вродженою, вона формується під впливом спеціальних виховних заходів, є наслідком спілкування з іншими людьми, участі в різних видах діяльності.

Важливим напрямом правової політики в демократичних державах є створення умов для реалізації громадянами своїх прав і свобод, забезпечення їм доступу до права, що означає можливість одержувати достатньо правової інформації та належну юридичну допомогу.

Необхідним елементом доступу громадян до права є правове виховання, що, насамперед, має правозахисний зміст, але водночас формує і позитивне ставлення громадян до державних інститутів. Правове виховання — провідний напрям у педагогічному забезпеченні правової соціалізації і правової культури населення. У сучасних умовах правове виховання набуло глобального характеру.

Правове виховання тривалий час не розглядали як окремий вид виховання. Його традиційно пов'язували з ідейно-політич-

ним формуванням політичної культури, з моральним вихованням [13], оскільки право тісно пов'язане з мораллю і відіграє важливу роль у політичному і соціальному розвитку суспільства.

Лише нещодавно з'явилися праці, в яких правове виховання трактують як напрям у системі виховання [13; 19; 20; 22]. Це пов'язано із широким і всебічним зростанням творчої, організуючої, координуючої ролі права в економічному, політичному і соціальному розвитку нашого суспільства.

У сучасній педагогічній і юридичній літературі існують різні визначення поняття “правове виховання”. Так, у довіднику “Юридична термінологія” правове виховання визначено як соціально-правову і педагогічну допомогу особі, передусім молодій, у формуванні правової свідомості та правової культури, вихованні почуття людської гідності, розуміння соціальної цінності права; найгуманніший спосіб профілактики правопорушень, подолання явищ і наслідків правового нігілізму [10].

Подберезький М. К., Скакун О. Ф. вважають, що правове виховання — це цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування в неї правової культури і прагнення до активної правомірної поведінки [8].

Фіцула М. М. стверджує, що правове виховання — це виховна діяльність школи, сім'ї, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки [5].

Котюк В. О. вважає, що правове виховання — це цілеспрямована, послідовна, систематична діяльність держави і її органів, а також громадських організацій для формування певної системи правових знань, умінь і навичок, правового мислення, правових почуттів — почуття права, законності, почуття поваги до тих соціальних цінностей, які регулює і охороняє право і законодавство [8].

Усі ці визначення не суперечать одне одному, а характеризують правове виховання з різних сторін.

Правове виховання — це цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування в неї правової культури й активної правомірної поведінки.

Особливостям правового виховання приділяли увагу багато науковців, педагогів, юристів: П. П. Бінський, В. Д. Бабкін,

В. В. Головченко, В. О. Котюк, Г. П. Давидов, В. Г. Подзолков, М. М. Фіцула, А. С. Макаренко, С. Г. Шацький та інші.

Правове виховання має на меті забезпечити формування у молоді високої правової культури, яка передбачає глибокі правові знання і прагнення поглиблювати їх, свідоме ставлення до прав та обов'язків, повагу до законів і правил людського співжиття, готовність дотримуватися і сумлінно виконувати їх. Висока правова культура громадян — базова засада утвердження громадянського суспільства і правової держави, реалізації демократичних свобод. Ще римський політичний діяч Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н.е.) стверджував: “Треба бути рабом закону, аби залишатись вільним”.

Отже, мета правового виховання — дати людині необхідні юридичні знання та навчити її шанувати і дотримуватися законів і підзаконних актів, тобто сформувати високий рівень правової культури, здатний зменшити кількість правопорушень.

Правове виховання зміцнює життєву позицію, підвищує громадянську активність, загострює почуття непримиренності до негативних явищ. Його специфіка зумовлена соціально-правовим статусом особливо учнівської молоді в суспільстві. Педагогічний колектив коригує самостійність та активність дітей та підлітків, бо їм бракує правових знань і досвіду правових відносин, вони мають засвоювати правові закони, які регулюють їхнє життя і діяльність як неповнолітніх, і правові норми, якими їм доведеться керуватись в майбутньому. Тому правове виховання молодого покоління — важливе і відповідальне.

Усі впливи на підростаюче покоління повинні сприяти правовому вихованню. І освіта, і відносини в сім'ї повинні бути спрямованими на забезпечення правового виховання. Ця робота вимагає педагогічної майстерності, щоб правові знання перетворились у правові звички тих, кого виховуємо.

Правове виховання тісно пов'язане з усіма видами соціального виховання: моральним, політичним, естетичним, економічним та ін.

Котюк В. О. визначає, що правове виховання складається із формування правосвідомості, формування правової культури і формування правової поведінки [12]. Правосвідомість складається з інтелектуальних (раціональних), емоційних, вольо-

вих процесів і станів. Кожен цей компонент має свою складну структуру. Вони тісно взаємопов'язані.

Інтелектуальна (раціональна) сфера правосвідомості включає такі процеси: відчуття, сприйняття, увага, уява, пам'ять, правове мислення і мова. Це пізнавальні процеси.

До складу правосвідомості входять правові знання, правові вміння, правові навички. Правові вміння і навички тісно пов'язані із вольовою сферою: особа повинна володіти не тільки певним обсягом правових знань, знати свої юридичні права і обов'язки, а й уміти їх виконувати, використовувати і дотримуватись, мати навички захищати свої права, навички правомірної діяльності і поведінки, правильно приймати рішення, застосовувати норми права відповідно до вимог законності.

Іншою сферою правосвідомості є емоційні процеси і стани. З емоціями надзвичайно тісно пов'язані правові почуття. Правові почуття — стійкіші і триваліші психічні стани. Це така форма відображення правових явищ, яка сприймається і оцінюється особою відповідно до своїх потреб, інтересів і до потреб інших суб'єктів права і відображає суб'єктивне ставлення особи до цих явищ, почуття законності, почуття права, почуття справедливості. У процесі правової діяльності і поведінки правові почуття зливаються з інтелектуальною і вольовою сферами індивідуальної правосвідомості. Вони виникають і розвиваються внаслідок правової освіти, правової пропаганди, правової агітації, практичної діяльності і у правовідносинах.

До третьої сфери належать вольові процеси і стани. Вольова сфера правосвідомості особи починається із усвідомлення правових потреб і інтересів суб'єктів суспільних відносин. Правові потреби і інтереси визначають поведінку і діяльність особи, вони примушують її вступати в суспільні відносини.

Вольова сфера правосвідомості пов'язана з правовими установками і переконаннями. Правова установка — це стан готовності до правомірної діяльності і задоволення потреб і інтересів.

Інтелектуальна, емоційна, вольова сфера правосвідомості є необхідною умовою для правомірної поведінки.

Отже, правосвідомість особистості — це така форма відображення правових явищ, яка включає психічні, інтелектуаль-

ні, емоційні і вольові процеси і стани; знання чинного права і законодавства; правові навички і вміння; правове мислення; правові емоції і почуття; правові переконання і установки, які синтезуються в прийнятих рішеннях і спрямовані на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності і поведінки у сфері правосвідомості [25].

Таблиця 4

Структура правового виховання (за П. М. Щербанем)

Правове виховання— це виховання, яке:

- засноване на системі норм права;
- передбачає запровадження у правосвідомість вихованців складових елементів упорядкованих суспільних відносин — дозволів, обов'язків, заборон, які стають первинними способами правового регулювання, поєднуючись у процесі функціонування права із заходами державного забезпечення і створюють умови для здійснення правомірної поведінки;

- спирається на можливість застосувати примусову силу держави через притягнення до юридичної відповідальності правопорушників;
- охоплює суб'єктів права, не тільки тих, які дотримуються правових норм, а й схильних до правопорушень, і тих, що порушили їх;
- здійснюється за допомогою спеціальних правовиховних способів і засобів;
- здійснюється вихователями, які, здебільшого, мають педагогічну освіту або спеціальну педагогічну підготовку [4].

Сутністю правового виховання є формування правової установки та узгодження прагнень і очікувань особистості з інтересами й очікуваннями суспільства, тобто це процес вироблення стійких правових ідей і принципів у правосвідомості вихованців, формування правової культури.

Зміст правового виховання — це процес цілеспрямованого та систематичного впливу на правосвідомість особистості (групи) за допомогою сукупності (комплексу) правовиховних заходів, певних способів і засобів, якими володіє суспільство.

Функції правового виховання:

- передача вихованцям (індивідам, суспільним групам) певних правових знань, навичок, умінь;
- формування правових ідей, почуттів, переконань у правосвідомості вихованців, вироблення правової установки на правомірну поведінку [3; 6; 8].

Правове виховання відбувається у правовому полі, у врегульованих правом сферах суспільних відносин.

На підвищення правосвідомості, правової культури громадян спрямована чинна “Програма правового виховання населення України”, затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 366 від 29 травня 1995 р. [4].

4.2. Правове виховання молоді

Метою правового виховання молоді є формування правової культури громадянина України, що складається зі свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою, закріплених у Конституції України, з глибокої поваги

до законів і правил людського співжиття, готовності дотримуватися й виконувати його вимоги, що виражають волю та інтереси народу, активної участі в управлінні державними справами, боротьби з порушниками законів.

Як слушно зазначає М. М. Фіцула, необхідність організації правового виховання учнівської молоді зумовлена розбудовою правової держави, існування якої немислиме без відповідного рівня правової культури її громадян, трансформацією правової системи, необхідністю подолати правовий нігілізм та правову неграмотність [5, с. 288].

Соціально-економічна ситуація в суспільстві на початку XXI ст. не сприяє формуванню належного морального середовища для виховання дітей і молоді. Несприятливе побутове оточення, важке матеріальне становище сімей і погіршення у зв'язку з цим внутрішньосімейних стосунків, недоліки в організації шкільного виховання, виховання в навчальних закладах зумовлюють збільшення кількості дітей і підлітків, поведінка яких виходить за межі моральних і правових норм. Збільшується кількість підлітків, які не навчаються і не працюють, зростає дитяча злочинність.

За даними Держкомстату України, починаючи від 1997 р., кількість злочинів, скоєних неповнолітніми щорічно зменшувалась, однак вже від 2000 р. кількість засуджених збільшилась на 13,4 %. За період від 2002 до 2004 р. 42 % засуджених неповнолітніх вже мали умовну судимість або відстрочку від виконання покарання. Отже, актуальною є проблема підвищення ефективності правового виховання молодих людей, зокрема підлітків.

У правовому вихованні джерелами правових знань молодих людей є школа, газети, телевізор, радіо, учителі, юридична література, журнали, батьки, кіно, друзі, художня література, товариші із навчального закладу.

Підвищенню результативності правового виховання сприяє ретельний аналіз проведеної роботи, виявлення ступеню ефективності тих чи інших виховних заходів, виявлення та усунення причин правопорушень [5; 13].

Вирішальну роль у правовому вихованні молодих людей відіграє особистість учителя, людини, яка бере участь у вихованні. Педагог повинен поводитись так, щоб молоді прагнули

спілкуватися з ним і після уроку, ділитися думками і сумнівами, успіхами і невдачами. Здійснюючи правове виховання молодих людей, педагог сам повинен бути зразком точного і неухильного виконання норм законів і обов'язків. Своєю бездоганною поведінкою він повинен не давати приводу для морального виправдання негативного ставлення учнів до правил поведінки. Забезпечити правовиховну роботу з молодими людьми може тільки людина, яка добре обізнана з основними положеннями юридичної науки, знає методику озброєння учнів правовими знаннями, формування у них правової свідомості, вироблення навичок і вмінь правомірної поведінки.

Як переконали аналіз літератури, правове виховання передбачає вирішення таких завдань:

1. Озброєння дітей, підлітків, молодих людей знаннями законів (відповідно до віку), підвищення їхньої юридичної обізнаності, систематичне інформування про актуальні питання права, адже правові знання є основою, на якій формується правова свідомість. Вони допоможуть молодим людям порівнювати свої вчинки і поведінку своїх товаришів не лише із загальновідомими моральними нормами, а й з вимогами законів, коригувати, змінювати її у правильному руслі.

2. Правове виховання в загальній системі національного виховання вирішує свої унікальні завдання. До них передусім належить формування правової свідомості учнів, молоді, громадян. Правова свідомість людини є основним чинником, який впливає на вибір способів поведінки, на готовність належно діяти в тій чи іншій ситуації.

Правова свідомість — сукупність правових уявлень, поглядів, переконань і почуттів, що визначають ставлення особистості до вимог законів, регулюють її поведінку в конкретній правовій ситуації.

Суспільна правосвідомість і правосвідомість вихованців — це внутрішня, духовна частина механізму правового виховання, а також система норм права, способи і засоби правового виховання — його зовнішня, інструментальна частина. Детальніше про правову свідомість буде викладено нижче.

Правові погляди мають бути засновані на загальних правових знаннях та уявленнях про державу і право, правові відносини між людьми, конституційні права та обов'язки особис-

тості. Необхідно, щоб ці знання й уявлення правильно відображали певні правові норми, в іншому разі правові погляди хибні.

3. Формування в молодих людей поваги до держави і права, розуміння необхідності дотримуватися вимог закону. Виховання у дітей, підлітків, молоді поваги до закону і правопорядку, переконаності в необхідності дотримуватись правових норм здійснюють через виховання поваги до правоохоронних органів, людей, які охороняють закони [25].

За змістом система правової освіти і правового виховання включає численні факти, явища — від моральних до морально-правових, які добирають з метою виховання.

За формою занять система правової освіти і виховання постійно ускладнюється: від бесід на морально-правові теми на початковому етапі — до організації систематичних правових курсів.

4. Вироблення в молодих людей навичок і умінь правомірної поведінки [6; 22; 24; 25].

Учні повинні не тільки знати норми права, а й відповідно поводитись, щоб у них слова не розходились з ділами. “Наше завдання не тільки виховувати в собі правильне, розумне ставлення до питання поведінки,— писав А. С. Макаренко, — ще виховувати правильні вчинки, тобто такі звички, коли б ми робили правильно зовсім не тому, що сіли і подумали, а тому, що інакше ми не можемо, тому що ми так звикли, і виховання цих звичок — значно важча справа, ніж виховання свідомості”. Важливо домагатися усвідомлення учнями того, що в людини зовнішня поведінка має бути виявленням її внутрішнього світу, високих морально-правових якостей.

Навички і звички дотримуватися норм законів і моралі — це закономірний результат свідомого ставлення учнів до виконання своїх обов’язків, до дотримання правових та інших соціальних норм. Все ж вони не перетворюють учня в автомат, який діє машинально. Будь-які дії чи вчинки нормальної людини завжди пов’язані з її свідомістю.

Залежно від способу діяльності дітей, підлітків чи молодих людей, система правового виховання розвивається: від ігор, які регламентуються правилами в молодшій школі, і тренування в дотриманні правил поведінки — до активної, добровільної, самостійної участі в правоохоронній діяльності.

Кожна ланка системи правового виховання характеризується додатковими особливостями, які полегшують чи ускладнюють організацію навчально-виховного процесу.

5. Формування в дітей, підлітків нетерпимого ставлення до правопорушень і злочинності, прагнення протидіяти цим негативним явищам, вміння протистояти їм. Подолання у правовій свідомості хибних уявлень, сформованих під впливом негативних явищ життя.

Специфічним недоліком правової свідомості деяких молодих людей є хибні уявлення про зміст правових норм.

Аналіз педагогічної, психологічної і юридичної літератури дає підстави виділити специфічні принципи правовиховної роботи школи. Серед них — єдність права і морального виховання. Цей принцип випливає з того, що основа моралі і права становить єдність, яка полягає в спільних основних принципах, оскільки право і мораль є виразниками правової свідомості і волі народу.

Мораль — форма суспільної свідомості, сукупність принципів, норм і правил, що регулюють поведінку людей [22].

Принципи і норми моралі мають загальний характер, охоплюють усі сфери суспільного життя і регулюють взаємовідносини між людьми, їхнє ставлення до суспільства і до держави. На цих моральних нормах засновані право і правові відносини. Право і правосвідомість охоплюють вужчу сферу, ніж мораль: стосунки між людьми і їхні взаємовідносини із суспільством і державою. Це також зумовлює тісний зв'язок між правом і моральним вихованням.

Завдання і зміст морального виховання полягає у формуванні національної свідомості, моральних переконань, моральних почуттів, моральної поведінки і найважливіших якостей особистості: громадянської честі й гідності, патріотизму та інтернаціоналізму, дружби і товаришування, гуманізму, свідомого ставлення до праці, колективізму, доброти, взаємодопомоги, скромності, дисциплінованості та духовності [6].

Необхідність поєднання правового і морального виховання пояснюється й тим, що деякі люди не володіють усіма моральними нормами, неправильно розуміють ті чи інші з них, особливо це стосується молоді, а тому допускають відхилення в поведінці. У такому разі правовими нормами здійснюють конт-

роль за тими, хто порушує моральні норми. Тому правове виховання як засіб профілактики правопорушень неповнолітніх повинне постійно здійснюватися як складова частина морального виховання [6].

На початковому етапі правова освіта і виховання не відіграють самостійної ролі, — провідна роль належить моральному вихованню, яке супроводжує і випереджає правову освіту і виховання.

4.3. Система і механізм правового виховання. Правова вихованість. Правосвідомість

Правове виховання має свою систему, механізм, стадії.

Система правового виховання — це сукупність основних частин (елементів) правовиховного процесу, що забезпечує його певний порядок і організацію.

Правове виховання має особливості, притаманні загальному виховному процесу:

1. Правове виховання, як і загальне виховання, — це процес цілеспрямований. Сучасний виховний процес характеризується єдністю мети, співробітництвом вихователів і вихованців для досягнення успіху.
2. Процес правового виховання багатофакторний: у ньому виявляються численні об'єктивні і суб'єктивні фактори, які обумовлюють складність цього процесу.
3. Діяльність вихователя, який керує правовим виховним процесом, зумовлена не тільки об'єктивними закономірностями, — це певною мірою мистецтво, в якому відображається особистість вихователя, його індивідуальність, характер, ставлення до вихованців.

Виховний процес характеризується тривалістю. Може тривати і ціле життя. К. Гельвецій писав: “Я все ще навчаюсь, моє виховання ще не закінчилося. Коли ж воно закінчиться? Коли я не буду більше здатен до нього: після моєї смерті. Усе моє життя є, правду кажучи, лише одне довготривале виховання”. Шкільне виховання залишає найглибший слід у свідомості людини, оскільки нервова система в молодому віці відрізняється високою пластичністю і сприйняттям [6].

4. Серед особливостей виховного процесу — безперервність. Процес правового виховання і виховання загалом — це процес безперервної систематичної взаємодії вихователя і вихованців.
5. Процес виховання — процес комплексний. Ця комплексність передбачає єдність його мети, змісту, форм і методів. Якщо процес виховання з якихось причин відбувається нерівномірно, тобто від випадку до випадку, то вихователь змушений постійно спершу поновлювати знання у свідомості особистості, замість того, щоб поглиблюючи знання, виробляти стійкі звички.

Основа правового виховання — ті ж загальнопедагогічні принципи, що й у вихованні загалом. Принципи виховного процесу — це загальні висхідні положення, в яких відображено основні вимоги до змісту, методів, організації виховного процесу:

1. **Обов'язковість (нормативність).** Принципи виховання — це не порада, не рекомендації, це вимоги обов'язкового впровадження в практику. Систематичне порушення принципів, зневага до їхніх вимог не тільки знижує ефективність виховного процесу, й руйнує його підґрунтя.
2. **Комплексність.** Принципи передбачають вимоги комплексного їх впровадження на всіх етапах виховного процесу.
3. **Рівнозначність.** Принципи виховання, як і загальні положення рівнозначні, серед них відсутні основні та другорядні.

Принципи, які використовуються у правовому виховному процесі, становлять єдину загальну систему.

Систему правового виховання становлять такі елементи:

- 1) **суб'єкти** — державні органи, організації, спеціально уповноважені державою особи, які здійснюють правовиховну діяльність,
- 2) **об'єкти** — громадяни або суспільні групи, яких виховують;
- 3) **сукупність правовиховних заходів, певних способів і засобів.** Суб'єкт правового виховання може виконувати правовиховну функцію як основну (педагогічні державні університети, інші навчальні заклади України, юридичні факультети дер-

жавних університетів) або як одну серед багатьох (ради депутатів, прокуратура, адвокатура, органи юстиції, МВС, Міністерство освіти та науки).

Об'єкт правового виховання (громадянин) під час правовиховного процесу зазнає впливу двох чинників, від яких залежить ефективне правове виховання:

1) об'єктивний чинник — позитивні зовнішні умови, що сприяють правовиховній діяльності (демократизація суспільства, захист прав особистості, успіхи правотворчої діяльності, юридичної практики тощо) або негативні умови, що ускладнюють правовиховну діяльність (недосконалість законодавства, невідпрацьованість способів і засобів правового виховання тощо);

2) суб'єктивний чинник — позитивний внутрішній духовно-правомірний стан особистості (її правова вихованість, установка на правомірну поведінку) або негативний (правова установка на неправомірну поведінку, правовий нігілізм).

Сукупність правовиховних заходів — це способи і засоби правового виховання.

Способи правового виховання:

— правова освіта (правовий всеобуч);

— правова пропаганда;

— юридична практика державних органів та інших організацій (правовиховна діяльність суду, прокуратури, органів внутрішніх справ, юстиції, адвокатури тощо);

— правомірна поведінка громадян, їхня особиста участь у здійсненні (реалізації) і охороні правових норм;

— самовиховання.

Правова пропаганда — вид педагогічної діяльності із поширення ідей правової держави, правомірної поведінки, що становлять зміст правової освіти. Це правова освіта за допомогою ЗМІ, читання лекцій тощо. Правова пропаганда ефективна, якщо вона сприяє глибокому засвоєнню правових ідей, укріплює переконання в необхідності наслідувати їх, зміцнює віру в справедливість у суспільстві, у правоохоронних органах.

У прихованому вигляді правова пропаганда міститься і у відеопродукції, кінофільмах, серіалах, детективній літературі тощо. Ці джерела інформації подекуди пропагують культ сили, жорстокості, підлості, аморальності.

Уся діяльність засобів масової інформації і друкованих видань повинна містити необхідну правову інформацію.

До засобів правового виховання належать:

- нормативно-правові акти, акти застосування норм права;
- ознайомлювальні і роз'яснювальні матеріали про правові акти в пресі (у кожній газеті повинні бути рубрики на зразок “Правова освіта”, “Юридичний всеобуч”, “Консультує юрист”, “Запитуєте — відповідаємо”);
- педагогічні і юридичні газети, метою яких є поширення правових знань;
- організаційно-освітні заходи: прес-конференції, брифінги, зустрічі, лекції, бесіди, семінари, вечори запитань і відповідей, консультації [18].

Заслуговує на увагу пропозиція про створення довідкової інформаційно-правової телефонної служби для оперативних відповідей на запитання людей, які мають потребу у виборі лінії своєї поведінки з погляду відповідності нормам права, закону.

Механізм правового виховання — це порядок впровадження правових ідей та установок, що містяться в суспільній правосвідомості, у свідомість вихованців (особистості, суспільної групи).

Функціональними елементами механізму правового виховання є:

- цільна правосвідомість;
- суспільна правосвідомість;
- система норм права;
- способи і засоби правового виховання;
- правосвідомість вихованців, яку необхідно збагатити правовими ідеями, установками, що містяться в суспільній правосвідомості [22].

Стрижнем, що пов'язує всі ланки (структурні елементи) механізму правового виховання, є правова інформація: інформативна і керівна.

Механізм правового виховання особистості в духовному внутрішньому зрізі (правовиховний процес особистості) може бути поданий у вигляді таких стадій:

- а) нагромадження правових знань, правової інформації;

б) перетворення накопиченої інформації в правові переконання, навички правомірної поведінки;

в) готовність діяти згідно з правовими переконаннями, тобто діяти правомірно, відповідно до закону.

Результатом дії механізму правового виховання є рівень правової вихованості особистості, її права культура.

Правове виховання — основний напрям у педагогічному забезпеченні правової соціалізації та правової культури населення. За сучасних умов правове виховання набуло глобального значення. І освіта, і пропаганда, і робота в сім'ї повинні забезпечувати правове виховання. Водночас ця робота вимагає особливої педагогічної майстерності, без якої правові знання так і залишаться знаннями, а правові повчання не перетворяться на правові навички вихованців. Треба визнати, що педагогічні механізми таких перетворень вивчені недостатньо, а тому вся робота із правового виховання, загалом є корисною роботою, але без гарантії на остаточний успіх.

Серед найважливіших способів становлення й розвитку індивідуальної і суспільної правової свідомості та правової культури — правове виховання населення, тобто діяльність фізичних і юридичних осіб, спрямована на формування в людей високого рівня правової свідомості та правової культури.

На сучасному етапі розвитку нашої держави основне завдання правового виховання населення — забезпечити формування у нього:

- правильного розуміння змісту основних правових понять;
- знання основних положень Конституції України та інших найважливіших нормативно-правових актів нашої держави;
- переконання у доцільності та необхідності неухильного додержання вимог законів, інших нормативно-правових актів;
- негативної реакції на кожне правопорушення, незалежно від того, хто його вчинив;
- поваги до правоохоронних органів і готовності надавати їм допомогу в розкритті й попередженні правопорушень.

Правова вихованість — внутрішній духовно-правовий стан, у якому перебуває особистість у момент ухвалення рішення

про те, як вчинити за тих чи інших обставин. Цей стан правосвідомості особистості, рівень її правової культури, готовність до правомірної або протиправної поведінки, рівень правової вихованості — це не тільки знання права й розуміння необхідності виконувати правові розпорядження, а й ступінь сформованого ставлення до закону як до цінності демократичного суспільства [21].

Специфіка правового виховання на сучасному етапі зумовлена передусім необхідністю суспільства в побудові правової держави, необхідністю виховання високої правової культури населення, захисту законних прав і свобод громадян, потребою регулювати відносини між вимогами суспільства і держави, його законодавств, управлінською і судовою діяльністю.

Правосвідомість. Правосвідомість, як і право, — явища неоднозначні. Соціальні деформації в суспільстві спричиняють деформацію правосвідомості, і суспільної, і індивідуальної.

Деформації зазнають усі сфери правової свідомості:

- вона проникає у сферу правових знань, якими володіють громадяни і підлітки;
- руйнує почуття, установки, переконання, проникає у зміст правового світогляду;
- деформація правосвідомості спричиняє деформації поведінки.

Учені розрізняють декілька видів деформованої свідомості громадян:

1. Правовий інфантилізм — найменш спотворена форма правової свідомості, яка полягає у несформованості і прогалинах у правових поглядах, знаннях, установках;

2. Правовий нігілізм — свідоме ігнорування вимог закону без злочинного наміру.

3. Найважчою формою деформації правосвідомості громадян є “переродження”. Це стан, коли правова свідомість індивіда, дійшовши до крайньої межі спотворення, перетворюється на злочинну свідомість [19; 25, с. 47].

Поступово суспільство, яке розпадається, призведе до розпаду правосвідомості. Нині, коли найважливішою стає проблема формування і стимулювання правомірної поведінки, якісної зміни правової культури, безсуб’єктної характеристики

суспільної свідомості (а правосвідомість — її частина) вже не достатньо. Суспільна свідомість визначається не як сукупна духовна реальність, а як ідеологія і психологія певних особистостей і соціальних верств суспільства [26].

Педагогіка, кримінологія, філософія, юридична психологія дедалі більше уваги приділяють суб'єктам правовідносин, носіям правосвідомості, оскільки вивчення суспільної свідомості потребує конкретизації.

Отже, правова свідомість — це форма суспільної свідомості. Вона відображає всю сукупність різноманітних правових явищ суспільного існування (правову систему, правове регулювання, правопорядок тощо).

Так, В. Г. Подзолков виділяє види правосвідомості за змістом (рівнем) і за ступенем спільності. Перший вид поділяється на повсякденну, теоретичну, професійну. Другий вид — на масову (суспільну), групову, індивідуальну [27, с. 44]

До повсякденної належать почуття, звички, ставлення людей до права, правових явищ, поведінки.

Теоретична правосвідомість відрізняється від інших тим, що глибоко проникає в суть права, правових явищ науковим обґрунтуванням закономірностей їх виникнення і розвитку. Це вимагає системи теоретично опрацьованих поглядів.

Повсякденна правосвідомість відрізняється від теоретичної тим, що виникає під час буденної діяльності людини, має емпіричний характер, складається із звичайних життєвих поглядів, уявлень і оцінок права, правових явищ. Це свідчить про те, що повсякденна правосвідомість не завжди правильна, іноді спотворена, примітивна. У ній в різних пропорціях можуть існувати як позитивні погляди, уявлення, оцінки, так і відсталі, помилкові, поверхневі, протиправні, які необхідно виправляти під час правового виховання.

Суспільна правосвідомість виникає в людей, зокрема в політичних лідерів, учених, юристів, і має специфічне підґрунтя — пізнання законів розвитку суспільства, потреба тих чи інших верств, груп у правовому регулюванні суспільних відносин.

Групова правосвідомість має складну структуру: це класова правосвідомість, правосвідомість інших соціальних верств, суспільних організацій, партій.

Індивідуальна правосвідомість — це соціально-психологічна єдність людини. Вона завжди виникає як відображення конкретних умов існування людини, особливостей особистості. Це також відображення суспільного життя. Формування індивідуальної правосвідомості — найважливіший спосіб становлення особистості, яке відбувається під час засвоєння та усвідомлення норм і цінностей.

Правова свідомість — найважливіший складник системи регулювання безпосередньої поведінки людини в правовій сфері.

Найбільш сприятливий час активного цілеспрямованого формування правосвідомості — підлітковий вік.

Для розвитку правосвідомості основне значення має те, що підлітковий вік — вік самоствердження, активного формування соціальних інтересів і життєвих ідеалів, час щоразу пристальнішої орієнтації на внутрішнє регулювання поведінки, самооцінку і послаблення ролі зовнішньої оцінки (батьки, вихователі) поведінки.

З іншого боку, необхідність активного розвитку правосвідомості в цей період зумовлена тим, що прагнення самостійності, незадоволення пасивним становищем ще не підкріплюється стійкими соціально корисними мотивами поведінки й інтересами, достатнім життєвим досвідом, правильним розумінням співвідношення свободи і відповідальності особистості.

У середовищі підлітків прагнення самовиразись часто набуває агресивності, призводить до конфліктів із оточенням. Негативізм підлітків часто провокує антисуспільну поведінку, правопорушення.

Соціологічні дослідження дають змогу розкрити низку специфічних ознак правосвідомості неповнолітніх, які спричиняють таку поведінку:

- ненавченість порівнювати свою поведінку із законом і мислити правовими категоріями;
- недооцінка об'єктивної суспільної загрози своїй поведінці;
- невміння застосовувати на практиці здобуті правові знання;
- відносно другорядне місце права в ієрархії цінностей підлітка.

Вищезазначені суперечності у становленні, розвитку самосвідомості і самовизначеності підлітка потрібно враховувати під час вирішення проблем правового виховання.

Нині вчені особливу увагу приділяють структурі індивідуальної правосвідомості. Існують різні обґрунтування складових елементів правосвідомості. Так, наприклад Г. П. Давидов виокремлює два відносно самостійні компоненти індивідуальної правосвідомості: 1) раціонально-когнітивний; 2) чуттєво-ціннісний. А. І. Долгова виокремлює п'ять елементів: 1) знання права; 2) уявлення про право; 3) ставлення до діючого права; 4) вимоги до права; 5) ставлення до виконання правових приписів. В. Г. Подзолков вважає за доцільне аналізувати правосвідомість як систему, що складається із трьох елементів. Обґрунтовано такий вибір тим, що засвоєння теоретичних знань є підвалиною для формування переконань, правової установки особистості, а готовність до правомірних дій базується на знаннях і ставленні до праці. Це дає підстави виділити такі елементи: 1) інформаційний; 2) інформаційно-емоційний; 3) інформаційно-емоційно-вольовий [17; 22].

Елементи правосвідомості перебувають у тісному і складному взаємозв'язку: вони доповнюють один одного, між ними існує значний взаємовплив.

Знання із права на початковому етапі вивчення, поряд з іншими факторами, сприяє формуванню уявлень про право. Це уявлення про те, що є правомірним і протиправним загалом і в конкретному випадку, які правові наслідки створеного, про права і обов'язки громадян тощо. Ці уявлення дуже необхідні. Важливість формування правових уявлень визначається тим, що людина може і не знати чіткого тексту закону, але повинна мати про нього уявлення.

На першому (початковому) етапі правового виховання здійснюється пізнавальна функція. Знання і схвалення людиною певних правових норм — ще не достатня гарантія стійкої послідовної її поведінки. Для цього необхідно, щоб знання перетворились в переконання, стали внутрішньою необхідністю. Досягнення цієї мети здійснюється на другому етапі правового виховання, насамперед через прищеплення поваги до права.

Повагу до права необхідно трактувати як широке поняття,

в якому правові, моральні норми і соціальні цінності перебувають у тісному взаємозв'язку.

Повага до права виробляється не автоматично. Як свідчить аналіз літератури [6; 10; 19; 22], потрібна ефективна система впливу на волю і свідомість людей, на їхні емоції, щоб забезпечити позитивне ставлення до права. Така повага можлива лише за умови глибокого особистого переконання в цінності принципів права.

Формування правових переконань вимагає активного розумового опрацювання правових фактів, наукового і емоційного обґрунтування явищ морально-правового життя, формування позитивного досвіду переживань, організації і накопичення досвіду правомірної поведінки.

У морально-правових переконаннях поєднуються знання і почуття підлітка. Переконання передбачають єдність раціонально мотивованих суджень і почуття впевненості в їх правильності, обґрунтованості. Система таких переконань творить ціннісну орієнтацію суб'єкта, тобто його психологічну активність, налаштування на визначений за соціальним значенням вид діяльності.

Ця загальна характеристика механізму формування оцінок і переконань може стосуватись також вироблення юридичних норм. Якщо правові норми існують у практичній діяльності людей, у задоволенні їх потреб, вони також стають предметом переконань і ціннісних орієнтацій. Оцінка права та інших юридичних явищ — обов'язковий, необхідний компонент правосвідомості.

Відповідно до цього, правосвідомість — це сукупність ідей, уявлень, еволюцій, в яких відображається суб'єктивне ставлення людей, соціальних груп, суспільства загалом до існуючого права, до правових явищ, до поведінки людей у сфері права.

Важливе значення має не тільки ставлення до права, а й такий елемент правосвідомості як установка (орієнтація) на юридично значиму поведінку.

Правова установка — це готовність, схильність особистості сприймати і належно оцінювати правовий об'єкт і діяти відповідно до цієї оцінки. Відносно стійка система таких установок утворює ціннісно-правові орієнтації особистості. Основним

об'єктом визначених правовиховних впливів є оцінка права і орієнтаційні правові установки.

Особливості право-виховного формування поваги до закону — це пояснення, аргументація значення права як необхідної умови активної діяльності і розумових потреб суб'єкта. Методики право-виховної діяльності можуть бути однаковими для різних груп молоді чи підлітків.

До організаційних моментів право-виховної діяльності належать підготовчий і основний етапи.

Підготовчий етап передбачає:

- визначення справжньої цінності певного правового явища для молодіжної групи з якою проводитимуть правове виховання особистості на основі пізнання її потреб і значення цього явища;
- визначення стану оціночно-установочної частини правосвідомості об'єкта виховання.

Основний етап:

- розробка тактики і методики правового виховання для конкретного об'єкта;
- здійснення запланованих заходів для формування поваги до закону.

Правосвідомість має бути властива усім громадянам. Правосвідомість — це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом. Правосвідомість не тільки виражає ставлення індивіда до правової дійсності, а й спрямовує його на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх. Правова свідомість суспільства, певних груп, індивідів органічно пов'язана з правом як цілісним соціальним інститутом, з його виникненням, функціонуванням і розвитком, із правотворенням і правозастосуванням, іншими сторонами правового буття суспільства.

Завдання правового утворення — подолати правовий нігілізм, антипод правової культури.

Правовий нігілізм — деформований стан правосвідомості особистості, суспільства, групи, що характеризується свідомим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, що виключає, однак, злочинний намір.

Ігнорування закону зі злочинною метою — самостійна форма деформації правосвідомості. Водночас правовий нігілізм провокує правопорушення, зокрема кримінальні злочини.

У СРСР правовий нігілізм набув двох форм:

1) теоретична (ідеологічна), коли в унісон із марксистсько-ленінською теорією на державному рівні обґрунтовувалися ідеї: а) про відмирання держави й права за соціалізму і тим самим істотно принижувалася роль права; б) про перевагу всесвітньої пролетарської революції перед правами людини; в) про перевагу постанов Комуністичної партії перед законами, про вторинність права перед первинними економікою і політикою тощо;

2) практична, коли відповідно до офіційної ідеології: а) було накопичено величезну кількість нормативних актів або морально застарілих, або таких, що містили декларації і заклики, але не мали чіткості формулювань і суперечили один одному. Поширена порочна практика, відповідно до якої закон не діяв доти, доки він не обростав інструкціями або відомчими наказами, призвела до правової деградації суспільства, спричинила невіру в закон, його зневажання; б) установлених державою правових норм не дотримувалися державні органи, відомчі і посадові особи, які прикривали порушення законності виправдовувальними поясненнями на зразок: “в інтересах народу”, “для виконання плану” та іншими, що призвело до відомчого правового нігілізму, а то й до правового цинізму з боку найвищих посадових осіб держави; в) правозастосовні і правоохоронні органи діяли відповідно до принципу пріоритету доцільності перед правом і законом [7; 14; 21].

Явища правового нігілізму (неприйняття законів, негативне ставлення до права) — найпоширеніша й укорінена форма деформації правосвідомості населення в державах з авторитарним і тоталітарним режимами.

Нині причинами виникнення правового нігілізму в Україні є:

- неупорядкованість законодавства, його нестабільність і суперечливість;
- низький рівень правового виховання та правової культури;
- слабкість механізму приведення в дію прийнятих законів.

Спеціальними засобами, що сприяють зведенню до мінімуму правого нігілізму, дослідники вважають:

1. Якість законів та інших нормативно-правових актів. Забезпечення належної ролі закону в системі правових актів. Наявність стабільності й рівноправності в регулюванні суспільних відносин.
2. Авторитет державної влади та налагодженість механізму її дії. Наявність розвинутої державної структури, здатної забезпечити виконання права. Удосконалювання системи правоохоронних органів і правозастосувальної діяльності. Зміцнення законності. Підвищення ролі суду.
3. Високий рівень правосвідомості, що давав би змогу закону працювати. Збереження самобутності правової культури. Покращання системи правової інформації, професійного навчання і виховання педагогів, юристів, інших посадових осіб [8].

Необхідна систематична робота з метою підвищення професійної культури всіх суб'єктів системи освіти та правоохоронної системи, що сприятиме подоланню недовіри населення до роботи правоохоронних органів. Дотримання закону стане вигіднішим, ніж його порушення, коли зміцниться надійність права, що означає, з одного боку, захист набутих прав, а з іншого боку — можливість будь-якого громадянина, який не має юридичної освіти, знати свої права. Надійність права передбачає також стабільність правопорядку і можливість передбачати зміст конкретних психолого-педагогічних і юридичних рішень.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення правового виховання.
2. Охарактеризуйте структуру правового виховання.
3. Визначити основні ознаки правового виховання.
4. Визначити особливості морального виховання.
5. У чому полягає формування правової свідомості?
6. Визначити особливості правового виховання.
7. Що таке правова вихованість?
8. Охарактеризувати засоби та методи правового виховання.

9. Назвати види правосвідомості.
10. Що таке правовий нігілізм?
11. Дати визначення та характеристику засобам та причинам, які спричиняють зведення до мінімуму правового нігілізму.

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Баженов В. Г. Воспитание педагогически запущенных подростков. — К., 1986.
2. Вознюк Н. М. Етико-педагогічні основи формування особистості. — К., 2005.
3. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання. — К., 1997.
4. Програма правової освіти населення України. Постанова Кабінету Міністрів України. — К., 1995.
5. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. — К., 2002.
6. Фіцула М. М. Педагогіка. — К., 2005.
7. Фіцула М. М. Правове виховання. — К., 2005.

Додаткова:

8. Бабкін В. Д. Правовое воспитание студентов. — К., 1983.
9. Бойко А. Н. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації. — К., 1996.
10. Гельвеций К. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. — М., 1938.
11. Головченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія: Довід. — К., 1998.
12. Зельдович Б. З. Психология и педагогика в профессиональной деятельности юриста: Учеб. пособие. — М., 2003.
13. Концепція виховання дітей і молоді в національній системі освіти // Інформ. зб. М-ва освіти. — 1996. — № 13.
14. Котюк В. О. Теорія права. — К., 1996.
15. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. — М., 1982.

16. Лозова В. І., Троцько Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання. — Х., 2002.
17. Маркова Г. Д. Научные основы организации правового воспитания молодежи. — М., 1979.
18. Методика правового воспитания / Под ред. А. В. Мицкевича. — М.: Просвещение, 1982.
19. Никитин А. Ф. Что такое правовая культура? — М.: Просвещение, 1988.
20. Назаренок Є. В. Теорія держави і права (предмет, метод теорії держави і права). — К., 1988.
21. Онищенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. — К., 2002.
22. Оксамытний В. Д. Социально-правовые исследования уровня правосознания молодежи. — К., 1982.
23. Орієнтовний зміст виховання в національній школі. — К., 1996.
24. Организация и эффективность правового воспитания. — М., 1993.
25. О правовом воспитании в школе. — М., 1973.
26. Павлов А. С. Правовое воспитание. — К., 1972.
27. Подзолков В. Г. Материалы к курсу лекций по правовому воспитанию. — Тула, 2001
28. Рябко И. Ф. Основы правовой педагогики. — Ростов н/Д, 1973.
29. Скалова Я. Методология и методы педагогических исследований. — М., 1989.
30. Сулова О., Семіколенкова О., Пометун О. Кроки до права. — К., 2001.
31. Щербань П. М. Національне виховання в сім'ї. — К., 2000.
32. Уледов А. К. Перестройка и сознание. — М., 1988.

V. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

5.1. Формування правової культури особистості

Для формування всебічного та змістовного уявлення про правову культуру потрібно проаналізувати еволюцію історичних традицій та стереотипів, генетичного та логічного зв'язку між різними історичними етапами формування культури.

Призначення культури полягає в осмисленні не тільки слів та предметів, а ще й поведінки людини — як певних учинків, так і всього життя загалом. Не знаючи культури минулого, важко збагнути розвиток сучасних норм правової поведінки людей. Створення нових цінностей стає сенсом діяльності людей у різних сферах культури — релігії, мистецтві, філософії, праві тощо.

Діяльність людини значною мірою виявляється в тому конкретному культурному середовищі, де вона засвоює встановлені норми поведінки. Своїми вчинками людина реалізовує різноманітні програми поведінки, іноді навіть не усвідомлюючи цього. Культури різних народів мають різний ступінь нормативності. Слабка нормативність культури може спричинити зростання злочинності, моральний занепад.

Процес формування правової культури має давнє історичне коріння. Одночасно з виникненням держави та перших правових норм, виникає й прагнення людини усвідомити своє місце і роль у правовій системі, сконструювати досконалі моделі правової поведінки [7].

Нині в Україні закладаються основи правової держави, демократичного регулювання суспільних й особистісних стосунків.

Проблеми побудови правового суспільства і пов'язане з цим формування правосвідомості громадян підвищили інтерес до правової культури.

Серед основних показників ефективності й результативності правового виховання — наявність у вихованців певного рівня правової культури.

Тривалий час культуру визначали як сукупність матеріальних і духовних багатств.

У науковій літературі немає єдиного підходу до розуміння культури. Сучасні науковці трактують правову культуру як багатогранний і багаторівневий соціокультурний феномен. Існує чимало різноманітних визначень правової культури. Так, С. С. Алексєєв тлумачить правову культуру як вивчення права, його розуміння [23, с. 43]. Деякі автори стверджують, що правова культура — це своєрідна система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу й відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності [16, с. 168].

Проблему формування правової культури молодого покоління досліджували В. Ф. Дубровський, Г. М. Міньковський, В. М. Оржехівська, Є. І. Петухов, О. І. Пилипенко, М. К. Подберезський, М. М. Фіцула та ін., однак це питання залишається ще не достатньо дослідженим. Поняття “правова культура” нерідко ототожнюють із поняттям “правова вихованість”. За концептуальними засадами М. К. Подберезського, основний чинник правової культури — формування правосвідомості особистості [17].

Правосвідомість визначають як сукупність поглядів, ідей, що виражають ставлення людей до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним або неправомірним. Це одна з форм суспільної свідомості.

Правосвідомість, як зазначає М. К. Подберезський, формується під впливом політичного, морального, трудового, економічного та інших складників загального розвитку особистості людини [17].

Правова культура — складова частина духовної культури [22, с. 42]. Рівень її розвитку визначається рівнем переконаності в цінності закону, дотримання правил поведінки, у неприпустимості їх порушення. Правова культура, за твердженням автора, передбачає соціально-правову та соціально-політичну активність.

Правова культура особистості (за П. М. Щербанем)

Складники правової культури особистості	
Знання прав і обов'язків громадян	Дотримання Конституції та законодавства України
Повага до національної та державної символіки України	Знання головних положень Загальної декларації про права людини, Декларації прав дитини та Конвенції про права дитини ООН
Усвідомлення громадянської відповідальності за здійсненні вчинки і правопорушення	Прагнення до засвоєння правових знань, основ громадянського, трудового, сімейного, кримінального законодавства.
Дотримання національних і загальнолюдських морально-етичних приписів, традицій та звичаїв	Негативне ставлення до проявів беззаконня і правопорушень

Реалізація моделі формування правової культури, запропонованої В. Ф. Дубровським, у навчально-виховному процесі під час правового виховання учнів повинна бути забезпечена різноманітними завданнями, методами і принципами правового виховання. У наведеній системі важливу роль відіграють інтегрований курс “Людина і суспільство”, курс “Правознавство” і “Права людини”. Саме ці предмети мають вирішальне значення у формуванні правової культури старшокласників як педагогічної умови забезпечення цього процесу [22, с. 46].

Найважливішою формою правової соціалізації є правове виховання, складниками якого є юридичні види навчання, правова пропаганда й агітація, самовиховання.

Як стверджує О. Ф. Скакун, “свідомість як система включає різні форми відображення суспільних відносин: політичні, правові, етичні, філософські, релігійні”. Правосвідомість становить відносно самостійну сферу свідомості — суспільної, групової, індивідуальної [5].

Твердохліб Л. В. вважає, що правова культура особистості — це рівень розвитку суспільно-правової діяльності.

Діяльність складається з таких блоків: мотиви (актуалізація й боротьба мотивів); планування, включаючи вибір мети й прийняття рішення; виконання, реалізація плану; зворотний зв'язок і контроль результатів [23].

До мотивів зараховують потреби, інтереси, життєві плани, прагнення, механізми психічного наслідвання, імітації, усвідомлення обов'язку й відповідальності. Перший компонент діяльності повинен включати мотиви правової діяльності. Активним компонентом потреб у мотиваційній структурі правової культури є емоції. Вони мають інтенсифікуючу й спрямовуючу властивість стосовно діяльності. Почуття людини, що виникають під час сприйняття й аналізу правових аспектів життєдіяльності особистості й розвитку суспільства, спрямовані на дослідження суспільних відносин і є генералізованим емоційно-ціннісним ставленням до закріплених у суспільному досвіді правових сторін суспільної діяльності [23].

Емоції й почуття можуть виконувати роль мотивів правової діяльності й суб'єктивної форми існування потреб. Почуття як стійке емоційне ставлення людини до дійсності виявляє основну спрямованість її особистості. Почуття відображають суттєве для життєдіяльності людини ставлення до навколишнього світу [23, с. 51].

Кожен, хто живе у певному суспільстві, включений у систему норм, культурних традицій. Сьогодні особливо актуальним є питання про зміцнення високої культури кожного громадянина. Саме висока культура дій та вчинків, почуттів і спонукань повинна бути основним результатом розвитку особистості громадянина нашого суспільства.

Чинниками правової культури суспільства є юридичні надбудови. Семітко А. П. вважає, що елементами правової культури є рівневі стани, тобто ступені правового розвитку таких компонентів правового життя суспільства як правові тексти, правова діяльність, правосвідомість, носії правової культури. На думку Каменської В. І. та Ратинова А. Р., до складу правової культури входять: а) право як система норм; б) правовідносини; в) правові заклади як система державних органів; г) правосвідомість; д) правова поведінка. Отже, структура правової культури — це сукупність фундаментальних правових явищ у

суспільстві: права, правосвідомості, правових відносин, правових закладів [24].

Правова культура є особливим соціальним явищем, своєрідним якісним правовим станом особистості і суспільства. Комплексне використання накопиченого теорією правової культури матеріалу необхідне насамперед для того, щоб забезпечити всебічне вивчення проблеми.

5.2. Ознаки правової культури як соціального явища

Задля підвищення ролі людини у правовому житті, у забезпеченні становлення цивілізації необхідно насамперед звернути увагу на функціонально-змістовний аспект правової культури. Тут правова культура суспільства постає як різновид суспільної культури, що відображає певний рівень правосвідомості і законності, досконалості законодавства і юридичної практики, що охоплює всі цінності, створені людьми в галузі права.

Чинниками правової культури як соціального явища є рівень засвоєння громадянами правових цінностей — правові норми і принципи, навички правомірної поведінки, повага до права, ступінь обізнаності з ними і практичного їх запровадження у життя.

Ознаки високої законодавчої культури суспільства:

- соціальна обґрунтованість законодавства, що означає відповідність змісту нормативних актів до потреб розвитку суспільства, відображення у законах досягнень правової науки, передової юридичної практики, традицій національного духовного менталітету;
- техніко-юридична досконалість законодавства (пропрацьованість юридичних механізмів реалізації законів, точність і зрозумілість юридичної мови, однозначність термінів, визначень, використовуваних у нормативно-правових актах, судових і адміністративних рішеннях, збіг змісту і букви законів, неможливість їхнього довільного тлумачення, відсутність у законодавстві значних прогалин, дублювання, колізій з актами інших рівнів;

— ефективність законодавства — це відповідність його призначення соціальним результатам, що досягаються. Правовокультурний статус законодавства визначається насамперед його дієвістю. Закони, що не мають застосування і підтримки у свідомості людей, у їхній поведінці, які б “гарні”, “прогресивні” вони не були, не є соціальною цінністю [13, с. 24].

Правова культура не можлива в суспільстві, де порушують закони, не дотримуються елементарних прав і свобод людини, де правопорядок наштовхується на масову сваволю посадових осіб, неконтрольований рівень злочинності [5; 7; 13; 24].

Правова культура — це сукупність норм, цінностей, юридичних інститутів, процесів і форм, які виконують функцію соціоправової орієнтації людей у конкретному суспільстві (цивілізації).

Правова і політична культури мають визначені загальні межі, оскільки діяльність держави, суб'єктів політичних відносин виходить у сферу правових відносин, проте не змінює природи цих відносин і не перетворює їх на політичні закономірності.

Правова культура — обов'язкова частина загальної культури народу, базується на її началах, є показником рівня її розвитку, менталітету нації. Формування правової культури пов'язане із розвитком інших видів культури — політичної, моральної, естетичної. Це комплексна проблема, їх об'єднує спільне завдання — створити морально-правовий клімат у суспільстві, що гарантує реальну свободу поведінки особистості, поєднану з відповідальністю перед суспільством. Це забезпечує її права, соціальну захищеність, повагу її гідності, тобто ставить людину в центр економічних, соціальних, політичних, культурних процесів.

Залежно від носія правової культури, автори розрізняють:

- правову культуру суспільства;
- правову культуру особистості;
- правову культуру професійної групи [13; 23].

Як зазначає Столяренко А. М., рівень правової культури суспільства характеризують такі параметри:

1. Стан правосвідомості громадян і посадових осіб.
2. Рівень досконалості діючого законодавства.
3. Рівень законності і правопорядку.

4. Рівень розвитку юридичної техніки.

5. Рівень культури правотворчих органів [23].

Правова культура суспільства — частина загальної культури, система цінностей, накопичених людством у галузі права, які стосуються правової реальності певного суспільства, рівня правосвідомості, режиму законності і правопорядку, стану законодавства, юридичної практики тощо.

Культура суспільства є результатом соціально-правової активності певних особистостей, колективів та інших суб'єктів права. Це вихідний момент, підвалина правової культури особистості загалом.

Правова культура особистості — це обумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер прогресивно правового розвитку особистості, що забезпечують її правомірну діяльність.

До складу правової культури особистості належать:

- правосвідомість і правове мислення;
- правомірна поведінка;
- результати правомірної поведінки і правового мислення.

Правова культура особистості (загальна і спеціальна — професійна) сприяє виробленню культурного стилю правомірного поведінки, що формується залежно від:

- ступеню засвоєння і прояву цінностей правової культури суспільства;
- специфіки професійної діяльності;
- індивідуальної неповторності творчості кожної особистості.

Правова культура особистості передбачає:

- існування правових знань, юридичної інформації. Поінформованість була й залишається основним каналом формування юридично зрілої особистості (інтелектуальний зріз);
- перетворення накопиченої інформації про правові знання у правові переконання, навички правомірної поведінки (емоційно-психологічний зріз);
- готовність діяти згідно з правовими знаннями і переконаннями, тобто діяти правомірно — відповідно до закону: використовувати свої права, виконувати обов'язки, не порушувати заборон, а також уміти відстоювати свої права у випадку їхнього порушення.

Отже, правова культура особистості — це опанування основ юридичних знань, повага до закону, права, свідоме дотримання норм права, розуміння соціальної, юридичної відповідальності, непримиренність із правопорушеннями, боротьба з ними. Знання громадянами своїх прав, а також обов'язків перед державою і суспільством — це складова частина правової культури. Правова свідомість людини передбачає почуття впевненості в тому, що вона матиме допомогу і підтримку держави та органів правопорядку в разі порушення її прав, законних інтересів.

Культурний стиль правомірної поведінки характеризується сталістю дотримання принципів правомірної поведінки, специфікою вирішення життєвих проблем, що виражається в особливостях вибору варіанта правомірної поведінки в межах, визначених нормами права.

Професійна правова культура — форма культури, властива спільноті людей, що професійно займається юридичною діяльністю, має фахову освіту і практичну підготовку [23].

Основне у професійній правовій культурі — високий рейтинг права, його верховенство і відповідний стан справ у правовому полі держави: підготовка юридичних кадрів, роль юридичних служб у всіх сферах суспільного і державного життя, становище суду, адвокатури, прокуратури, нотаріату, міліції; розвиненість наукових юридичних установ, ефективність роботи юридичних професійних, громадських організацій.

Три види правової культури у реальному житті взаємозалежні: правова культура як соціальне явище єдина; правова культура суспільства не існує поза правовою культурою його членів (особистості, групи); вона є умовою, формою і результатом культурно-правової діяльності громадян і їхніх професійних груп [22; 23].

Правова культура — своєрідна форма гармонійного розвитку людини, через який досягається загальносоціальний прогрес. Цей прогрес пов'язаний як зі створенням власне правових цінностей (засоби і методи вирішення соціальних конфліктів, інститути забезпечення прав людини тощо), що збагачують особистість, так і з наданням суспільству необхідних юридичних умов для спокійного й упорядкованого розвитку.

Правова культура — це та стримуюча форма, яка обмежує і витісняє антисуспільну і тому антиправову поведінку.

Правова культура є осередком, “меморіалом” накопичених людством юридичних цінностей. Вона їхній хранитель, селекціонер, генератор і ретранслятор на інші сфери суспільних відносин. Правова культура — живий організм, всі елементи якого (норми, юридичні акти, інститути, процеси, режими, статуси) мають ознаки продуктів людського духу, копіткої праці, історичного добору, життєвої апробації.

Дбайливе ставлення до правової культури — умова соціального прогресу, гарантія ефективності зусиль для вдосконалення людської особистості. Досягнення правової культури — юридичні норми, пам'ятки права, способи вирішення конфліктів, досвід юридичної діяльності, народний правовий фольклор — потребують охорони і захисту не меншого, ніж традиційні культурні цінності.

Правова культура — практично єдина глобальна форма, через яку відтворюється цінність і своєрідність національних правових феноменів — державності, правопорядку, правової системи. Культура містить “генетичний код” вітчизняних юридичних явищ, є засобом їхнього збагачення в процесі всесвітнього правового культурного обміну, особливим бастионом перед чужим культурним впливом, що руйнує вихідні передумови національної правової ідентичності [13; 16; 22; 23].

До складу правової культури належать такі найбільші культурні комплекси:

- право як система норм, що виражають державні вказівки;
- правовідносини, тобто система суспільних відносин, регульованих правом;
- правові установи як система державних органів і громадських організацій, що забезпечують правовий контроль, регулювання і виконання права;
- правосвідомість, правовий самоконтроль;
- правова поведінка (діяльність) як правомірна, так і протиправна;
- правова компетентність (правові знання і правове мислення);
- соціально-правова активність.

Можна вести мову про високу правову культуру, низьку правову культуру і культуру середнього рівня. Варто мати на увазі, що для одного суспільства на певному етапі розвитку властива тільки одна система оцінок. Іншими словами, існує проблема досягнення єдності інтерпретації правових явищ як культурних цінностей. Проте ці перешкоди можна подолати. Історичний досвід виробив деякі критерії оцінювання, на основі яких створюється можливість для визначення основних напрямів підвищення правової культури.

До правової компетентності належать правові знання і правове мислення. Ядро правових знань — це ідеї:

- пріоритетності правового розвитку суспільства;
- суспільно корисної доцільності правової діяльності;
- глибокого пізнання людиною законів і закономірностей розвитку суспільства відповідно до правових норм;
- визнання правової культури складовою частиною духовної культури людства;
- необхідності творчого підходу до правової діяльності [23, с. 61]

Правові знання складаються з таких компонентів:

1. Правова підготовка (знання основ теорії держави і права, основ публічного та приватного права України тощо).
2. Правові переконання, погляди, ідеали, оцінки.
3. Правовий кругозір (знання правового життя своєї країни й інших держав).
4. Правова інформованість (знання чинного законодавства, увага до публікацій у періодичній пресі) [23].

Високий рівень правової поведінки людей забезпечує не тільки свободу, а й організованість суспільних відносин, їхню підпорядкованість суспільному порядку. Правова поведінка людей означає розуміння людьми справедливості і корисності правових настанов, відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки. Іншими словами, “правова поведінка заснована на соціальній зрілості і юридичній грамотності громадян”. Це суспільно корисне явище, передумова нормального функціонування громадянського суспільства з розвинутою правовою культурою.

Формування правової культури — складний, тривалий процес, що торкається всіх сторін суспільного життя. Способами

її формування є пропаганда права, накопичення у громадян юридичних знань, практичне зміцнення законності, наявність сильної юридичної науки, вдосконалення системи правових актів, що досягається існуванням у державі демократичної, ефективної конституції і високої правової і техніко-юридичної якості законів і підзаконних актів.

Слід також зазначити, що й приклад керівників, посадових осіб державного апарату, які беруть участь у законодавчій і правозастосовчій діяльності, дуже впливає на процес формування правової культури суспільства.

Правова культура — необхідна умова свідомого здійснення громадянином свого обов'язку перед суспільством, що сприяє подоланню застарілих поглядів, неправильної поведінки людей, запобіганню випадкам сваволі і насильства над особистістю. Науково обґрунтовані правові уявлення громадян — передумова зміцнення законності і правопорядку. Без цього не можливо побудувати громадянське суспільство і правову державу.

Як зазначають автори А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков, В. П. Пастухов та інші, правова культура особи включає правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до нього, впевненість у справедливості законів, юридичних прав і обов'язків та інших правових явищ, а також поведінку, що не суперечить правовим процесам. За змістом правову культуру вони поділяють на такі блоки: а) правосвідомість як система відображення суб'єктом правової дійсності; б) правомірна поведінка і правове мислення; в) результати правомірної поведінки та правового мислення [4].

У процесі правомірної поведінки виробляються правові цінності матеріального і духовного порядку. Єдність індивідуальної правової культури і правомірної поведінки конкретизується через поняття культурного стилю правомірної поведінки, який характеризує ці явища з позиції:

- міри виявлення в них цінностей правової культури суспільства;
- особливостей правової культури і правомірної поведінки суб'єкта як члена соціальної групи;
- індивідуально-неповторного, нового, що є результатом творчості певного суб'єкта.

Поведінка є найважливішою соціальною характеристикою особистості. Залежно від форми вираження, вона може бути вербальною (словесною), що складається з різних висловлень, суджень і оцінок, які формують уявлення про внутрішній стан індивіда, і реальною (практичною), яка містить конкретні дії людей.

Аналіз правової літератури свідчить, що поведінка людини може бути:

- правомірною;
- протиправною;
- юридично нейтральною [13; 16; 23; 24].

У правовій педагогіці як запоруці правового виховання, правової культури, правосвідомості людини обов'язковою є поведінка людини у сфері правового впливу, тобто правова поведінка.

Правова культура вимагає системного підходу до виховання; постійної взаємодії в роботі навчальних, культурно-просвітніх, суспільно-політичних організацій і установ; активного використання засобів науки, мистецтва, пропаганди, преси; тісно пов'язаної взаємодії правової просвіти, освіти й виховання молоді за допомогою участі в різноманітній суспільній діяльності правового профілю; проникнення правового змісту в усі напрями виховної роботи; гнучкого управління суспільною правосвідомістю за допомогою раціональних і емоційних чинників.

Правова культура — багатозначна характеристика життя суспільства. Це найвища і найоб'ємніша форма правосвідомості.

Правова пропаганда — вид педагогічної діяльності з метою поширення ідей правової держави, правомірної поведінки, необхідності правоохоронної діяльності тощо, що входять до складу правової освіти. Образно кажучи, це правова освіта вдома за допомогою засобів масової інформації, читання лекцій за місцем проживання. Правова пропаганда ефективна, якщо вона сприяє глибокому засвоєнню правових ідей, зміцнює переконання в необхідності дотримуватися їх, віру в існування справедливості в суспільстві, у правоохоронні органи, невідворотність покарання за злочини.

На жаль, у нас немає системи цілеспрямованої і правильно зорієнтованої правової пропаганди, проведеної державою або

координованої правоохоронними органами. Телебачення переповнене не стільки правовою, скільки кримінальною інформацією, що подається без чіткого розуміння того, який педагогічний ефект вона матиме. Значну її частину можна назвати правовою антипропагандою, правовою антипедагогікою. Надмірна кількість інформації про злочини створює в громадян враження, що вони живуть у кримінальному суспільстві, оточені злочинцями, а правоохоронні органи беззахисні. В інтересах усього суспільства, а не тільки правоохоронних органів, треба щонайменше в пропорції 50:50 показувати їхні успішні дії. Як зазначають науковці, для правової соціалізації і виховання не бажана інформація про благополуччя і “красиве життя” людей, які нечесно здобули своє багатство, безкарність злочинців, несправедливо виправданих (на думку громадян). Справа не тільки у правовій безграмотності, а й у педагогічній. У частини молодих людей визріває думка про вчинення зухвалих злочинів для того, щоб однолітки називали їх красивими словами “кілер”, “бойовик”. Такі метаморфози реальні в період правової соціалізації людини. Повідомлення про злочинців найчастіше не супроводжуються коментарем, який негативно характеризував би їхню особистість, моральний вигляд, а інформація про співробітників і правоохоронні органи нерідко супроводжуються різко негативними оцінками, глузуваннями, іронією, що характерно для психології кримінального середовища, до якого навряд чи хочуть бути зарахованими респонденти [5].

У прихованому вигляді правова пропаганда міститься й у відеопродукції, кінофільмах, серіалах, піснях сучасної естради, детективній літературі. Серед них чимало таких, що пропагують культ сили, жорстокості, підлості, аморальності; виправданість використання будь-яких засобів, щоб самому, без допомоги правоохоронних органів, протиправними засобами покарати кривдника і відновити справедливість; щасливі пригоди привабливих на вигляд злочинців, які викликають до себе симпатію; ледарів, які завдяки випадку стають багатіями, викликаючи заздрість і протиправні прагнення частини молодих людей.

Діяльність засобів масової інформації потребує докорінного підвищення педагогічності правової інформації, прояву дале-

коглядності, розуміння того, до яких психолого-педагогічних і правових наслідків призводить їхня робота.

Правова агітація — це цілеспрямоване поширення правових і педагогічних ідей для активізації забезпечення правової соціалізації і підвищення правової культури громадян.

Правова агітація — засіб виховання, знаряддя боротьби проти правового нігілізму, пасивності, самоусунення від сприяння правоохоронним органам, від участі в судовому розгляді, у прихованні інформації, що може викрити злочинця і поставити його перед кримінальною відповідальністю. Правова агітація може бути адресована до всього населення, певних груп, колективів і навіть бути індивідуальною. Її необхідно активізувати, посилюючи психологічний вплив.

Сьогодні правова агітація, навіть із боку правоохоронних органів, сильно ослаблена. Вони здебільшого самотужки протистоять злочинності, сильно знижуючи свої можливості в боротьбі з нею. Її необхідно значно активізувати, посиливши навчальну і виховну спрямованість. Її мета — активізувати всі сили і засоби суспільства для забезпечення успішної правової соціалізації населення і підвищення рівня правової культури, сприяти їхній взаємодії і об'єднанню в єдину систему.

5.3. Правова освіта та способи її вдосконалення

Правова освіта — єдина загальнодержавна система вивчення законодавства, що охоплює всі верстви населення, усіх державних службовців. Правовий всеобуч і правова освіта, по суті, — одне й те саме. Правова освіта як і правове виховання — це процес засвоєння знань про основи держави і права, прищеплення громадянам поваги до закону, прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку.

Правова освіта — це поширення юридично-педагогічних і правових знань у формі освіти, що має характер систематичності, фундаментальності, ґрунтовності. У класичній формі вона реалізується в освітніх закладах різного рівня і виду. У всіх освітніх закладах повинні існувати навчальні дисциплі-

ни, курси, а також використовуватися інші способи, що вирішують завдання правової освіти.

Знання і діяльність у процесі формування особистості взаємопов'язані. Знання відіграють важливу роль і під час організації діяльності, і під час її осмислення, внаслідок чого й відбувається формування поглядів і переконань, світогляду. Це спричиняє необхідність вивчати право, змушує сприймати нову правову інформацію, підвищувати рівень освіти.

Суспільно-правова соціалізація індивіда передбачає декілька способів отримання правової інформації і правового досвіду: по-перше, це предметно-практичний досвід спілкування в сім'ї, школі, трудовому колективі, в місцях проведення дозвілля; по-друге, існує традиційна форма одержання правової інформації, коли людина спостерігає за діями і вчинками інших осіб, сприймає і засвоює стандарти і норми поведінки, які склались під дією зовнішніх і внутрішніх форм соціальної регуляції.

Учені виділяють три рівні правових знань, які відповідають способам отримання інформації: 1) теоретичний; 2) емпіричний; 3) повсякденний [14; 23].

Перший рівень передбачає цілеспрямоване вивчення права у школі, ВНЗ, наукову діяльність із проблем права. Теоретичні правові погляди передбачають наявність спеціальної навчальної і наукової підготовленості, спеціальної наукової чи практичної діяльності, коли знання здобувають за допомогою спеціаліста.

Суть емпіричного рівня правових знань полягає в тому, що повсякденне спостереження за суспільними явищами, які мають правовий характер, узагальнення найпоширеніших правових явищ, систематичний аналіз інформації про право формує у людини певні знання про право.

Повсякденний рівень — це щоденні правові погляди, які склались на основі засвоєння юридичних норм, переважно в процесі практичного досвіду.

Виокремлюють ще когнітивний спосіб накопичення правової інформації, коли особистість набуває її, безпосередньо вивчаючи предмет, ознайомлюючись із першоджерелами — офіційними збірниками законів, а також використовуючи засоби масової інформації [4].

Під час соціологічних досліджень виявлено, що засоби масової інформації і першоджерела є найпоширенішими формами інформаційного впливу права [4; 14].

Правове виховання, здійснюючи пізнавальну функцію, привчає школярів до порядку, виводить їх на суспільний рівень, дає можливість приймати певні рішення. Все ж не можна не погодитись із думкою Г. П. Давидова, що “пізнавальна функція виконує роль орієнтиру, “компаса”, готуючи людину до правильного розуміння змісту різних правових понять, уявлень, створює передумову для правомірної поведінки особи” [15].

Здобування правових знань відбувається кількома етапами.

Знання із права, здобуті на початковому (першому) етапі (молодша школа), спільно з іншими факторами допомагають формувати уявлення про право. Це уявлення про те, що таке правова і протиправна поведінка, які правові наслідки спричиненого, які права і обов'язки громадян тощо. Ця інформація дуже важлива. На цьому етапі провідну роль виконує моральне виховання.

Передача школярам на початкових етапах компонентів правової культури, ознайомлення з правом відбувається під час вивчення деяких предметів та може бути доповненим за спеціальними бесідами в позаурочний час. Це бесіди, спрямовані на формування моральних орієнтацій (бесіди-роздуми), на ознайомлення з певними правилами поведінки (бесіди-інструкції), а також бесіди ситуаційного характеру. Велике значення має використання ігрових методів.

Другий етап правової освіти (5–9 класи) в школі передбачає ознайомлення учнів із межами дозволеного: навчити, як дотримуватись правил, продовжувати цілеспрямовану роботу із формування поваги до людського життя, здоров'я, гідності, особистості, і тим викликати відразу до жорстокості, грубості, насилля над людиною.

Підлітки повинні одержувати інформацію про захист державою і правом життя, здоров'я, гідності людини, про існуючу відповідальність за порушення.

Правова освіта та третьому етапі (10–11 класи) передбачає продовження і розвиток тієї системи знань і вмій, які повинні бути підсумком правової освіти в базовій школі.

Правова освіта на цьому етапі повинна бути диференційованою, враховувати життєві плани й інтереси старшокласників. Обов'язковий навчальний матеріал із вивчення права повинен бути спрямований:

- на актуалізацію правових знань з метою адаптації учнів до оточуючого світу;
- на більш глибоке і детальне осмислення учнями правових явищ;
- на з'ясування учнями нової правової інформаційно-практичної спрямованості.

Загалом вивчення правових питань має на меті забезпечувати підвищення рівня правової культури і правової вихованості.

Випускник школи повинен володіти основними поняттями правознавства із таких тем і питань:

1. Право, його роль у житті суспільства і держави. Поняття і ознаки держави. Форми держави. Правова держава. Норма права. Нормативний правовий акт. Система законодавства. Суб'єкти права. Поняття прав, свобод і законодавства. Поняття правовідносин. Ознаки і види правопорушень. Поняття і види юридичної відповідальності.
2. Конституція України. Законодавче регулювання міжнародних відносин в Україні та мовної проблеми. Народ України — єдине джерело державної влади.
3. Органи державної влади України. Правоохоронні органи. Судова система. Адвокатура. Нотаріт. Взаємозв'язок органів державної влади і громадян.
4. Права і свободи людини і громадянина України, їх гарантії. Конституційні обов'язки громадянина. Права дитини і їх захист. Особливості прав неповнолітніх. Механізми реалізації і захисту прав і свобод людини і громадянина.
5. Громадські правовідносини. Право власності. Основні види громадянсько-правових договорів. Права споживачів. Сімейні правовідносини. Права і обов'язки батьків і дітей. Житлові правовідносини. Право на працю і трудові правовідносини. Працевлаштування неповнолітніх. Адміністративні правовідносини, правопорушення і покарання. Основні поняття і інститути кримінального права. Кримінальна відповідальність неповнолітніх.

Фактично зміст освіти включає курс основ держави і права, зорієнтований на практичне застосування знань. Таке правове навчання передбачає постійність аудиторії, наявність програми, різноманітне застосування педагогічних прийомів навчання і виховання.

В Україні заснована програма “Практичне право” за сприяння американської освітньої організації Street Law, Inc., яка вже 25 років опрацьовує і вирішує програми практичної правової освіти підлітків та молоді.

В Україні “Практичне право” викладають від 1998 року. За цей час було проведено інтенсивне навчання для бажаючих взяти участь у програмі. Розроблено навчальні матеріали, триває запровадження тренінгових програм з “Практичного права” для вчителів, працівників системи освіти, працівників соціальних служб для молоді, існують цикли навчальних занять для підлітків в інтернатах та колоніях для неповнолітніх, у клубах за місцем проживання, літніх навчальних таборах й у школах різних регіонів України.

В Україні реалізація програми “Практичне право” відбувається за трьома напрямками:

1. Цикли тренінгових занять для підлітків у позакласний та позашкільний час (насамперед для шкіл-інтернатів, дитячих будинків, притулків тощо) та відповідні підготовчі тренінги для державних установ, організацій, соціальних служб та громадських організацій, які працюють з підлітками і для підлітків (спільно з Державним комітетом молодіжної політики, спорту і туризму);
2. Програми і курси для загальноосвітніх навчальних закладів (спільно з Міністерством освіти і науки України);
3. Спеціальні тренінгові курси для юридичних факультетів вищих навчальних закладів України, що працюють за програмою “Юридичні клініки”.

“Практичне право” не є спеціальною юридичною освітньою програмою, — це курс для практичного застосування права у повсякденному житті. “Практичне право” — це набуття в процесі інтерактивного навчання системного досвіду, на підставі якого в учнів формуються нові знання, навички і відносини, необхідні для ефективного реагування на правові та юридичні питання в умовах нашого суспільства, яке швидко змінюється.

ся. Програма є унікальним поєднанням змісту й методики: учні отримують інформацію про закони, правову систему, свої права та обов'язки за допомогою освітніх стратегій, що сприяють реалізації кооперативного (колективно-розподільчого) навчання, розвитку критичного мислення і позитивної взаємодії між молоддю й дорослими [21].

Метою програми є:

- розвиток у дітей розуміння цінностей і принципів, на яких заснована правова система, через систематичне навчання із застосуванням інтерактивних методик;
- здобуття підлітками та молоддю правових знань, інформації про права і обов'язки громадян у конституційній державі, формування культури, заснованої на повазі до прав людини. З огляду на найважливішу роль права в громадянському суспільстві, кожен громадянин повинен знати, як функціонують політична і правова системи в країні, як впливають на особу закони держави, як можна змінити недосконалі закони, мати сформовані відповідні громадянські потреби та навички.

Впровадження програми “Практичне право” до освітніх програм для молоді сприяє:

1. Створенню міцної бази знань. Здобуття правових знань є важливим для глибшого розуміння шкільних курсів історії, суспільствознавства, основ економіки. Основними елементами навчальної програми є вивчення джерел права, функціонування права, правових процесів, з'ясування значення учасників правових процесів, принципів права і прав людини (правосуддя, рівність, влада, свобода). “Практичне право” підвищує рівень знань учнів про сферу державної влади, судової системи, а також прав і обов'язків громадян. Ця програма дає можливість учням використовувати свої правові знання і розуміння правової системи в практичних ситуаціях, у які вони потрапляють і потраплятимуть у повсякденному житті.
2. Розвиток критичного мислення і вміння спілкуватись із людьми. “Практичне право” сприяє розвитку в учнів навичок критичного мислення. Ці навички потребують ретельного аналізу висловлювань і позицій. Для того, щоб люди могли відповідально й ефективно брати участь у де-

мократичному управлінні державою, необхідно виробляти в них стратегії об'єктивного, сумлінного та конструктивного ставлення до питань і рішень, що стосуються громадського й приватного життя.

У процесі взаємодії під час навчання на рівні учень-учень та вчитель-учень можна досліджувати певні проблеми, чітко і стисло висловлювати свої думки, дискутувати, поважати погляди інших. Учні вчаться приймати виважені рішення, зважати на їх ймовірні наслідки, усвідомлювати власну громадянську й моральну відповідальність.

3. Розвиток позитивного ставлення до ефективності громадянських дій та верховенства права. “Практичне право” сприяє позитивному ставленню до принципів права, правової системи, справедливого правосуддя та участі громадян у підтримці демократії. Успіх молоді демократії в нашій країні багато в чому залежить від позитивного ставлення до системи і віри у силу правосуддя.

4. Формування прагнення і здатності брати участь у суспільному житті. Участь у демократичних процесах вимагає впевненості в тому, що система захищає інтереси кожної людини. За допомогою курсу “Практичне право” учні вчаться вирішувати складні питання з різних позицій, визначати свої безпосередні інтереси й зважати на те, як вплинуть їхні рішення на суспільство у перспективі. “Практичне право” посилює громадянську активність, пов'язуючи індивідуальну відповідальність за збереження свободи і права вибору. Освіта за програмою “Практичне право” передбачає різні форми участі в житті суспільства [21].

На кожному занятті відбувається поступове формування комунікативних навичок (робота в групі, в парі, виступ, участь у дискусії тощо) та навичок толерантної, доцільної поведінки; навичок аналітичного і критичного мислення (аналіз ситуацій, розв'язання навчальних проблем); формування власної позиції, самостійного і відповідального вибору.

Вивчення питань права, правої соціалізації має бути обов'язковим у всіх закладах, які працюють із підлітками і молоддю. Це вивчення має світоглядне значення і повинне бути поставлене на надзвичайно високому рівні. Його прово-

дять за спеціальними інтенсивними психолого-педагогічними технологіями. Проте для вивчення правових питань іноді відводять недостатню кількість годин, тому ці питання не мають помітного впливу на учнів. Форми і методи викладання традиційні, хоча повинні бути специфічними, часто заняття проводять викладачі і вчителі, які за рівнем підготовки й особистими якостями не підходять для цього. Правові дисципліни не забезпечені методично (бракує добре опрацьованих, орієнтованих на вік учнів підручників, спеціальних засобів наочності, навчальних матеріалів для практичних занять, методик).

Правова освіта — необхідний елемент правової культури, умова правової вихованості особистості. Правове навчання потрібно проводити на всіх рівнях освіти.

В Україні розроблено “Програму правової освіти населення”. Її затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 29.05.95. У програмі, зокрема, підкреслено, що правова освіта є обов’язковою для всіх дошкільних виховних, середніх освітніх, вищих навчальних закладів, навчальних установ підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів, тобто увага акцентується на наступності у справі правової освіти.

Перехід до ринкових відносин спричинив необхідність у правовій освіті для керівників, фахівців, посадових осіб комерційних корпорацій. Правова освіта посадових осіб має на меті не тільки опанування мінімуму правових знань, а й формування навичок їх використання: всі управлінські рішення повинні цілком відповідати закону.

Функція правового всеобучу — надати правову освіту:

- молоді в усіх закладах освіти;
 - депутатському корпусу всіх рівнів;
 - працівникам органів виконавчої влади на місцях;
 - працівникам органів управління, громадських організацій;
 - посадовим особам комерційних корпорацій: асоціацій, концернів, міжгалузевих, регіональних та інших об’єднань;
 - правопорушникам у місцях позбавлення волі;
- а також дбати про методичне забезпечення правового всеобучу (підтримка сукупності сучасних принципів, форм,

методів і способів правової освіти й інформації, активна участь у їх здійсненні).

З метою ефективного вирішення завдань правового навчання громадян, необхідно об'єднати зусилля державних органів і громадських організацій.

Юридичні установи (органи внутрішніх справ, прокуратура, суд, нотаріальна контора, юридична фірма) повинні забезпечити конкретну участь юристів-практиків і вчених у роз'ясненні населенню актів законодавства, інформування громадян про стан охорони правопорядку.

Необхідно не лише навчати громадян конкретним правовим нормам, — важливо впровадити в суспільну свідомість правові аксіоми, що пройшли випробування часом та перевірені практикою.

Правові аксіоми повинні включати знання про:

а) правові стимули — правові спонуки до поведінки, згідно з законом, що створюють умови для задоволення власних інтересів суб'єкта (наприклад, пільга, право на власність тощо);

б) правові обмеження — правові стримування протиправної поведінки, що створюють умови для задоволення інтересів контрсуб'єкта, охорони і захисту суспільства (наприклад, обмеження дієздатності дітей; установлені законом виборчі обмеження).

Чинником правової освіти, правового виховання є правове інформування, яке можливе лише в умовах поширення і доступності інформації. Цьому сприяє навчання населення через друковану продукцію, засоби масової інформації, телекомунікаційні технології, Інтернет, спілкування із юридично освіченими людьми, звернення в суспільні центри правової інформації, консультації. Сюди ж належать лекції в організаціях і закладах, пропаганда, заняття для підвищення кваліфікації. Усе це методи правового виховання громадян.

Основні нормативні акти (Конституція України, кодекси) бажано мати в кожній сім'ї, щоб у випадку необхідності мати змогу розвіяти всі сумніви щодо певної проблеми. Входячи в ті чи інші громадсько-правові правідносини, громадянам потрібно звертатись до відповідних нормативних актів.

Для пояснення юридичних питань стороннім людям існують юридичні консультації. Останнім часом стають популярними Інтернет-консультації, правові клініки, юридичні консультації по телефону, куди може звернутись кожен і отримати кваліфіковану відповідь на поставлене запитання.

Правова освіченість — це наявність у громадян певних знань, поглядів, переконань, які дають підстави розуміти існуючу правову сферу, роль права, правопорядку, оцінювати їх як необхідну умову нормального життя і розвитку суспільства, захисту самих громадян. Освічений громадянин, виходячи із правових міркувань, глибоко усвідомлює свої права і обов'язки, розуміє, що права невіддільні від обов'язків, хто має більше прав, той має більше обов'язків, і навпаки. Демократії, гуманізму не може бути доти, доки люди не розумітимуть і не поводитимуться цивілізовано у питаннях права, свободи і обов'язків. Правова освіченість — важливий складник зрілої правосвідомості.

Правова вихованість громадян — це:

- повага до закону і законності, ставлення до них як до найвищих соціальних цінностей, як до норм життя, що стверджують і захищають основні людські моральні цінності; як до блага, без якого неможливо цивілізовано реалізувати себе, свої життєві плани, як до надійного способу розв'язати проблеми, які виникають, як до сили, що повинна і може захистити права і свободи, припинити злочинні домагання;
- наявність правомірних цілей, планів, намірів життя, діяльності, вчинків, дій;
- необхідність, бажання, звичка постійно поводитись правомірно і згідно зі стійкими правовими мотивами;
- стійкість перед криміногенною звабою;
- намагання допомоги правоохоронним органам у запобіганні здійснення злочину, реалізації покарання;
- намагання спонукати інших до правомірної поведінки;

Правова навченість громадян передбачає:

- знання мінімуму нормативних документів, необхідних для життя та праці;
- навички і вміння правомірно поводитись у юридично значимих ситуаціях і розв'язувати проблем, які виникають у житті та діяльності;

— знання можливостей, порядку і правил юридичного захисту своїх прав та інтересів, звернення до правоохоронних органів.

Правова розвиненість громадян — це:

— розвиток свідомості;

— розвиток якостей, які не допускають ризиковану, необачну, розпущену поведінку;

— виникнення інтересів, мотивів і потреб до безперервної роботи над собою і підвищення рівня правової сформованості.

Забезпечення належної правової соціалізації громадян особливо актуальне в умовах побудови правового, демократичного суспільства.

Правова сформованість особистості — результат, який сфокусував багато обставин. Кажуть, що людина на третину — те, що вона одержала від батьків, на третину — те, що зробили з нею інші люди, на третину — те, що вона зробила сама з собою.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвати чинники правової культури особистості.
2. Схарактеризувати ознаки правової культури.
3. Що таке правова культура суспільства, особистості тощо?
4. Дайте характеристику професійній правовій культурі.
5. Визначити особливості правової компетентності.
6. Компоненти правових знань.
7. У чому полягає формування правової поведінки?
8. Дайте визначення поняття правова освіта. Які особливості правової освіти?
9. Схарактеризуйте особливості педагогічного забезпечення правової культури та правового виховання.
10. Визначити основні напрями і засоби педагогічного забезпечення.
11. Схарактеризувати особливості педагогічного супроводу.

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Быховский В. И. Правовая пропаганда среди молодежи. — М., 1977.
2. Донцов А. В. Формування моральних механізмів поведінки студентської молоді. — Х., 2000.
3. Золотухіна С. Т. Тенденції розвитку виховуючого навчання. — Х., 1995.
4. Правознавство / За ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. — К., 2004.
5. Фіцула М. М. Правове виховання. — К., 2005.

Додаткова:

6. Казимирчук К. П. Правовая информативность личности: юридический и социологический аспекты. — М., 1984.
7. Кейзеров Н. М. Политика и правовая культура. Методологические проблемы. — М., 1983.
8. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. — К., 2000.
9. Котюк В. О. Теорія права. — К., 1996.
10. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. — М., 1982.
11. Леськова М., Леськов В. Розбудова державності: проблеми правової культури // Рідна шк. — 1998. — № 5.
12. Маркова Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи. — К., 1979.
13. Методика правового воспитания / Под ред. А. В. Мицкевича и В. М. Обухова. — М., 1982.
14. Оксамытний В. Д. Социально-правовые исследования уровня правосознания молодежи. — К., 1982.
15. О правовом воспитании в школе / Сост. Г. П. Давыдов. — М., 1973.
16. Организация и эффективность правового воспитания. — М., 1993.
17. Подберезський М. К., Безбородий В. О. Формування правової культури. Теоретичні та методичні основи. — Мукачеве, 1999.
18. Подзолков В. Г. Материалы к курсу лекций по правовому воспитанию. — Тула, 2001.

19. Покровский И. Ф. Формирование правосознания личности. — Л., 1972.

20. Пеньков Е. М. Социальные нормы: исправление, воспитание, поведение. — М., 1990.

21. Сулова О., Семіколенова О., Пометун О. Кроки до права. — К., 2001.

22. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. — М., 2000.

23. Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу. — Луганськ, 2003.

VI. ПРАВОВА ПЕДАГОГІКА ТА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ФАКТОРИ У ПРАВОВІЙ СФЕРІ

6.1. Взаємозв'язок права і педагогіки. Особливості соціально-педагогічних факторів

До соціально-педагогічних умов належать:

- з одного боку — відповідні права, законодавство, правові норми і вимоги, загальнопедагогічні якості і механізми, що відповідають рівню соціалізації громадян (загальна освіченість, навченість, вихованість, розвиток);
- з іншого боку — обставини, реальної педагогічно-правової соціалізації громадян, загальнообов'язковий характер чинного законодавства, спеціальні правові вимоги [20; 24].

Лише у випадку збігу цих соціально-педагогічних умов, можливий високий рівень законності і правопорядку. Низький рівень залежить від відокремленості одних умов від інших. Правомірна поведінка або правопорушення — це завжди вияв педагогічно-правової зрілості або неосвіченості людей.

На державному рівні необхідний облік соціально-педагогічних закономірностей, механізмів, рівня освіченості і культури, правової компетентності і вихованості населення, який реалізується в педагогічно коректній законотворчій політиці, у високій педагогічній якості кожної правової установи.

Соціально-педагогічні фактори — це всі обставини, умови, процеси, які впливають на педагогічні системи, педагогічні процеси, педагогічні результати в правовій сфері, а через них і на стан законності і правопорядку [20; 24]. За своїми особливостями вони поділяються на певні групи.

Педагогічні соціальні фактори — педагогічна підсистема правової сфери суспільства, педагогічна підсистема в правовій системі і органах правопорядку, народна педагогіка, система професійної освіти, система виховання співробітників правоохоронних органів, система службової підготовки, система правового виховання населення, методи педагогічних систем і процесів, діяльність викладачів та інших співробітників освітніх закладів, педагогічне спілкування, педагогічні взаємодії, педагогічний вплив тощо.

Педагогічно значимі соціальні фактори. Ці фактори не є педагогічними за своїм походженням, але вони впливають на педагогічні чинники у правовій сфері, а через них — і на стан законності, правопорядку і розв'язання професійних завдань юристів. Це соціальні і економічні особливості законності, особливості суспільства і процеси, які в ньому відбуваються, стан культури, робота засобів масової інформації, правова система суспільства, заходи з метою укріплення правопорядку і його стану, рівень життя, національні і етнічні особливості населення, соціально-психологічні явища (суспільна думка, настрої, традиції, звичаї, мода, мораль тощо).

За поширеністю соціально-педагогічні фактори бувають:

- регіональні — поширені на більшості території, у багатьох областях;
- місцеві — характерні тільки для певного ареалу.

Щодо специфіки проблем законності і правопорядку, всі соціально-педагогічні фактори поділяють на фонові, правові, криміногенні, кримінальні.

Фонові соціально-педагогічні фактори не належать до правової сфери, але впливають на неї, а отже, і на стан законності і правопорядку.

До основних фонових соціально-педагогічних факторів належать:

а) педагогічно значимі:

- стан економіки і рівень життя населення;
- діяльність органів влади, ЗМІ, що впливають на загальний морально-психологічний клімат життя населення, переважаючи суспільну думку, переконання, інтереси, уявлення про перспективи життя;

- історичні, етнічні, культурні, національні, релігійні особливості; свідомість, традиції, звички, соціальні орієнтації і способи проведення дозвілля, основні соціальні групи і їх взаємовідносини;

- історичний досвід населення.

б) педагогічні:

- рівень освіченості, вихованості, цивілізованості, культури населення;

- рівень освіти у школі та в інших навчальних закладах;

- стан і педагогічний рівень позашкільної роботи з підлітками та молоддю, культурно-виховна організація дозвілля;

- стан педагогічного всеобучу, педагогічна підготовленість викладачів, керівників навчальних закладів.

Це формує фон усієї роботи задля укріплення законності і правопорядку і здійснення їх педагогічних аспектів.

К. Д. Ушинський зазначав: “Виховання, якщо воно не хоче бути безпомічним, повинно бути народним, повинно бути пронизане народністю”. Соціальні фактори, народна педагогіка, культура, економіка, стиль, спосіб та рівень життя впливають на стан правопорядку і злочинність. Тому і стверджують, що злочинність — соціальне явище.

Правові соціально-педагогічні фактори пов'язані із цілеспрямованою діяльністю органів влади, суспільних утворень і приватних структур щодо зміцнення законності і правопорядку. Сюди належать:

1) педагогічно значимі:

- стан законодавства;

- ступінь зусиль, організованості й успішної діяльності всіх органів і структур зі зміцнення правопорядку, законності, захисту прав і свобод громадян, реалізації принципу покарання;

- суспільна думка громадян із питань ефективності діяльності правоохоронних органів, про людей, які там працюють;

- особливості правосвідомості населення;

- розвиненість і ефективність зв'язків правоохоронних органів із населенням.

2) педагогічні:

- наявність і ефективність системи організованого і ефек-

- тивного правового виховання (зокрема правового всеобучу, педагогічно спрямованої правової пропаганди);
- функціонування у структурах місцевого самоврядування і суспільних організацій спеціальних органів, груп і виконавців, які компетентно здійснюють правову педагогічну роботу;
 - запровадження у трудових колективах виховної роботи з метою укріплення дисципліни;
 - педагогічна ефективність усіх напрямів роботи із профілактики правопорушень і злочинів, особливо серед неповнолітніх;
 - педагогічна компетентність усіх, хто бере участь у правовій роботі;
 - педагогічна компетентність керівництва правоохоронних органів;
 - рівень освіченості, розвитку, вихованості, професійної майстерності особового складу, педагогічна робота в підрозділах, органах, частинах системи;
 - професійно-педагогічна підготовленість викладацького і адміністративного складу юридичних закладів.

Залежно від характеристик, вищенаведені фактори позитивно або негативно впливають на стан правосвідомості населення, рівень злочинності, вияв протиправної поведінки. Управління цими факторами, оптимізація залежить від можливостей керівництва правоохоронних органів, людей, які займаються безпосередньо юридичною та педагогічною діяльністю.

Криміногенні соціально-педагогічні фактори

Педагогічно значимі:

- зниження рівня суспільної моралі;
- вияв криміналізації і сексуалізації дозвілля, мистецтва, відеоринку, телевізійних передач (культ сили і насилля, жорстокості, неповаги до людини; поширення кримінального жаргону, пісень на криміногенну тематику; соціальної диференціації молодіжних груп за зразками злочинних, “дідівщини”; ідеалізація життя вдалих злочинців і їх “благородних” якостей тощо);
- збільшення кількості людей без певних занять, місця проживання, безробітних;

- розвиток пияцтва і наркоманії;
- низький рівень розкритих злочинів;
- поширення рекетирства, домагань, залякування, психологічного насилля;
- фактори корупції в органах місцевого самоврядування і органах правопорядку;
- слабкість системи профілактичної роботи;
- зниження рівня життя населення;
- поширення релігійно-ідеологічних течій, які мають антиправне значення;
- поширення містики, фільмів жахів, які переводять свідомість людей у площину деформованого розуміння світу, виховують пасивність і покірність перед невідомими потойбічними силами, які підштовхують до висновку про те, що важкість реального життя в суспільстві ніщо порівняно із знаком потойбіччя, тому потрібно бути задоволеним існуючим становищем.

Педагогічні:

- слабкість системи виховання молодого покоління і дорослих, особливо морального, трудового, патріотичного, культурного, правового, сімейного виховання;
- слабкість системи позашкільного виховання за місцем проживання;
- поширення фактів педагогічної запущеності і недогляненості неповнолітніх, юнаків та дівчат;
- відсутність пропаганди здорового способу життя і виховання в душі його цінностей серед молоді, всього населення;
- зниження рівня педагогічного професіоналізму, активності багатьох суб'єктів педагогічної роботи;
- зниження масовості й активної участі населення в роботі суспільних формувань соціально-педагогічного і профілактичного профілю.

Кримінальні соціально-педагогічні фактори пов'язані з особливостями характеру правопорушників, організованих угруповань та їхньої діяльності. Йдеться про:

- кримінальну деформованість правосвідомості, потреб, моралі;
- кримінальну субкультуру, яка впливає на кримінальне виховання;

- слабкість представників і органів влади щодо використання педагогічних засобів для знищення кримінальних деформацій особистості, груп і їхній вплив на проблеми перевиховання.

Отже, соціально-педагогічні фактори безпосередньо функціонують усередині правової сфери і впливають на неї:

- змінюють правову сформованість особистості всіх людей, їхню законслухняність чи протиправну поведінку;
- формують причини і умови, які визначають стан законності і правопорядку;
- пов'язані зі ступенем успішної діяльності співробітників правоохоронних органів;
- сприяють оптимізації розв'язання проблем зміцнення правопорядку;
- сприяють удосконаленню діяльності правоохоронних органів.

Створення правової держави, зміцнення законності і правопорядку вимагають насамперед запобігання злочинам, а не лише їх викриття. Інтенсивні педагогічні технології правової соціалізації і формування правової культури — основний напрям соціально-правового забезпечення [20].

6.2. Педагогічні принципи правовиховної роботи

Досвід правовиховної роботи серед населення потребує ретельного педагогічного дослідження. Психолого-педагогічна значущість правовиховної роботи полягає в досягненні повноти і взаємопов'язаності:

- знань права;
- розуміння права;
- поваги до права;
- дотримання правових норм;
- активного захисту права.

До педагогічних принципів правовиховної роботи А. М. Столяренко зараховує принципи, які відображають важливі психолого-педагогічні закономірності і втілюють аспекти передового педагогічного досвіду.

Принцип всеобучу і безперервності. Цей принцип означає, що постійно потрібно проводити правовиховну роботу (від дошкільця до державних службовців високого рівня), спрямовану на формування і підтримку правової культури. Для учнів її можна проводити в різних формах за допомогою педагогічного забезпечення, а в молодому віці і у дорослих її доповнюють правовим самовдосконаленням.

Принцип державно-правового підходу. Правове виховання не можна обмежувати вивченням лише норм права. Його мета полягає не у перетворенні всіх на юристів, — потрібно допомогти людям стати гідними членами правового суспільства, співучасниками його створення і захисту. Це відповідає спільним інтересам людей, за винятком тих, хто протиставив себе суспільству і праву.

Правосвідомість — вагомий компонент світогляду людини і її світобачення. Основа правосвідомості — особлива, державно-правова ідеологія. Це принципово для розуміння суті правового виховання.

Принцип аксеологічності означає, що формування у людей правових цінностей повинно перетворюватись на особисті, а згодом і на життєві орієнтири. Це вимагає формування правих переконань, які необхідні для забезпечення досконалого засвоєння всіх правових моментів кожним підлітком, юнаком, громадянином, формування не стільки правових знань, скільки емоційно-ціннісного ставлення до реальності. Розкриття права і його норм потребує постійного показу їх справедливості, цінності, моральності, воно повинно пронизувати весь фактичний, теоретичний, статистичний та інший матеріал, що використовується для правового виховання.

Принцип соціально-правового обслуговування рекомендує розкривати питання права і його норм як блага, а не як погрози покарання, як надійного захисту від біди, як умови забезпечення особистого успіху. Правова вихованість забезпечує повагу до правозахисних органів, до юристів [20].

Правильна робота передбачає роз'яснення про службу правозахисних органів, особливо про позитивні приклади мужності співробітників правозахисних органів, їх самовідданість, відданість захисту громадян у випадках загрози кримінальних

посягань на них, надання правової допомоги і звичайної людської підтримки.

Правове виховання не зводиться до викладення і пояснення правових норм, а включає розкриття системи забезпечення законності і правопорядку в суспільстві, регіоні, за місцем проживання. Кожен громадянин не може і не повинен пам'ятати всіх правових норм, але він повинен бути впевненим у тому, що правова система забезпечить його захист, якщо його права порушено, якщо в нього виникли труднощі, і він не хоче вступати у протиріччя із вимогами закону.

Принцип єдності прав і відповідальності означає необхідність поєднувати роз'яснення прав кожного з роз'ясненням його відповідальності за власний вибір, за порушення прав інших. Необхідно переконливо пояснювати єдність відповідальності, моральності правових норм, балансу прав і відповідальності. Не може бути прав без відповідальності. Реалізація прав уже передбачає відповідальність за вшанування прав інших. Чим більше у людини прав, тим більше обов'язків і тим вища відповідальність. Із віком людина стає соціально зрілою, зростає і її морально-правова відповідальність.

Принцип правового самозабезпечення. Кожному необхідне відповідальне розуміння того, що він сам, передусім, відповідальний перед собою. Доля, благополуччя, відносини з правовою системою, неприємності, що виникають унаслідок конфліктів із нею, залежать від самої людини. Не слід ніколи вступати в протиріччя із законом і досліджувати на собі його силу. Переконливо впливають на людей, зокрема підлітків, дані кримінології, показ на цифрах і фактах, який життєвий шлях людей до лави підсудних. Необхідно розкривати причини і умови криміналізації особистості і здійснення правопорушень, вказувати на низький рівень освіченості і культури, відсутність працелюбства, споживчі погляди і спосіб життя, відсутність духовних потреб, низький рівень відповідальності і дисципліни, незначні правопорушення, негативні звички, нерозбірливість у питаннях моралі і способі задоволення своїх потреб і інтересів. Усе це поступово розвиває в людині її кримінальний потенціал. Тут доречні слова А. С. Макаренка: "Кожна людина повинна входити в життя, вмючи протистояти поганому впливу".

Громадянам цікаво ознайомитись із питаннями віктимності, показом того, як незнання способів здійснення злочинів, правова безпечність, необґрунтована довірливість призводять до того, що люди стають жертвами злочинних посягань. Одночасно громадяни озброюються знаннями, які знижують їх віктимність, зі способами дотримання особистої безпеки.

Принцип залучення громадян до соціальної, правовиховної і правозахисної активності як принцип виховання важливий насамперед тим, що в активній діяльності, не на словах, а на ділі відбувається процес зміцнення і розвиток навичок, умінь, звичок і якості людини. Стратегічна і суспільна дійсність такі, що лише за умови цілковитої підтримки громадянами діяльності держави і правозахисних органів зі зміцнення законності і правопорядку може бути створене правове суспільство і держава. У загальноосвітніх закладах доцільно поєднувати аудиторні і позакласні форми роботи, які забезпечують накопичення соціально-правового досвіду.

Усі форми і методи правовиховної роботи характеризуються чітким втіленням загальних педагогічних принципів, підвищеною емоційністю, яскравістю, наочністю, доступністю. Активні форми найбільш доречні, особливо практичні заняття, дискусії, диспути, круглі столи, вечори запитань і відповідей, а також правові вікторини “Чи знаєш ти закон?”, школи юного юриста, усні журнали тощо. Темі для дискусій можуть бути такими: “Свобода і право”, “Гуманізм і право”, “Закон і мораль”, “Права і обов’язки”, “Закон і я” та інші. Особам, які проводять правове виховання, необхідне почуття підвищеної державної і суспільної відповідальності, особистий приклад і авторитет, відповідна психолого-педагогічна підготовленість, володіння методикою правовиховної роботи.

6.3. Структура, основні напрями і засоби педагогічного забезпечення формування правової культури, правового виховання

Система педагогічного забезпечення формування правової культури, правового виховання населення і правової соціалізації молоді організаційно передбачає заходи на регіонально-

му, міському (районному, сільському) рівнях і рівні певної організації, групи населення. Кожен рівень — певна площа, на якій “по горизонталі” відбувається узгоджена педагогічна робота різних органів та організацій, а також інших структур — носіїв соціально-педагогічних ідей, що впливають на правову соціалізацію і правову освіту населення. Кожен напрям педагогічного забезпечення має вертикальні і горизонтальні складники, а їхній комплекс зобов’язаний охопити весь спектр соціально-педагогічних впливів та їхніх джерел.

Велику роль у системі педагогічного забезпечення відіграє кадрове і методичне забезпечення: наявність соціальних педагогів — фахівців із питань правової соціалізації і формування правової культури, а також інших осіб, професійно підготовлених до такого забезпечення.

До важливих факторів та інститутів, що здійснюють соціально-педагогічний вплив на громадян, особистість належать:

- суспільні, державні устрої суспільства, його економічна система;
- діяльність органів державного муніципального управління та їх робітників;
- стан законності і правопорядку;
- рівень культури, моралі, суспільної свідомості, життя населення, соціальний захист і його забезпечення;
- життя, діяльність, історія, національно-етнічні і соціально-психологічні особливості;
- особливості і діяльність різних спільнот — офіційних (трудова, військові, службові колективи, суспільні партії) і неофіційних (побутові, молодіжні, кримінальні, за інтересами);
- праця і управління;
- діяльність засобів масової інформації.

Кожна людина живе в середовищі, яке містить, крім інших, і прошарок соціально-педагогічних факторів, впливів, які утворюють соціально-педагогічний простір, впливаючи на погляди, переконання, звички людей.

Соціально-педагогічні фактори мають всеохоплюючий характер і спричиняють відповідні соціально-педагогічні освітні, виховні, навчальні, розвиваючі результати, а саме:

- освітні результати впливають на погляди людей, розширюють світогляд, підвищують рівень знань у певних галузях науки, створюють умови для самоосвіти;
- виховні результати: формують політичні і моральні переконання, ставлення до дійсності, державних органів, професій, праці, релігії, соціальних верств населення, формують звички, способи проведення дозвілля, формують культурні погляди і естетичні смаки, спонукають до певних вчинків;
- навчальні результати збагачують знаннями із різних галузей життя, формують побутові та професійні звички;
- розвиваючі результати впливають на всі зміни, які відбуваються в особистості, розвивають потреби, інтереси, схильності, впливають на рівень інтелекту, культури, моральності, розвиток професійних і організаторських здібностей.

Для виконання вимог Указу Президента України від 18.10.01 “Про національну програму правової освіти населення”, розпорядженням голови Київської обласної держадміністрації від 22.03.02 затверджено Програму правової освіти населення на 2002–2005 роки, яку активно впроваджує в життя обласна МКМР, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, органи юстиції, правоохоронні органи, навчальні заклади, громадські організації.

Здійснення правової освіти населення неможливе без залучення правових організацій. Роль громадських організацій у формуванні правової культури населення полягає в проведенні ними роботи правороз’яснювального характеру.

Для поширення правової освіти населення в Київській області активно працюють обласна Спілка юристів України, представництво Європейської благодійної дитячої організації в Україні, Всеукраїнський фонд “Крок за кроком”. Працівниками органів юстиції у 2003 р. розроблено 31 методичний матеріал із правової освіти населення. У Київській області налічується понад 828 загальноосвітніх закладів.

Правознавство як предмет вивчають у дев’ятому класі (51 год. на рік) та в 10–11 класах. В області є навчальні заклади, де запроваджено вивчення теорії держави і права від

першого класу. В м. Біла Церква в С/Ш № 5 від 2004 р. запроваджено авторську програму “Система правової освіти в школі. Концепція. Навчальні програми. I-IV, V-VIII, IX-XI класи”. Програма правової освіти складається з курсів “Я та мій світ” і “Практичне право”, які розкривають зміст правової освіти, етапи формування моральності, громадянської, правової культури, визначають гуманістичні орієнтири.

На Київщині поглиблене вивчення права здійснюється у чотирьох ліцеях, двох гімназіях, одному навчально-виробничому комбінаті.

Заслуговує на увагу діяльність учнівського правового клубу в м. Біла Церква. Тут щорічно відбуваються олімпіади з правових знань, тижні та місячники з правознавства в навчальних закладах. У межах цих заходів відбуваються правові лекції, брифінги, диспути, семінари, вечори запитань та відповідей, зустрічі із працівниками правоохоронних органів, охорони здоров'я тощо.

Службою у справах неповнолітніх облдержадміністрації Київської області започатковано щорічне проведення обласної гри брейн-ринг “Підліток і право”.

В області запроваджено програму “Перехрестя”, в межах якої працівники правоохоронних органів, суду, психологи надають правові консультації неповнолітнім, які скоїли злочини чи схильні до них.

Задля вдосконалення роботи з неблагополучними сім'ями, деякими категоріями молоді, схильними до девіантної поведінки, при районних центрах соціальних служб для молоді створено спеціалізовані служби “Телефон довіри”, які надають консультації з правових питань.

Інтенсивні педагогічні технології запровадження правової соціалізації та формування правового виховання і правової культури — основний напрям їхнього забезпечення. Не кількістю заходів, не дорогими способами, а інтенсивними технологіями потрібно нині вирішувати зазначені проблеми. XXI століття — епоха високих інтенсивних технологій. Вони особливо необхідні для педагогічного вирішення правових проблем.

Правове виховання — центральний напрям у педагогічному забезпеченні правової соціалізації та правової культури насе-

лення. За сучасних умов правове виховання набуло глобального значення.

Цінність участі населення у правопорядку полягає в тому, що люди, які входять у життя дорослості, і дорослі громадяни включаються в активну діяльність, що має характер суспільно-правоохоронної. У цьому випадку необхідне педагогічне забезпечення — спеціальне підвищення рівня правових знань населення, яке залучається до такої роботи.

Заохочення активної участі в зміцненні правопорядку запроваджується в Україні і в інших країнах віддавна. Окрім традиційних народних дружин, заслуговує на увагу організація жителями будинків чергувань, груп із боротьби з розкраданням, груп допомоги торговим інспекторам, участь у судових справах.

Педагогічний супровід — спеціальна робота із дослідження і діагностики перебігу правової соціалізації, змін у правовій культурі населення, виявлення причин і умов змін, що відбуваються, а за необхідності — оперативне внесення педагогічних корекцій.

Основні методи педагогічного забезпечення — це психолого-педагогічне діагностування (використання соціологічних, статистичних, психологічних і педагогічних методів діагностування), педагогічна консультація, педагогічна підтримка і допомога, педагогічна корекція.

З метою ефективного вирішення завдань правового навчання громадян необхідне об'єднання зусиль державних органів і громадських організацій. Юридичні установи (органи внутрішніх справ, прокуратура, суд, нотаріальна контора, юридична фірма) повинні організувати конкретну участь юристів-практиків і вчених у роз'ясненні населенню актів законодавства, в інформуванні громадян про стан охорони правопорядку. Важливо запровадити в суспільну свідомість правові аксіоми, що пройшли випробування часом та перевірені практикою.

Правові аксіоми повинні включати знання про:

а) правові стимули — правові спонуки до поведінки, відповідної до закону, що створюють умови для задоволення власних інтересів суб'єкта (наприклад, пільга, право на власність);

б) правові обмеження — правові стримування протиправної поведінки, що створюють умови для задоволення інтере-

сів контрсуб'єкта, охорони і захисту суспільства (наприклад, обмеження дієздатності дітей; установлені законом виборчі обмеження).

6.4. Об'єкти педагогічного забезпечення правової соціалізації і формування правової культури

До об'єктів педагогічного забезпечення правової соціалізації і формування правової культури, правового виховання та правового розвитку належать усі структури суспільства: органи державного і місцевого самоврядування, дошкільні заклади, середні та вищі навчальні заклади, сім'я, трудові колективи тощо. Розглянемо особливості цієї діяльності.

1. Діяльність органів державного і місцевого управління

Діяльність держави і її органів охоплює багато сфер державного і суспільного життя. Вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням нормального функціонування економіки, її галузей і конкретних організацій, здійснення зовнішньої політики, створення умов для розвитку культури, науки і освіти, охорона державної безпеки країни, а також багато інших функцій — такий зміст цієї багатогранної і багатопланової діяльності. Серед важливих напрямів роботи — забезпечення правопорядку і законності інтересів державних і недержавних організацій, трудових колективів, боротьба із злочинністю та іншими правопорушеннями. Це предмет роботи насамперед органів внутрішніх справ.

Діяльність органів державного та місцевого управління, зокрема правоохоронних, має вирішальне значення для правової соціалізації й правового виховання громадян. Вона задає тон усій роботі, ініціює всі починання в цій галузі, сама є найважливішим чинником її успішності. Умовою останньої є зразок їхньої діяльності, що відповідає вимогам законності. Правове регулювання педагогічного забезпечення правової соціалізації молоді та формування правової культури громадян відіграє організуючу роль у створенні системи такого забезпечення. Замість поодиноких, розрізнених і частково застарілих законодавчих актів бажано мати єдиний пакет законів про правову соціалізацію та правове виховання насе-

лення, а на додаток — низку підзаконних актів з основних напрямів діяльності [20].

2. Діяльність дошкільних закладів

Діяльність дошкільних установ, про роль, можливості яких уже йшла мова вище, є особливим об'єктом педагогічного забезпечення.

3. Діяльність середньої загальноосвітньої школи

Діяльність середньої загальноосвітньої школи, що охоплює все молоде покоління в найбільш відповідальний період соціалізації, зокрема правової, надзвичайно важлива. У цілеспрямованій педагогічній роботі в школі щодо забезпечення правової соціалізації школярів слід виділити практику забезпечення прав школярів, викладання спеціальних правових навчальних предметів, дисципліну в школі, позакласну роботу з правового виховання, взаємодію сім'ї і школи.

У школі відбувається практика забезпечення соціалізації школярів, ознайомлення із правовим прикладом учителів, викладання спеціальних правових навчальних дисциплін, підтримка дисципліни, позакласної роботи із правового виховання, взаємодії сім'ї та школи.

4. Діяльність вищої школи

Діяльність вищої школи, що включає у сферу свого впливу значну частину молоді віком 17 — 25 років, охоплює період життя людей, який відіграє важливу роль у формуванні їхньої особистості. У вищих освітніх закладах будь-якого профілю спеціальне значення для правової соціалізації студентів мають ті ж компоненти роботи, що й у середній школі, плюс участь у забезпеченні громадського порядку, у неформальних об'єднаннях за правовими інтересами, участь у дослідженні проблем зміцнення законності і правопорядку, участь у шефстві над важкими підлітками.

5. Роль сім'ї в правовій соціалізації дітей

Роль сім'ї й її життєдіяльності у правовій соціалізації дітей загальновідома. Злочинність неповнолітніх пов'язана з соціальними і педагогічними особливостями сім'ї, її міцністю і повнотою, прикладом батьків, їх взаємин, способом життя, добування засобів існування, ефективністю виховання дітей тощо. Досвід профілактики неблагополучного чи неефективного впливу на дітей передбачає вивчення психології, педагогіки

сімейного життя, педагогіки виховання дітей, підвищення підготовленості батьків у період навчання дітей у школі, на батьківських зборах.

Досвід профілактики та виключення несприятливого або неефективного впливу на дітей включає в систему педагогічного забезпечення вивчення психології і педагогіки сімейного життя, педагогіки виховання дітей до народження, підвищення педагогічної підготовленості батьків, спеціальні курси для батьків, роботу в батьківських комітетах, участь в організації і роботі гуртків за інтересами, організацію педагогічного консультування батьків, телефонів довіри, безперешкодного одержання юридичних консультацій під час виникнення в сім'ї різних правових проблем, забезпечення належного ставлення до громадян у разі їх звернення до різних владних структур.

6. Діяльність трудових колективів

Педагогічне забезпечення діяльності громадських організацій, що мають зв'язок із вирішенням проблем правової соціалізації молоді і підвищенням правової культури населення, заслуговує особливої уваги та підтримки. Нині ініціатива найчастіше не знаходить підтримки, вона поки що має локальний, короткочасний і розрізнений характер. Створено ради ветеранів, громадські ради, різні ініціативні групи, групи сприяння в різних сферах життя суспільства. Діяльність громадських формувань, що безпосередньо працюють на зміцнення правопорядку, правове виховання, виправлення педагогічно запущених дітей, надання допомоги людям, які втратили сенс життя, повинна мати постійну підтримку в системі педагогічного забезпечення.

Діяльність трудових колективів робить вагомий внесок у підвищення педагогічної культури, встановлення правових відносин у процесі праці, дотримання трудового законодавства, прав працівників, правомірність прийнятих керівництвом рішень, підвищення правової навченості та освіченості за допомогою ознайомлення і пояснення правових норм, пов'язаних із виробництвом, наданням правових консультацій і забезпечення законного вирішення трудових спорів.

7. Сфера дозвілля і розваг

Сфера дозвілля і розваг має значний педагогічний вплив на формування правослухняності молоді і всіх громадян. Для

цього необхідна розробка педагогічної, виховної стратегії роботи засобів масової інформації й особливо телебачення.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає взаємозв'язок права і педагогіки.
2. Що таке соціально-педагогічні фактори?
3. Назвати групи соціально-педагогічних факторів.
4. У чому суть соціально-педагогічних факторів?
5. Дати характеристику педагогічно значимим факторам.
6. Назвати соціально-педагогічні фактори, що поділяються за специфікою проблем законності і правопорядку.
7. Дати характеристику фоновим факторам.
8. Охарактеризувати правові соціально-педагогічні фактори.
9. Наведіть приклади криміногенних та кримінальних соціально-педагогічних факторів.
10. Яка практична значимість соціально-педагогічних факторів?
11. Дати характеристику педагогічним принципам правовиховної роботи.
12. Назвати об'єкти педагогічного забезпечення правової соціалізації та правової культури.
13. Пояснити роль сім'ї в правовій соціалізації дитини.
14. Дати характеристику правової соціалізації у сфері дозвілля і розваг.

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Быховский В. И. Правовая пропаганда среди молодежи. — М., 1977.
2. Донцов А. В. Формування моральних механізмів поведінки студентської молоді. — Х., 2000.
3. Золотухіна С. Т. Тенденції розвитку виховуючого навчання. — Х., 1995.
4. Яворська Г. Х. Педагогіка для правників: Навч. посіб. — К., 2004.

Додаткова:

5. Казимирчук К. П. Правовая информативность личности: юридический и социологический аспекты. — М., 1984.

6. Кейзеров Н. М. Политика и правовая культура. Методологические проблемы. — М., 1983.

7. Леськова М., Леськов В. Розбудова державності: проблеми правової культури // Рідна шк. — 1998. — №5. — С. 13–16.

8. Маркова Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи. — К., 1979.

9. Методика правового воспитания / Под ред. А. В. Мицкевича и В. М. Обухова. — М., 1982.

10. Оксамытний В. Д. Социально-правовые исследования уровня правосознания молодежи. — К., 1982.

11. О правовом воспитании в школе / Сост. Г. П. Давыдов. — М., 1973.

12. Организация и эффективность правового воспитания. — М., 1993.

13. Пеньков Е. М. Социальные нормы: исправление, воспитание, поведение. — М., 1990.

14. Подберезський М. К., Безбородий В. О. Формування правової культури. Теоретичні та методичні основи. — Мукачеве, 1999.

15. Подзолков В. Г. Материалы к курсу лекций по правовому воспитанию. — Тула, 2001.

16. Покровский И. Ф. Формирование правосознания личности — Л., 1972.

17. Сулова О., Семіколенова О., Пометун О. Кроки до права. — К., 2001.

18. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. — М., 2000.

19. Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу. — Луганськ, 2003.

20. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. — К., 2002.

VII. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ

7.1. Важковихованість — основна передумова правових відхилень у поведінці дітей та підлітків

Термін “важковихованість” зазнав багатьох перетворень. Ще у першій половині XIX ст. важкими вважали лише дітей з різко вираженими фізичними вадами: сліпих, глухих, глухонімих. Найчастіше використовували терміни “важке дитинство”, “морально дефективний”, “бездоглядність” [16].

Нині загальноприйняте таке значення: важковиховані — це фізично здорові діти, у поведінці яких простежується неорганізованість, недисциплінованість, хуліганство, правопорушення, опір виховному впливу [16].

Для означення школярів, які відстають у навчанні, постійно порушують дисципліну на уроках, на перервах, виявляють негативізм, конфліктують з однолітками, батьками, скоюють негативні вчинки і правопорушення, В. О. Сухомлинський вживав термін важкий без лапок. Зміст цього поняття дуже об’ємний, немає єдиної думки про те, які учні належать до цієї категорії [17]. Кожен учений-педагог називає певні ознаки важковихованості. Так, П. П. Блонський писав, що поняття “важкий учень” можна вживати і в об’єктивному, і в суб’єктивному розумінні. З об’єктивної позиції, важкий учень — такий, щодо якого робота вчителя, вихователя малопродуктивна із суб’єктивної позиції, важкий учень — такий, з яким вчителю важко працювати, який вимагає багато роботи. П. П. Блонський, аналізуючи типологію важких, виділяє невстигаючих, дезорганізаторів, лінивих, психічно недорозвинених дітей. В основі такої

типології — провідні причини, які зумовлюють важковиховуваність дитини [3].

Особливий аспект проблеми важких полягає в тому, що не лише з ними важко, а й їм важко через невизначеність у житті, непідготовленість до нього. А. С. Макаренко підкреслював, що людина погана лише через те, що перебуває в поганій соціальній структурі, в поганих умовах. Польський педагог Я. Корчак писав, що дитина недисциплінована і зла тому, що страждає [10].

Відомий психолог Л. С. Виготський основною причиною важковиховуваності вважав труднощі підліткового періоду з його інтенсивним анатомо-фізіологічним і психологічним розвитком, підвищеною збудженістю, швидкою вразливістю, незгодуваністю психологічних процесів [4].

Підлітковий вік, за словами Д. І. Фельдштейна, — це важкий період і для роботи з ним. Клубок внутрішніх протиріч цього віку і протиріч дитини з дорослими — батьками і вчителями, що особливо гостро проявляється на цьому етапі виховання, опір підлітків вихованню призводить до виникнення великої групи важких підлітків” [24].

Специфічним для підліткового віку є прагнення якомога швидше завоювати статус дорослої людини, домогтися самостійності і незалежності. Така установка може бути реалізована як позитивно, так і негативно.

Як свідчить аналіз психолого-педагогічної літератури, психологічною причиною важковиховуваності підлітка може виявитись його неспроможність соціально прийнятним способом компенсувати свою непристосованість до оточення. Це може статись через органічну ваду чи інші порушення нервової діяльності. У педагогів серйозні проблеми виникають під час виховання підлітків з акцентуаціями характеру чи темпераменту [1; 3; 8; 12].

Акцентуація — це крайні варіанти норми, внаслідок яких деякі риси характеру гіпертрофовані і виявляються у вигляді “слабких місць” у психіці індивіда — її вибіркова вразливість щодо деяких впливів і стійкість перед іншими збудниками [3].

Молоді люди з особистісними акцентуаціями чутливо сприймають гострі впливи середовища, схильні до психічних травм. Типи акцентуацій наведено в таблиці.

Типи акцентуації характеру (за М. І. Єнікєєвим)

№	Тип акцентуації характеру	Характеристика поведінки	Фактори, які сприяють акцентуації
1.	Збуджений	<p>Підвищена вербальна і рухова активність. Потяг до лідерства. Завищений рівень самооцінки. Непосидючість, недисциплінованість, схильність до деліквентності (дрібних правопорушень), ризикових дій.</p> <p>Протидія оточення спричиняє негативну реакцію.</p> <p>Нерозбірливість у виборі знайомств; неохайний зовнішній вигляд, легкість входження в асоціальну групу. Схильність до алкоголізму на рівні групової психологічної залежності. Низький рівень реалізації здібностей</p>	Гіперопіка, “кумир сім’ї”, бездоглядність, неблагополучні внутрішньосімейні відносини
2.	Афективний	<p>Емоційна нестійкість. Афектні спалахи внаслідок різноманітних, часто дріб’язкових причин. Іноді виникає реакція аутоагресії. Підвищена зміна настрою, суєтність, незібраність, непосидючість. Конфліктність, низька самокритичність. Схильність до деліквентної поведінки</p>	Безконтрольність, наявність психотравматичних обставин
3.	Нестійкий	<p>Нестійкість поведінки: протиріччя вчинків, зміна настрою, астеничність. Злоба, підозрілість, вразливість. Ставлення до людей змінне. Особливості характеру не маскуються.</p> <p>Підвищене почуття до приділення уваги. Самооцінка занижена. У пошуках емоційного контакту можуть входити до асоціальних груп. Емоційна нестійкість</p>	Емоційне відторгнення, сімейні конфлікти

4.	Тривожний	Підвищена тривожність, вразливість, боязкість, чутливість до негативних впливів. Схильність до депресійного стану внаслідок завищених моральних вимог до себе. Почуття власної неповноцінності, замкнутість, сором'язливість. Схильність до фобій. Неделіквентні, але віктимонебезпечні. "Слабке місце" цього характеру — нездатність переносити глузування, пониження, підозру в здійсненні вчинків. У таких випадках можлива неадекватна поведінка	Підвищена вимогливість, необґрунтовані вимоги, емоційне відхилення
----	-----------	--	--

Характеристики нестійкого типу акцентуації вважають умовами адиктивної поведінки. Серед них:

- відсутність установки на працю та навчання;
- відсутність самоконтролю, чутливості до сторонніх впливів;
- психічна незрілість — інфантилізм;
- інтерес до забороненого, потяг до екстремальної діяльності у неформальній підлітковій групі;
- потяг до гострих переживань;
- неадекватна самооцінка.

Неадекватна самооцінка може стимулювати і пригнічувати активність людини. Занижена самооцінка також може бути ознакою прихованої депресії. Вона знижує рівень соціальних домагань особистості, сприяє розвитку невпевненості у собі, у власних можливостях. Така самооцінка може супроводжуватись складними емоційними переживаннями, внутрішнім конфліктом особистості, що компенсується здебільшого її адекватною девіантною поведінкою, вживанням алкоголю чи наркотиків.

Діти, поведінка яких відхиляється від прийнятих у суспільстві правил, норм поведінки, називаються важковихованими. Це може бути зумовлено різними причинами, пов'язаними із засвоєнням певних соціальних знань, умінь, навичок, програм, вимог і норм у процесі цілеспрямованого навчання і виховання.

Оржехівська В. М. виокремлює три найбільш характерні групи важковиховуваних підлітків:

- з нерівномірним розвитком психіки;
- педагогічно занедбані діти;
- діти, підлітки, які перебувають у неправильних стосунках з оточенням.

Дослідниця зазначає, що важковиховувані — це такі категорії учнів, у яких внаслідок впливу несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів, відбулося порушення морального ставлення до навчання та норм поведінки, зниження або й втрата почуття відповідальності за свої вчинки [16]. На основі досліджень автор виділяє такі типи важковиховуваних. Перший тип — пасивно-позитивний, або конфліктно-ситуативний з переважною позитивною спрямованістю; другий — байдуже-нестійкий, або ж невірноважено-ситуативний з незначною негативною спрямованістю; третій — пасивно-негативний, або нестійкий з переважаючою негативною спрямованістю; четвертий — активно-негативний, або стійкий з негативною спрямованістю [16].

Однак, далеко не всі важковиховувані діти стають правопорушниками і злочинцями, як і не всіх правопорушників і злочинців вважали важкими. Близько 30 % тих, хто скоїв протиправні дії, не стояли на обліку в органах у справах неповнолітніх, а половина з них не стояла навіть на внутрішньошкільному обліку.

7.2. Педагогічні аспекти запобігання девіантній поведінці

Перш ніж вести мову про профілактику правопорушень, проаналізуємо суть самого явища як такого, його різновиди.

Якщо для юристів врахування особливостей кожного різновиду правопорушень необхідне передусім для правильного застосування до правопорушників відповідних санкцій, передбачених правовими нормами, то для педагогів особливого значення набуває виявлення особливостей дитини, підлітка, молодого людини, які за своєю структурою, динамікою можуть

стати передумовою певних правопорушень, а тому вимагають диференціації виховного впливу. Це і є предметом дослідження правової педагогіки.

Спочатку необхідно проаналізувати поняття “відхилення в поведінці”.

Відхилення в поведінці людини — це такі дії, які не відповідають нормам, прийнятим у суспільстві, членом якого вона є. Мова йде про систему вчинків чи поодинокі вчинки, дії людини, які характеризуються відхиленням від загальноприйнятих правових і моральних норм поведінки в суспільстві.

Девіантна поведінка — це система вчинків, які відхиляються від загальноприйнятих норм і набувають вигляду незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушення процесів самоактуалізації та ухилення від морального та етичного контролю особистості над власною поведінкою. Це можуть бути норми психічного здоров'я, права, культури чи моралі [2].

За Капською А. Й., норма поведінки базується на трьох основних характеристиках:

1. Збалансованість психічних процесів (на рівні властивостей темпераменту, типу вищої нервової системи).
2. Адаптивністю та самоактуалізацією (на рівні характерологічних особливостей).
3. Духовністю та самоактуалізацією (на особистісному рівні) [19].

Що ж таке норма поведінки. Кожне суспільство має певну систему норм, що передбачають вимоги до поведінки та обов'язків від членів цього суспільства. Норма — це явище групової свідомості у вигляді уявлень, які поділяє група, та найбільш поширених суджень про вимоги до поведінки з урахуванням соціальної ролі, що створюють оптимальні умови буття, з якими ці норми взаємодіють, відображаючи та формуючи його [2; 17; 19]. Деякі норми мають абсолютні та однозначні критерії, записані в законах та правилах, інші набувають вигляду традицій, вірувань, сімейних, суспільних регламентацій тощо. Норми поведінки поділяють на:

- правові;
- моральні;
- естетичні;
- етичні тощо.

Внаслідок способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства, девіантна поведінка поділяється на такі види:

- деліквентна поведінка;
- адиктивна поведінка;
- наркоманія;
- алкоголізм;
- токсикоманія;
- проституція;
- суїцидальна поведінка.

Девіантна поведінка — один із видів відхилення, пов'язаний із порушенням, відповідно до вікових категорій, соціальних норм і правил поведінки, властивих мікросоціальним стосункам (сімейним, шкільним) і малим соціальним групам. Такий тип поведінки можна назвати антидисциплінарним. Типовими проявами девіантної поведінки можуть бути ситуаційно зумовлені дитячі та підліткові поведінкові реакції:

- демонстрація, агресія, виклик, самовільне і систематичне відхилення від навчання чи трудової діяльності;
- систематичні втечі з дому і бродяжність, п'янство і алкоголізм дітей та підлітків;
- рання наркотизація і пов'язані з нею асоціальні дії;
- антисуспільні дії сексуального характеру;
- спроби суїциду [1].

Деліквентна поведінка — це сукупність протиправних вчинків та злочинів, які в особливо важких випадках можуть бути покарані згідно зі статтями цивільного та кримінального кодексів [2; 14; 17; 19]. Така поведінка спричинена протиріччям норм і оцінок поведінки найближчого оточення, заниженою самооцінкою підлітків; неблагополучними сімейними стосунками; розходженням норм і оцінок різних груп; вживанням алкоголю, наркотиків (до цієї групи вживають ще термін “адиктивна поведінка”); відчуженням від дорослих і негативним самоствердженням; негативним наслідуванням певних асоціальних типів.

До протиправних дій належать проступки (провини), правопорушення та злочини. Серед типових проступків неповнолітніх — лихослів'я, систематичне порушення дисципліни в школі, бійки з однолітками, бешкетування. Правопорушення — це порушення адміністративних та правових норм, які

виявляються у дрібних крадіжках, здирицтві, викраденні автотранспортних засобів, хуліганстві. Злочин — протиправне, суспільно небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права (згвалтування, вбивство тощо) [2].

Деліквентна поведінка виражається не тільки у зовнішніх діях, а й внутрішніх, особистісних судженнях.

Передумовою деліквентної поведінки є важковихованість.

Девіантна поведінка буває двох видів:

- поведінка, яка відхиляється від норм психічного здоров'я (наявність психопатології);
- антисоціальна поведінка, що порушує соціальні і культурні норми, особливо правові. Коли такі вчинки порівняно незначні, їх називають правопорушеннями, коли серйозні і караються кримінальним законодавством, — злочинами.

На психолого-педагогічному рівні розуміння проблеми адиктивної поведінки, схильності до такої поведінки є своєрідним проявом внутрішнього стану особистості, що детермінується комплексом умов та факторів.

Люди підліткового та юнацького віку належать до групи підвищеного ризику, оскільки для них характерні:

- внутрішні труднощі перехідного віку (починаючи від психогормональних процесів і закінчуючи перебудовою “Я — концепції”);
- невизначеність соціального стану;
- суперечності, зумовлені змінами механізму соціального контролю: дитячі форми контролю уже не діють, а нові, дорослі, які передбачають свідому дисципліну і самоконтроль, ще не склалися [2].

Вивчення проблеми деліквентної поведінки переконує в необхідності комплексного підходу до факторів, що зумовлюють можливості відхилення, зокрема єдність соціально-психологічних, соціально-біологічних, соціально-економічних, педагогічних аспектів.

Фактори, що детермінують девіантну поведінку учнів:

- соціально-економічні: нестабільність економіки; зниження рівня життя людей; майнове розшарування суспільства;

обмеження можливостей соціально схвалених форм за-робітку; безробіття; доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх; широка реклама алкогольних напоїв, психоактивних речовин; зниження рівня соціальної безпеки;

- соціально-педагогічні: криза суспільної свідомості, зміни ціннісних орієнтацій населення; неблагополучні сім'ї; сім'ї з орієнтацією на неправильні типи виховання в ній; виховання в неповній сім'ї; завищені вимоги батьків до дитини; ворожість та конфлікти з батьками; критицизм підлітка щодо школи, сім'ї, відчуженість від них; низький статус підлітка у класному колективі; слабка система позашкільної зайнятості дітей та молоді;
- соціально-культурні: відсутність чи недостатність позитивного емоційного контакту з батьками; зниження морально-етичного рівня населення; поширення кримінальної субкультури; негативний вплив засобів масової інформації; лібералізація статевої моралі; домінування у молоді культу сили;
- психологічні: прагнення бути незалежним від дорослих; бажання бути визнаним у групі однолітків; потяг до самоствердження; несформована система моральних цінностей; бажання виглядати дорослим; потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації; підвищена тривожність, низька самооцінка; інфантилізм; акцентуації характеру, психопатії; психопатологічні синдроми (депресія, мстивість тощо); негативні риси характеру (заздрість, лінощі, жадібність);
- біологічні: порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму; наслідки спадковості; вплив різноманітних факторів природного середовища [2].

Виготський Л. С. підкреслював, що відсутність позитивного емоційного контакту з батьками є можливим фактором адиктивної поведінки особистості. Почуття, що глибоко переживаються людиною, не тільки впливають на її самопочуття, стають мотивами багатьох її вчинків, а й змінюють людську поведінку. Надмірна акцентуація якоїсь емоції чи почуття (позитивного чи негативного) має, як правило, негативні наслідки і може призвести до різноманітних відхилень емоційно-чут-

тевої сфери особистості [7].

Недоліки чи нестача батьківської уваги, опіки часто зумовлені структурною неповноцінністю сім'ї. Це сприяє появі у дитини комплексу неповноцінності та розвитку на цій основі агресивності, самотності. Вихід із таких довготривалих психічних станів людина, як правило, шукає у штучному створенні психо-емоційного комфорту.

Негативний вплив на формування особистості дитини має також неправильна позиція дорослого у вихованні. Найбільш поширеними неправильними типами виховання у ситуаціях прояву адиктивної поведінки є:

- виховання з підвищеною моральною відповідальністю, виховання за типом кумира сім'ї. Такі позиції дорослих у вихованні своїх дітей спричиняють безвідповідальність, пасивність, байдужість, роздратованість, агресивність;
- відсутність педагогічних знань батьків та надмірні покарання дітей. Надмірне покарання сприяє розвитку нещирості, замкнутості, хитрості. Особливо сприятливим для цього є підлітковий вік, коли недостатня зрілість особистості заважає їй не тільки достатньо глибоко усвідомити ситуацію, а й правильно зрозуміти її соціально-правові наслідки;
- домінуюча безкарність дитини. Коли безкарність систематична, вона спричиняє безвідповідальність за вчинки, байдужість до себе і оточення;
- сімейне неблагополуччя. Як свідчить аналіз літератури, найчастіше згубна пристрасть виникає у сім'ях, де хтось із батьків мав судимість (2 %), вів паразитичний спосіб життя (8 %), відбувались конфлікти (14 %) [7, с. 19];
- реакція імітації є типовою для поведінки підлітків, результатом наслідування батьків, які живуть аморально.

Патогенна ситуація, що призводить особистість до психоневрозу, характеризується її індивідуальністю, неспроможністю чи невмінням знайти у важкій ситуації раціональний, продуктивний вихід [19].

Капська А. Й. та Подзолков В. Г. виділяють такі теорії формування девіантної поведінки людини:

- біологічні: особливості зовнішнього вигляду визначають схильність людини до правопорушень (Ломброзо, Шелдон);

- психологічні: особливості психіки людини є тим підґрунтям, яке визначає її схильність до конфліктів та правопорушень (Фрейд);
- соціологічні: девіантна поведінка людини є наслідком засвоєння негативного соціального досвіду, сформованого протиріччями між результатом вихованості і вимогами оточуючого середовища (Дюркгейм, Мертон) [17, с. 19].

Отже, негативні фактори середовища формування особистості такі:

- проблеми сім'ї: неповні сім'ї, сім'ї з однією дитиною, багатодітні сім'ї, асоціальні сім'ї;
- аморальний клімат у сім'ї; негативні фактори сім'ї, сімейні обставини, які супроводжуються формуванням у дитини, підлітка негативного ставлення до сім'ї, батьків;
- негативні фактори впливу середовища на людину в процесі її розвитку;
- негативний вплив близького оточення і передусім антипедагогічна, антиправна поведінка старших, батьків, негативний вплив однолітків тощо;
- негативний вплив засобів масової інформації, особливо телебачення, відеопродукції.

Великий вплив на девіантну поведінку дитини чи підлітка мають також недоліки виховання:

- помилки сімейного виховання;
- “тепличні” умови оберігання дитини від складних життєвих проблем, різноманітної активної діяльності;
- помилки і недоліки в процесі навчання і виховання в освітніх закладах, особливо в дитячому садку та школі;
- негативні моральні орієнтири виховання;
- нав'язування дитині, підлітку певних негативних моделей життя і діяльності;
- негативні “сподівання” від дитини, підлітка із неблагополучної сім'ї;
- відсутність єдності й узгодженості у виховній діяльності батьків у сім'ї, у взаємодії сім'ї і школи, а також сім'ї, школи і адміністративних органів із роботи з дітьми та підлітками тощо;

— недоліки системи перевиховання, виправлення правопорушень і наступна адаптація в буденному житті (соціальної сфері).

Правопорушення неповнолітніх — це небезпечне соціальне явище, оскільки правопорушення в середовищі неповнолітніх заважають, по-перше, формуванню соціально цінної особистості неповнолітнього; по-друге, завдають суспільству значних витрат трудових ресурсів (лише третина покараних повертається до повноцінного суспільного життя); по-третє, злочинність неповнолітніх відіграє важливу роль у формуванні рецидивної злочинності (дві третини рецидивістів розпочинають свій злочинний шлях ще неповнолітніми) [17].

У вивченні впливу сім'ї на поведінку дітей необхідно звертати увагу на ефективне виконання сім'єю таких функцій: соціалізаційна, емоційна, духовне спілкування, дозвільна, економічна, господарсько-побутова. Усе це сприяє запобіганню негативній поведінці дітей.

Важливість сімейного виховання полягає в тому, що вплив сім'ї на дитину сильніший, ніж вплив школи, суспільства загалом. Це випливає з низки особливостей, характерних для сім'ї, зокрема, її нечисленність, що полегшує можливість безпосереднього емоційного контакту і міжособистісної взаємодії; крім того, стосунки членів сім'ї переважно постійні і тривалі.

Важлива умова нормального життя сім'ї і якості виховного процесу, задоволення необхідних природних потреб й інтересів дітей — це матеріальна забезпеченість, стабільний соціально-економічний стан сім'ї. У багатьох сім'ях турботи про створення належних матеріальних умов для дітей спричиняють зняття уваги до їхнього виховання [16; 18].

Величезне значення має емоційна функція. Основною причиною емоційних і поведінкових складнощів у спілкуванні і навіть фізичних хвороб є відсутність любові, тепла і повноцінного інтимного спілкування в первинній групі, насамперед, у сім'ї [19, с. 56]. Саме відчуття дитини, що її люблять, що вона захищена — фундамент розвитку здорової психіки.

Почуття, емоційні переживання дитини починають формуватися на основі стосунків батьків і дітей, спричинені ставленням дорослих до дитини, а також їхнім ставленням до інших людей і предметів. Згодом дитина починає щоразу

більшою мірою відображати зміст і характер взаємовідносин членів сім'ї, їхні взаємні вподобання, інтереси, рольову поведінку. Внаслідок цього поступово формуються інтелектуальні, моральні й естетичні почуття дитини. Якісний бік цих почуттів значною мірою залежить від психологічної атмосфери сім'ї з її вираженими інтимно-емоційними зв'язками. Неблагополуччя сімейного життя батьків, особливо дефіцит їхньої духовної близькості, часто призводить до послаблення емоційного зв'язку між батьками і дітьми, до того що "діти і батьки втрачають інтерес до спілкування один з одним". Унаслідок цього "виховний потенціал сім'ї зводиться до нуля" [3, с. 69].

Відсутність уваги і любові до дитини, особливо в її ранньому віці, "знижує темп її розвитку, збіднює емоційну сферу, гальмує розвиток інтересів і допитливості, що негативно позначається на становленні особистості і самосвідомості дитини. Пізніше надолужити упущене дуже важко" [3, с. 21].

Тривалий дефіцит емоційного спілкування (емоційна бідність) стосунків у рідному домі найчастіше є результатом конфліктів між батьками, що нерідко призводить до розпаду їхнього шлюбного зв'язку і до утворення неповної сім'ї. У таких сім'ях змінюється ставлення до дітей, їхній моральний і емоційний розвиток, як правило, погіршується [2; 17; 19].

Діти із неблагополучних сімей частіше, ніж інші [2; 19]:

- потрапляють до групи важких дітей;
- мають нерозвинений комунікаційний потенціал, що порушує нормальний перебіг спілкування з однолітками протилежної статі і негативно впливає на всю життєдіяльність людини;
- мають неадекватну самооцінку, понижену здатність до самоаналізу і соціально-психологічної адаптації;
- мають нерозвинене почуття емпатії;
- потрапляють у групу із суїцидальною реакцією в пізньому віці.

Позитивний емоційний досвід є основою таких високоморальних почуттів людини як емоційна чуйність, співчуття, совісність, дружба, батьківська любов, доброзичливість, поважне ставлення до оточення, почуття відповідальності і справедливості, готовність допомагати іншим, уміння розуміти, шанувати, співчувати. Це найважливіші характеристики висо-

корозвиненої особистості й основні чинники щасливої і стабільної сім'ї.

Безперечно, на людину позитивно впливає лише здорова, благополучна сім'я, створення якої потребує значних зусиль. У такій сім'ї адекватно реалізуються всі основні функції, необхідні для формування і розвитку повноцінної особистості. Джерела моральної і педагогічної занедбаності дітей — у тих стосунках, що склалися в сім'ї. Нині у літературі не існує єдиної класифікації неблагополучних сімей. Виділяють:

- проблемні сім'ї (тут часто немає порозуміння, співробітництва між членами сім'ї, тому нерідко царює холодна психологічна атмосфера, спалахують сварки, Я-конфлікти);
- конфліктні сім'ї, де члени сім'ї не задоволені своїм сімейним життям, тому ці сім'ї є нестабільними і педагогічно дуже слабкими;
- соціально неблагополучні сім'ї, в яких зазвичай культурний рівень подружжя достатньо низький, поширене пияцтво, діти, які виходять із цих сімей, найчастіше становлять основний контингент важковиховуваних, педагогічно занедбаних підлітків;
- дезорганізовані сім'ї, де процвітає культ сили, пануючим почуттям є страх, кожен член сім'ї живе осібно, нормальних людських контактів між ними майже немає. У 90 % цих сімей діти, як правило, мають поведінку, що відхиляється від норми [19].

Відповідно до іншої класифікації, неблагополучна сім'я — це та, де є очевидні дефекти виховання. А такі сім'ї, у яких спостерігаються антигромадські явища — зловживання батьківськими правами, жорстока поведінка з дітьми, аморальна поведінка, алкоголізм — називають соціально неблагополучними [19].

На думку Г. М. Федоришина [19], серед неблагополучних сімей можна виділити сім'ї аморальні й асоціальні, конфліктні і педагогічно неспроможні. Характерною рисою конфліктних сімей є несприятливий емоційний клімат, байдужність, загострена конфліктність внутрішньосімейних стосунків. У педагогічно неспроможних сім'ях основним недоліком є обраний стиль виховання: жорстко-авторитарний; поблажливо-потураючий; неправильно організований батьківський контроль за

поведінкою, навчанням або вільним часом, який має або занадто тотальний педантично-підозрілий характер, або навпаки, відсторонено-байдужий.

З. Г. Зайцева зазначає, що несприятливу роль у вихованні дітей відіграє гіперопіка, коли батьки виховують дитину в тепличних умовах, задовольняють усі її потреби, запити, вимоги [19]. У таких сім'ях діти не мають ніяких домашніх обов'язків, батьки акцентують лише на різноманітних талантах і найкращих якостях, чим культивують почуття власної винятковості. Такі сім'ї на перший погляд здаються цілком благополучними, проте наслідки цього виховання часто бувають дуже негативними.

В аморальних сім'ях характер сімейного неблагополуччя набуває різко виявлених нестерпних форм: активне залучення неповнолітніх до алкоголізму, вживання наркотичних речовин, побої, скандали, хаос у сім'ї. Це сім'ї, в яких сімейне неблагополуччя відверто виявляється в нездоровому способі життя, відсутності елементарних умов виховання дітей.

Серед основних видів неблагополучних сімей виділяють сім'ї із:

- низьким матеріальним рівнем і поганими житловими умовами;
- поганими медико-санітарними умовами;
- деструктивними емоційно-конфліктними відносинами;
- аморальним способом життя [19].

Ще одним, на думку соціальних педагогів, суперечливим явищем є неповна сім'я. Багато педагогів підтверджують, що у виховному плані неповна сім'я проблематична. Обмежені виховні можливості неповної сім'ї спричинені чинниками педагогічного і морального плану, адже для нормального виховання необхідні і батько, і мати [16, с. 47].

Присутність батька і матері — необхідна умова для всебічного розвитку дитини. Вже остаточно доведена вирішальна роль батька в охороні психічного здоров'я дитини. Якщо для маленьких дітей батько має значення об'єкта копіювання, на основі якого формується їхня суспільна поведінка, то в підлітковому віці соціальний статус батька необхідний для відчуття впевненості і стабільності психіки. Відповідно до соціального статусу батька дитина пізнає суспільство. Відсутність батька насамперед виявляється в неможливості ідентифікувати себе з чоловічим етало-

ном. Дитина, яка виховується без батька, позбавлена важливого прикладу чоловіка, котрий має вирішальне значення для хлопчиків підліткового віку в регулюванні їхньої поведінки, а для дівчаток — як модель їхнього майбутнього чоловіка.

Успішність освітньої діяльності щодо дітей із неповних сімей є значно нижчою, ніж щодо дітей із повних сімей. Якщо серед тих, хто навчається на “відмінно”, тільки 8 % вихідці з неповної сім’ї, то серед “двієчників” і “трієчників” їх майже втричі більше. Матері з неповних сімей частіше, ніж матері з повних, стурбовані низькою успішністю дитини в школі (61 % із неповної сім’ї і 52 % із повної), проявом грубощів в спілкуванні (11 % і 6 % відповідно), поганою поведінкою, дружбою з поганими товаришами. Також встановлено, що в неповних сім’ях значно менша кількість молоді одержує вищу освіту [2; 17; 22].

Конфлікти і проблеми у відносинах між подружжям відображаються на самопочутті дитини. У конфліктній сім’ї можливі випадки патологічного розвитку дитини. В умовах конфлікту дитина набуває негативного досвіду спілкування батьків. Цей досвід полягає, насамперед, у тому, що:

- дитина зростає у суперечливих умовах неузгоджених вимог батька і матері;
- духовна атмосфера сім’ї позбавлена спокою, миру, благополуччя, стабільності, тобто всіх тих умов, які необхідні для повноцінного духовного і психічного розвитку дитини;
- різко підвищується ризик нервово-психічних захворювань;
- збільшується безконтрольність поведінки;
- зменшується здатність дитини до адаптації;
- збільшуються дефекти морального порядку.
- дитина не засвоює цілої низки моральних загальнолюдських норм [21].

Отже, дисфункціональна (проблемна, неблагополучна) сім’я є сім’єю, в якій основні її функції не виконуються або виконуються неефективно. До такого стану призводить не якийсь певний вид неблагополуччя, а саме порушення функції, що є результатом дії багатьох чинників.

Формами аномальної адаптації можуть бути алкоголізм, наркоманія, періодичні втечі з дому, нарешті, повна байдужість до життя, як свого власного, так і чужого. На думку

психологів, емоційна жорстокість є навіть більш згубною, ніж фізична, оскільки спричиняє деформовану психіку і, що ще страшніше, репродукує сформовані стереотипи поведінки в будь-якій майбутній ситуації.

Отже, серед форм неправильного виховання, однаково небезпечні як гіпо-, так і гіперопіка. На формування відхилень у поведінці дитини впливає не тільки матеріальний статус сім'ї, а й негативний мікроклімат у сім'ї. Переважно більшість неповнолітніх дітей-девіантів виховуються в сім'ях, де нормою поведінки батьків є користолоубство, грубість, брехливість, безвідповідальність, жорсткість, розпушта, пияцтво.

Існує прямий зв'язок девіантної поведінки з такими соціальними чинниками як низький рівень культури й освіти, негативний вплив найближчого оточення (неблагополучна сім'я, неформальна група з асоціальними тенденціями), величезна кількість іноземних художніх фільмів, які пропагують насильство, наявність “зайвого” часу і невміння проводити своє дозвілля, толерантність суспільства до деяких антигромадських норм поведінки, традиційні стереотипи, що спричиняють сімейне неблагополуччя.

Профілактика правопорушень — справа виняткового державного значення.

7.3. Законодавче забезпечення соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю і дітьми девіантної поведінки

Державна політика щодо запобігання та подолання девіантної поведінки неповнолітніх після набуття Україною незалежності почала формуватися лише від грудня 1992 р.

Для створення нової системи запобігання і подолання негативної поведінки неповнолітніх ухвалено такі законодавчі акти:

1. Декларація “Про загальні засади держаної молодіжної політики в Україні” — визначає сутність, значення, мету, завдання, принципи, головні напрями та механізм формування і реалізації державної молодіжної політики на сучасному етапі розвитку України. Декларація відповідає ідеям гуманізації та демократизації суспільства, міжнародним документам щодо

підтримки молоді. Декларація передбачає систематичну діяльність держави для створення умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України. Запобігання та подолання девіантної поведінки повинно ґрунтуватись на створенні умов та гарантій для самореалізації в позитивному плані, органічному поєднанні суспільних та власних потреб, допомозі з боку держави молоді з метою виявити свої можливості, потреби, реалізувати їх максимально, на активній діяльності самої молоді в цьому процесі, повазі до молоді, координації зусиль усього оточення для повноцінного становлення та розвитку молоді.

2. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 05.02.93 визначає загальні засади створення різноманітних умов соціального становлення та розвитку молодих громадян України. Цей Закон розкриває права і свободи молоді, гарантії держави щодо їх дотримання, відповідальність за порушення прав і свобод молоді. Неповнолітнім, які прагнуть працювати, держава створює гарантії, умови праці такі, щоб це не зашкодило їх здоров'ю, розвитку. Згідно з цим законом, надання практичної соціальної допомоги молоді здійснюється соціальними службами для молоді. В Україні діє Український державний центр соціальних служб для молоді, які дбають про запобігання та подолання негативної девіантної поведінки молоді за допомогою створення спеціалізованих служб для дітей, молоді, деяких категорій жінок, проводять науково-практичні конференції та семінари, наради з питань соціальних, психолого-педагогічних форм допомоги, послуг, профілактики і реабілітації дітей, молоді, жінок; залучають до участі у реалізації програм (проекти соціального становлення та розвитку дітей, молоді; Національна програма протидії зловживанню наркотичними засобами та їх незаконному обігу; Національна програма профілактики СНІДу; комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 2001–2005 рр.; комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні (“Молодь України”, програма “Діти України”); комплексні заходи для профілактики бездоглядності та правопорушень серед неповнолітніх їх соціальної реабілітації в суспільстві).

Особливо важливий у цій роботі Закон України “Про орга-

ни і служби у справах неповнолітніх і спеціальні установи для неповнолітніх” від 25.01.95. Цей закон заснований на Конституції України та Конвенції ООН про права дитини. Основна ідея — соціальний захист і профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Цей закон — це перша спроба визначення поняття “профілактика правопорушень серед неповнолітніх”. Йдеться про діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних установ для неповнолітніх, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку деяких неповнолітніх на території України, в сім’ї, на підприємстві, в установі чи організації, за місцем проживання.

Отже, профілактика правопорушень серед неповнолітніх передбачає випереджувальну діяльність органів і служб, диференційований підхід у вихованні, створення умов для нормальної життєдіяльності неповнолітніх, координації зусиль державної влади, громадськості, сім’ї в цій роботі.

Принципи діяльності органів і служб із прав неповнолітніх, з одного боку, розширюють Декларацію 1992 року та Закон 1993 р., включаючи специфіку правопорушень неповнолітніх, з іншого боку — враховують усі права й свободи молоді, зазначені в Декларації прав дитини, Конвенції про права дитини. Ідея якнайкращого забезпечення інтересів дитини реалізується в принципах:

- законності;
- гласності;
- застосування переважно методів виховання і перевиховання, що передбачають вжиття примусових заходів лише після вичерпання всіх інших заходів впливу на поведінку неповнолітніх;
- збереження таємниці про неповнолітніх, які вчинили правопорушення і до яких застосовувались заходи індивідуальної профілактики;
- неприпустимості приниження честі і гідності неповнолітніх, жорстокої поведінки з ними.

Все ж у Законі майже не реалізована ідея профілактики правопорушень не в спеціальних установах, органах, службах, а в сім’ї (якщо це можливо). Світовий досвід та усі документи

ООН щодо захисту дітей наголошують на важливості сім'ї у вихованні дітей, що це найбільш ефективна структура, що спеціальні установи — це лише для деяких випадків. Це не означає, що лише сім'я є суб'єктом профілактики правопорушень, — є спеціальні установи, соціальні служби, що працюють удома, на вулиці з безпритульними тощо. Такий підхід до профілактики правопорушень передбачає цілковиту відмову від заходів примусового впливу на неповнолітніх, перехід до роботи на основі довіри, співчуття, розуміння. Наш закон передбачає випереджувальну роз'яснювальну роботу лише у діяльності кримінальної міліції у справах неповнолітніх, більшість установ діють на основі обмежень чи заходів примусового впливу, на основі судового рішення.

Закон України “Про охорону дитинства” від 26.04.01 вперше дає визначення і, отже, визнання існування в Україні бездоглядних дітей, дітей-інвалідів, дітей-біженців, неповної, багатодітної і прийомної сімей. Це дає змогу визначити напрями і заходи щодо охорони дитинства в Україні відповідно до міжнародних стандартів (Конвенції про права дитини), чинного в Україні законодавства. Завданням законодавства про охорону дитинства визнано розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав і законних інтересів дітей в Україні. Цей закон передбачає таку систему заходів для охорони дитинства:

- визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних і соціальних принципів охорони дитинства, вдосконалення законодавства про правовий та соціальний захист дітей, приведення його у відповідність до міжнародних правових норм у цій сфері;
- забезпечення необхідних умов для охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи, рівності;
- проведення державної політики, спрямованої на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, надання дітям пільг, переваг і соціальних гарантій у процесі вихо-

вання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства;

- встановлення відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, завдання їй шкоди.

Цей закон включає розділ “Права і свободи дитини”, який розкриває їх суть, механізм забезпечення і відповідальність за їх порушення; розділ “Дитина і сім’я”, в якому зазначено, що держава захищає права сім’ї. Розділи “Дитина і суспільство”, “Дитина в несприятливих та екстремальних ситуаціях” забезпечують захист прав дітей у суспільстві (право на освіту, на працю тощо) і несприятливих та екстремальних умовах (утримання і виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, бездоглядних дітей, їх соціальний захист, захист прав дітей-інвалідів і дітей з недоліками розумового чи фізичного розвитку; дітей, які постраждали внаслідок стихійного лиха, катастроф, дітей, які враженні ВІЛ-інфекцією, іншими невиліковними хворобами; захист дітей під час військових конфліктів, дітей-біженців; захист дітей від незаконного пересування, їх прав на особисту свободу, в спеціальних установах для неповнолітніх). Отже, цей закон вперше створив всебічну базу для захисту прав дітей на основі системного підходу (дитина-сім’я-суспільство), підтвердив пріоритет прав дітей у сім’ї та суспільстві незалежно від раси, статі, релігії, народження в шлюбі чи поза ним, описав законні напрями захисту прав дитини, серед яких і соціальна робота з дітьми та молоддю.

Ці питання з’ясовує закон “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”.

Нині маємо такі структури, що займаються профілактикою правопорушень серед неповнолітніх: Державний комітет у справах молоді, спорту, туризму, Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров’я, Міністерство внутрішніх справ, яким підпорядковуються Служби у справах неповнолітніх, обласні управління у справах сім’ї, молоді, районні служби у справах неповнолітніх, районні відділи у справах сім’ї та молоді, притулки для неповнолітніх, дитячі будинки, інтернати, сім’я прийомна, сім’ї рідні, центри соціальних служб для молоді, програми, спе-

ціалізовані формування ЦССМ, школи соціальної реабілітації (від 11 до 15 років), професійні училища соціальної реабілітації (від 14 до 19 років), психологічна служба, Інститут інспекторів з охорони прав дитинства, Кримінальна міліція у справах неповнолітніх, приймальники-розподільники, ВТК для неповнолітніх (від 14 років), суди, інститут судових вихователів.

1. Служба у справах неповнолітніх:

- бесіди з батьками у сім'ї, які проводяться спільно з дільничними інспекторами міліції, народними депутатами або запрошення батьків на таку бесіду до працівника служби у справах неповнолітніх. Метою таких бесід є з'ясування причин невиконання батьками своїх обов'язків щодо дітей, допомога в їх усуненні (у працевлаштуванні, психологічних, медичних проблемах тощо);
- рейди — перевірки сім'ї спільно з дільничними інспекторами;
- позбавлення батьківських прав, опіки, піклування;
- звернення до громадських організацій та трудових колективів з проханням вплинути на якість виконання батьками своїх обов'язків щодо дітей;
- лист-попередження батькам на домашню адресу щодо необхідності виконання ними своїх обов'язків щодо дітей і інформацію про можливі покарання за їх невиконання;

2. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх:

- обстеження житлово-побутових умов життя сім'ї, виявлення асоціальної та аморальної поведінки батьків, ізоляція дітей від таких умов життя і передача їх у притулок, інтернат; соціальний патронаж до вирішення майбутнього;
- допомога у пошуку сім'ї для бездоглядної дитини, виявлення можливостей скерування туди дитини.

3. Дільничні інспектори міліції:

- за заявами сусідів, членів сім'ї здійснюють відвідування сім'ї з метою перевірки інформації і попередження про відповідальність батьків за невиконання обов'язків щодо дітей, запис у протоколі виявлених правопорушень;
- постановка на облік неблагополучних сімей;
- рейди-перевірки стану сім'ї через зовнішній огляд дітей, умов життя, бесіди з батьками і дітьми;

- влаштування батьків на лікування від алкогольної та наркотичної залежності;
 - допомога службі у справах неповнолітніх (оформлення опіки та піклування).
4. Відділи соціального захисту населення:
- допомога сім'ям у виконанні матеріально-побутової функції через надання різних видів матеріальної допомоги (субсидій, виплат на дітей, пільг тощо);
 - допомога сім'ям у виконанні виховної функції (надання безкоштовних квитків на свята тощо).
5. Відділи освіти у райвиконкомках (через інспекторів з охорони дитинства):
- виявлення дітей, які потребують захисту;
 - надання матеріальної допомоги дітям із малозабезпечених сімей, організація їх предметного дозвілля та відпочинку, екскурсій, свят.
6. Центри соціальних служб для молоді:
- соціальний супровід неблагополучної сім'ї;
 - соціальна підтримка сім'ї;
 - інформаційні та консультативні соціально-педагогічні послуги сім'ям;
 - психологічна підтримка сім'ї;
 - соціальна реклама здорового сімейного способу життя;
 - організація сімейного дозвілля, спілкування, відпочинку;
 - оздоровлення дітей з неблагополучних сімей;
 - вивчення проблем і потреб сімей різних типів.

Заходи соціально-педагогічного впливу на неблагополучну сім'ю передбачають передусім захист прав дитини у сім'ї та суспільстві.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначити, в чому полягає важковиховуваність дітей та підлітків.
2. Що, на Вашу думку, спричиняє важковиховуваність дітей?
3. Назвіть типи акцентуацій характеру та дайте їм характеристику.
4. Як загальні соціальні фактори впливають на появу "важких" дітей?
5. Які виховні помилки сім'ї та школи спричиняють появу дітей із девіантною поведінкою?

6. Назвати фактори, що детермінують адиктивну поведінку.
7. Функції органів державної влади у роботі з неблагополучною сім'єю.
8. Роль центрів соціальних служб для молоді у запобіганні і ліквідації девіантної поведінки дітей та молоді.
9. Мета законодавчого забезпечення соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю.

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бандурка О. М., Тюріна В. О., Федоренко О. І. Основи педагогіки і психології. — Х., 2003.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К., 2003.
- 3 Психологія / За ред. Ю. Л. Трофімова. — К., 1999.
4. Трудный подросток: причины и следствия / Под ред. В. А. Татенко. — К., 1985.
5. Яворська Г. Х. Педагогіка для правників: Навч. посіб. — К., 2004.

Додаткова:

6. Блонский П. П. Трудные школьники. — М., 1959.
7. Выготский Л. С. Трудное детство: В 5 т. — М., 1983. — Т. 5.
8. Закон України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” від 24 січня 1995 р.
9. Закон України “Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001 р.
10. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р.
11. Конвенція ООН про права дитини. — К., 1999.
12. Корчак Я. Избранные педагогические произведения. — М., 1979.
13. Кочетов А. И. Перевоспитание подростка. — М., 1972.
14. Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности. — М., 1972.
15. Методика правового виховання учасників / Под ред. А. В. Мицкевича., В. М. Обухова. — М., 1982.

16. Оржеховська В. М. Методика позбавлення неповнолітніх від наркогенних звичок. — К., 1995.
17. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. — К., 1996.
18. Подберезський М. К., Безбородий В. О. Формування правової культури. Теоретичні та методичні основи. — Мукачеве, 1999.
19. Подзолков В. Г. Материали к курсу лекций по правовому воспитанию. — Тула, 2001.
20. Пеньков Е.М. Социальные нормы: исправление, воспитание, поведение. — М., 1990.
21. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю / За ред. І. М. Трубавіна. — К., 2003.
22. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. — М., 2000.
23. Сухомлинский В. А. Трудные судьбы. — М., 1967.
24. Теорія держави і права / Ред. В. В. Копейчиков. — К., 2002.
25. Фельдштейн Д. И. Психологические аспекты изучения современного поростка // Вопр. психол. — 1983. — № 1.
26. Шость Н. В., Козир М. К., Ситнік О. М. Енциклопедія правового захисту неповнолітніх. — К., 1997.

МАУП

VIII. ПРАВОВА ТА ПРЕВЕНТИВНА ПЕДАГОГІКА

8.1. Основи педагогічної профілактики злочинів

Превентивна педагогіка досліджує призначення педагогічної профілактики як допомогу в запобіганні злочинам за допомогою педагогічних причин (соціально-психологічних, психолого-педагогічних, соціально-педагогічних тощо).

Педагогічна профілактика — гуманний і демократичний напрям у профілактиці, зорієнтований на допомогу громадянам, які потрапили в криміногенно небезпечний період життя. Нині профілактика злочинів не може бути справою тільки юристів. Вона повинна розширювати свої межі і включати, зокрема, педагогічну профілактику. А. І. Алексєєв, який започаткував у 1984 р. педагогічне дослідження запобігання злочинам, зазначає: “Є привід говорити не тільки про якісь незначні педагогічні фрагменти запобігання злочинам чи моди на педагогічні засоби кримінальної профілактики, зокрема про її педагогічні засади”.

Педагогічна профілактика і її ефективність — це превентивна педагогіка в дії. Профілактична робота ґрунтується на можливостях превентивної педагогіки (педагогічні завдання, зміст, форми, методи, прийоми, засоби тощо).

Профілактика — термін медичний, однак він найкраще підходить до визначення процесу виховання і перевиховання дітей, підлітків, молоді.

Педагогічну профілактику здійснюють за допомогою спеціальних навчальних, виховних і розвиваючих педагогічних засобів і методів, властивих педагогічній діяльності.

Педагогічна профілактика, залежно від вибору об'єкта впливу, змісту профілактичної роботи, містить деякі аспекти соціальної профілактики: загально-соціальної, спеціальної, ін-

дивідуальної. Педагогічна профілактика спрямована проти тих явищ соціального життя, які детермінують порушення норм моралі, і є засобом правильної соціальної орієнтації людей, стимулу до суспільно корисної поведінки.

Профілактика — це науково обґрунтовані і вчасно здійснені дії, спрямовані на:

- запобігання можливим фізичним, психологічним або соціокультурним обставинам, які сприяють прояву відхилення від норм у поведінці;
- збереження і підтримку нормального рівня життя і здоров'я людини;
- сприяння в досягненні соціально значущих цілей;
- розкриття внутрішнього потенціалу людини;
- організацію дозвілля тощо.

Функції педагогічної профілактики:

- діагностична — виявлення педагогічних причин і умов відхилень у поведінці, злочинності, її видів, поширення в певних регіонах, серед верств населення, у деяких групах людей;
- прогностична — вияв тенденцій розвитку юридично значимої поведінки осіб, для яких характерні певні властивості навченості, вихованості, розвитку; передбачення можливих негативних явищ у поведінці дитини, підлітка, молодшої людини;
- експертна — оцінювання запланованих і застосовуваних правових, педагогічних і організаційних заходів загальної та індивідуальної профілактики на предмет їх педагогічної ефективності;
- консультативна — надання консультативної допомоги в роботі різних органів, організацій під час підготовки заходів соціального і спеціального профілактичного характеру;
- організаційна — науково і емпірично обґрунтована розробка цілеспрямованого комплексу педагогічних заходів, спрямованих не на одноразовий, а на педагогічно системний вплив на об'єкт профілактики;
- спонукальна — спрямована на зародження намірів, бажань в об'єкта профілактики; допомогти об'єктові повірити в реальну можливість поводитись згідно з моральними і правовими нормами життя і правомірної поведінки.

- методична — детальне опрацювання порядку застосування педагогічних методів, прийомів, засобів, форм, технологій, що забезпечують правильну реалізацію педагогічних намірів і можливостей;
- реабілітативна — перевиховання, спрямоване на подолання негативних проявів у поведінці;
- координуюча — координація зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів задля запобігання і подолання асоціальної поведінки;
- функція організації самопрофілактики.

Метою профілактичної роботи з молоддю є усунення факторів, що сприяють здійсненню будь-яких протиправних дій.

До основних методів і прийомів педагогічної профілактики належать:

- методи і прийоми навчання: розповідь, пояснення, переконання, вправи тощо;
- методи і прийоми виховання: пояснення, переконання, консультування, рекомендації, порада, вимоги, включення в діяльність, правила щодо правильності вчинків, підтримка, наказування тощо.
- методи і прийоми розвитку: розвиток почуття особистої гідності, віра в успіх, акцентування на унікальності життя, активізація інтересів, мислення, волі.

Методика педагогічної профілактики передбачає комплексне використання методів і прийомів, максимальну адаптацію їх до конкретної ситуації. Необхідний педагогічний стиль спілкування і роботи, повага особистості, бажання допомогти.

Педагогічна профілактика здійснюється під час традиційних форм профілактичної роботи, вона також передбачає використання особливих педагогічно насичених форм: лекції, практичні заняття, семінари, тематичні вечори.

Педагогічна профілактика вимагає гнучкості мислення, творчості, належної педагогічної майстерності.

Профілактика пов'язана з виявом причин і умов виникнення і розвитку злочинної поведінки.

Спеціальна загальна профілактика — це цілеспрямована діяльність державних органів, посадових осіб, спрямована на виявлення причин злочинності і здійснення заходів задля їх

нейтралізації чи усунення. Її об'єктами є злочинність і її види, групи злочинності, причини злочинності, умови, обставини, ситуації, які зумовлюють здійснення злочинів.

Спеціальна загальна профілактика повинна мобілізувати членів суспільства на боротьбу з тими явищами соціальної діяльності, які під час певних умов створюють можливості переходу певних осіб на антисуспільні позиції. Це масштабна робота держави і суспільства.

Педагогічний аспект спеціальної загальної профілактики виявляється у:

- роботі суспільства із формування правової культури і правосвідомості громадян;
- педагогічному моніторингу оперативного становища;
- педагогічному аналізу статистичних матеріалів, що характеризують злочинність;
- вивченні і узагальненні матеріалів засобів масової інформації, звітів та перевірок діяльності педагогічних закладів;
- вивченні і оцінюванні педагогічної ефективності правових, організаційних, адміністративних заходів спеціальної профілактики;
- розробці заходів задля покращення правового виховання.

Усі профілактичні заходи можна умовно поділити на три типи.

Первинна профілактика — спрямована на збереження і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей і на запобігання несприятливому впливу на нього факторів соціального і природного середовища. Первинна профілактика є масовою і найбільш ефективною. Вона ґрунтується на комплексному системному вивченні впливу умов і факторів соціального і природного середовища на здоров'я і розвиток людини [14].

Вторинна профілактика передбачає якомога раніше виявлення негативних змін у поведінці дитини, підлітка, що дає можливість також запобігти їхньому розвитку. Вторинна, або рання профілактика ґрунтується на результатах масової діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності учнів.

Показник необхідності початку профілактичних заходів — характер поведінки, який завдає шкоди суспільству

чи інтересам певних осіб, і в якому проявляються агресивність, грубість, брехливість, негативні якості, що свідчать про спотворення ціннісних орієнтацій і недоліки внутрішніх регуляторів поведінки людини: свідомості, почуттів, волі, мотивів.

Профілактика — це не лише частина заходів, спрямованих на виявлення і усунення причин і умов правопорушень, а система заходів виховної роботи з формування рис особистості людини. Значення профілактики, особливо ранньої, посилюється її гуманністю в системі заходів і засобів виховної роботи із запобігання антигромадським вчинкам.

Третинна, або цілеспрямована профілактика правопорушень неповнолітніх — це сукупність заходів, спрямованих на запобігання переходу відхилень поведінки у більш важку стадію. Третинна профілактика також індивідуальна, містить заходи із виявлення і усунення конкретних недоліків сімейного, шкільного і суспільного виховання, а також роботу з підлітками, які мають відхилення в поведінці від моральних і правових норм, з групами, колективами для ліквідації негативних наслідків їх поведінки [14].

Профілактика — це також система колективних і індивідуальних впливів, спрямованих на вироблення імунітету до негативного впливу оточуючого середовища з метою запобігання розвитку асоціальної спрямованості особистості і перебудови ставлення особистості до оточення в процесі перевиховання.

Ефективність педагогічної профілактики забезпечується стійкістю і стабільністю навчально-виховного процесу, усуненням психолого-педагогічних порушень соціальної адаптації особистості, організацією первинної (загальної, соціальної) профілактики, ранньої, вторинної і третинної профілактики, кожна з яких має свої особливості і завдання щодо запобігання і подолання проступків, правопорушень, злочинів з урахуванням різної інтенсивності і суспільної небезпечності скоєного.

У комплексі функціональної системи виховної роботи профілактики правопорушень необхідно використовувати різноманітні види позашкільної діяльності з урахуванням специфіки сучасного розвитку суспільства.

8.2. Профілактичні заходи щодо вживання наркотичних речовин та алкоголю

Позитивна реалізація комплексної програми профілактики правопорушень учнів передбачає обов'язкову профілактику вживання дітьми, підлітками наркотичних речовин.

Основною причиною вживання наркотичних речовин є психічна незрілість. Неслухняність, небажання і невміння особистості передбачити наслідки своїх вчинків, її інфантилізм сприяє втягуванню дитини в різноманітні непередбачені, іноді небезпечні ситуації, бійки.

Серед причин наркоманії — депресії, які блокують діяльність людини, проявляються у хворобливому стані надмірної нудьги, загальмованості, скованості, що сприяє схильності особистості похмуро сприймати та оцінювати навколишній світ.

Найбільш вразливим до різних видів відхилень виявилися підлітки віком 14–15 років, — коли ще не склався світогляд, і діти потрапляють під вплив оточення, особливо серед однолітків, коли шкідливі звички (куріння, вживання алкоголю) вважають стандартом поведінки.

Девіантну поведінку підлітків 14–17 років, визначають протиріччя між відносно рівномірними і зростаючими потребами і різними можливостями їх задовольнити.

Форми девіантної поведінки:

- п'янство, чи алкоголь;
- наркоманія і токсикоманія;
- агресивна поведінка;
- суїцидна поведінка;
- проституція;
- психічні розлади;
- злочинність.

Причини, які можуть сприяти наркотизму неповнолітніх:

- нестача переконливої інформації про наслідки наркотизації;
- типова реакція: у період статевого дозрівання поведінку особистості значною мірою визначають деякі типові реакції поведінки, характерні для цього періоду життя. Такі реакції можуть сприяти виникненню схильності

підлітків до зловживання алкоголем, наркотиками тощо.

- негативна молодіжна субкультура — досить стійкі ціннісно-нормативні комплекси в груповій свідомості, що заперечують більшість суспільноприйнятих цінностей.
- стрес та інформаційні переживання. Стресові стани у людини виникають як реакція на різноманітні екстремальні впливи — стресори.

Молодіжна субкультура формується на певному етапі розвитку суспільства і відображає відповідне ускладнення і диференціацію суспільного життя та соціальної культури. Це явище виникає внаслідок самотності, відчуження, несумісності з тим, що відбувається навколо. Людина втрачає не лише почуття співпереживання, емпатії, а й почуття самозахисту.

У підлітковому віці дитина переживає кризу перебудови особистості, формування власного “я”. Характерним для підлітка є пошук сенсу життя, місця в суспільстві, спроби знайти нові стереотипи поведінки. Саме в цей період особливо небезпечним є знайомство підлітка з наркотиками. Здатність наркотичних речовин послаблювати нервово напруження, відволікати від роздумів про реальність, невирішеність проблеми може міцно привернути підлітка до наркотизації як до найбільш ефективного способу “подолання труднощів”.

Позитивній життєстійкості особистості підлітка сприяє:

- розширення знань дитини про навколишній світ;
- допомога особистості, що розвивається, у вивченні власного організму і визначенні його місця у природі;
- допомога молодій людині збагнути власну людську сутність та визначити своє місце у суспільстві;
- навчання молоді уникати передозування інформації за допомогою розмежування основного і другорядного, важливого і несуттєвого;
- навчання людини раціонально використовувати час, звільняти місце для роздумів і розумного оцінювання важливості і значущості подій, власної поведінки;
- уміння особистості правильно визначати власні можливості і володіти собою у будь-якій ситуації;
- озброєння молоді навичками правильно оцінювати події, що відбуваються;

- виховування в людині вміння раціонально вибирати доцільні способи вирішення складних життєвих ситуацій.

Розвитку наркотизму неповнолітніх сприяє також відсутність стійких пізнавальних інтересів особистості.

Інтелектуальна обмеженість, бідність інтересів, невміння і небажання працювати призводять до ситуацій, коли людину не влаштовують соціально виважені форми проведення дозвілля, культурного спілкування, самовдосконалення. Відсутність стійких інтересів, незайнятість, бездіяльність особистості можуть спонукати до безглузкого відпочинку, нудьги та спричинити серйозні відхилення у соціальній поведінці, психічний розлад.

Види профілактики адиктивної поведінки:

1. Первинна педагогічна профілактика передбачає виховання антинаркогенної спрямованості як основного характерологічного утворення, що має вирішальне значення у критичних ситуаціях:

- формувати моральні поняття;
- формувати уявлення про позитивний та негативний досвід людської поведінки;
- створювати умови для самореалізації та самоствердження особистості за допомогою залучення до позитивної альтернативної діяльності;
- виховувати правильні уявлення особистості про морально-психологічні та юридичні норми, що регламентують ситуації, пов'язані зі зловживанням наркогенних речовин.

2. Вторинна профілактика передбачає в основному діагностування та виявлення залежності підлітків від наркоречовин:

- визначення рівня інформованості учнів про дію наркогенних речовин на організм;
- вивчення можливих умов та факторів, що сприяють виникненню схильності до адиктивної поведінки;
- діагностика мотивів адиктивної поведінки підлітків;
- знайомство із сім'єю, вивчення її соціально-психологічного клімату, бесіди з учителями, батьками, спостереження за поведінкою підлітка на уроці, організація безпосереднього спілкування з підлітками, схильними до адиктивної поведінки.

3. Третій вид — система заходів, спрямованих на корекцію поведінки учнів, його перевиховання, реабілітацію хворих.

Комплексне планування роботи із профілактики зловживання підлітками наркогенних речовин має здійснюватись на основі спільної роботи інформаційно-методичного центру, школи, класу та інших соціально-виховних інститутів.

Особливою ланкою у системі педагогічної профілактики адиктивної поведінки учнів є планомірна і систематична робота з батьками. Ефективними формами роботи є тематичні батьківські збори, колективні та індивідуальні бесіди, спеціальні зустрічі з представниками медичних та правоохоронних органів, диспути, обговорення реальних ситуацій, діагностика стилю взаємин у сім'ї тощо.

Вагомий внесок у вдосконалення організаційно-структурного рівня профілактичної роботи щодо запобігання правопорушень, адиктивної поведінки молоді зазначено в Законі України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні підліткові установи" ґрунтується на Конституції України, законодавстві України та Конвенції ООН про права дитини. Тут визначено правові основи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних підліткових установ щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, профілактики правопорушень.

У Законі чітко визначено структуру служб для неповнолітніх. До її складу входять:

Спеціальні підліткові установи — навчально-виховні та лікувально-виховні заклади для неповнолітніх правопорушників, які потребують особливих умов виховання, лікування та соціальної реабілітації.

Комітет (служба) у справах неповнолітніх — орган державної виконавчої влади, який займається розробкою і здійсненням безпосередньо та через відповідні органи, суспільні інститути, громадські організації заходів соціального захисту дітей, профілактикою правопорушень серед неповнолітніх та контролем за виконанням цих заходів.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх — складова частина кримінальної міліції — забезпечує організацію боротьби із правопорушеннями серед неповнолітніх, проводить оперативно-розшукові та профілактичні заходи.

Слідчі підрозділи прокуратури у справах неповнолітніх — складова частина органів попереднього слідства органів проку-

ратури — забезпечують розслідування кримінальних справ про злочини, які скоїли неповнолітні.

Суди у справах неповнолітніх — складова частина державної судової системи, органи, що захищають права неповнолітніх, розглядають справи про вчинені злочини та інші правопорушення, застосовують передбачені законом кримінальні покарання, заходи адміністративного стягнення, виховні заходи примусового характеру.

Приймальники-розподільники для неповнолітніх — установи органів внутрішніх справ, які забезпечують тимчасове утримання підлітків віком від 11 до 18 років, які вчинили суспільно небезпечні дії та правопорушення.

Притулки — дитячі та підліткові установи служб у справах неповнолітніх для надання термінової допомоги та тимчасового перебування в них неповнолітніх віком від 3 до 18 років, які заблукали чи були підкинуті, залишились без батьківської опіки, залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади, або для тих, які безпосередньо звернулися за допомогою до адміністративного притулку.

Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх — лікувальні навчально-виховні заклади охорони здоров'я, до яких направляють підлітків для лікування і психічної корекції від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, а також підлітків, які потребують особливих умов виховання і за станом здоров'я не можуть бути направлені у навчально-виховні заклади соціальної реабілітації органів освіти.

Загальні школи соціальної реабілітації — спеціальні навчально-виховні заклади органів освіти для підлітків, які потребують особливих умов виховання. Сюди направляють за рішенням суду у справах неповнолітніх підлітків віком від 11 до 14 років, які вчинили суспільно небезпечні дії, передбачені Кримінальним кодексом України, а також порушують чинне законодавство.

Виховно-трудова колонія — це установа Міністерства внутрішніх справ, яка виконує вироки судів щодо неповнолітніх, позбавлення або обмеження волі за вчинені злочини.

Педагогічна профілактика необхідна для забезпечення стійкості і стабільності навчально-виховного процесу, усунення психолого-педагогічних порушень соціальної адаптації непов-

нолітніх, вона потрібна для гуманізації всього життя сучасної школи.

У міжнародно-правових документах, що мають обов'язкову чи необов'язкову силу, правосуддя неповнолітніх регулюються положеннями, які мають найбільш детальний та всеохоплюючий характер у сфері захисту прав дитини.

Основні положення, що стосуються безпосередньо дітей, містяться у таких документах:

- Конвенція про права дитини (прийнята та відкрита для підписання, ратифікації та приєднання Резолюцією 44/52 Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.89, ратифікована постановою Верховної Ради України 3789–12 від 27.02.91).
- Мінімальні стандартні правила ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх — “Пекінські правила” (затверджені Резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.85).
- Правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990).

Нормативно-правова база, яка регламентує питання, пов'язані з позбавленням волі неповнолітніх та молоді, ґрунтується на таких документах:

- Виправно-трудоий кодекс України;
- Закон України “Про попереднє ув'язнення”, де визначено правила взяття під варту, права та обов'язки підслідних, режим перебування тощо;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 р. № 859 “Про організацію діяльності загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації”;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 р. № 502 “Про створення кримінальної міліції у справах неповнолітніх”;
- Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 20 вересня 2000 р. № 192 “Правила поведінки в слідчих ізоляторах осіб, узятих під варту, і засуджених”.
- Наказ Державного Департаменту України з питань виконання покарань від 20 вересня 2000 р. № 192 “Про за-

твердження нормативно-правових актів з питань утримання і поведінки осіб, взятих під варту, і засуджених у слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань”.

8.3. Система профілактики злочинів як різновид педагогічної діяльності

Діяльність сфери охорони правопорядку зазнала значних змін. Найважливіші у цій галузі заходи кримінального покарання, які пов'язані із заходами запобігання злочинам, причому в багатьох країнах світу, зокрема і в Україні, цим заходам надають пріоритетного значення.

Сьогодні діяльність правоохоронних органів з профілактики злочинів — це система соціального регулювання, що охоплює спеціалізовані органи і формування громадськості, які, застосовуючи досягнення педагогічної науки, намагаються забезпечити виконання чинних законів.

Запобігання злочинам — це найгуманніший засіб підтримки правопорядку.

Предметом теорії запобігання злочинам є:

- поняття запобіжної діяльності;
- її види, форми, рівні;
- суб'єкти й об'єкти цієї діяльності;
- організаційні та правові засади;
- тактика і методика здійснення запобіжних заходів;
- особливості запобігання окремим видам злочинів.

Профілактика (запобігання) злочинів — це особливий вид соціального управління, мета якого дбати про безпеку правоохоронних цінностей. Йдеться про розробку та здійснення спеціальних заходів задля виявлення й ліквідації детермінант злочинності, а також здійснення запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Найважливішими виконавцями профілактики злочинів є органи організації запобіжних заходів, особи, які здійснюють ці заходи. Питання про рівні профілактики злочинів не має однозначного вирішення. Найбільш обґрунтованою є позиція О. М. Яковлева, який виділяє три рівні запобігання злочинам:

- 1) загальносоціальна профілактика, тобто профілактична діяльність, що здійснюється в суспільстві загалом;
- 2) профілактика в соціальних групах і колективах;
- 3) індивідуальна профілактика (рання і безпосередня).

Виокремлюють також четвертий рівень — профілактику злочинів на регіональному або галузевому рівні.

Складнішу будову структури запобіжної діяльності пропонує Г. А. Аванесов. Він поділяє профілактику злочинів на загальну, спеціальну та індивідуальну, а також на моральну, кримінально-правову, кримінологічну і спеціальну. Поділ профілактики на два види — загальну та індивідуальну типовий для діяльності органів внутрішніх справ.

Загальна профілактика злочинів — це діяльність щодо виявлення детермінант злочинності, а також розробка і здійснення заходів, спрямованих на їх ліквідацію чи нейтралізацію. Така діяльність здійснюється державними органами і громадськими організаціями. Вона торкається інтересів усіх членів суспільства.

Індивідуальна профілактика — це система цілеспрямованого, організованого, з урахуванням педагогічних вимог виховного впливу на свідомість, почуття, волю особи, на яку спрямована профілактика з метою ліквідації, нейтралізації, блокування негативних і одночасно формування позитивних якостей, стереотипів і звичок законослухняної поведінки.

Сфера профілактики злочинів надзвичайно широка. Нині її здійснюють не лише правоохоронні органи. До цієї роботи мають право долучатися усі державні органи, громадські формування і громадяни України. Для виконання завдань, визначених у Законі України “Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону” від 22 червня 2000 р. громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону та їх члени мають право взаємодіяти з іншими органами громадської самодіяльності, що беруть участь у заходах, спрямованих на здійснення індивідуально-профілактичної роботи з особами, схильними до вчинення адміністративних правопорушень і злочинів (ст. 10).

Метою Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки є забезпечення активної наступальної протидії злочинності та досягнення уповільнення темпів її зростання на

засадах чітко визначених пріоритетів, поступового нарощування зусиль держави і громадськості, вдосконалення законодавства, організації, засобів і методів запобігання і розкриття злочинів.

Програма передбачає такі види правоохоронної діяльності:

1) забезпечення своєчасного виявлення неблагополучних сімей, їх облік і систематична перевірка умов утримання та виховання в них неповнолітніх, надання таким сім'ям адресної допомоги;

2) здійснення заходів щодо забезпечення зайнятості підлітків, юнаків та дівчат, які не мають постійних доходів і джерел для існування, збереження існуючої мережі державних і громадських інститутів надання соціальної підтримки неповнолітнім, організації їх дозвілля і відпочинку, а також утворення з цією метою центрів соціальної служби для молоді, бюро і центрів надання учням та студентам послуг у працевлаштуванні для роботи у вільний від навчання час і під час канікул;

3) з метою запобігання негативним проявам серед неповнолітніх, зокрема пияцтву, наркоманії, дитячій бездоглядності і безпритульності, забезпечити виявлення дітей, які жебракують, вчиняють правопорушення або стали жертвами злочинної діяльності дорослих; проводити оперативно-профілактичні операції;

4) сприяння створенню необхідних умов для проживання та виховання дітей у сім'ї, де немає несприятливого побутового оточення, нейтралізація негативного впливу антигромадських елементів, притягнення до відповідальності батьків за неналежне виховання, навчання та розвиток дитини;

5) проведення загальнодержавних профілактичних операцій "Урок" для перевірки стану виконання вимог Закону України "Про освіту" в частині здобуття молоддю загальної середньої освіти;

6) робота з метою соціального та правового захисту неповнолітніх, спрямована на розвиток мережі притулків для неповнолітніх, та здійснення заходів щодо підвищення ефективності їх діяльності, зміцнення матеріально-технічної бази та поліпшення кадрового забезпечення цих закладів;

7) задля вдосконалення роботи з неблагополучними сім'ями, а також неповнолітніми, схильними до девіантних проявів у поведінці, розширити мережу консультаційних пунктів соціаль-

ної служби для молоді, “телефонів довіри” тощо і забезпечити їх ефективну роботу;

8) організувати видання збірників законів і коментарів до них, певних нормативно-правових актів з питань соціально-правового захисту неповнолітніх;

9) з метою залучення молоді до активного громадського життя та запобігання її антисоціальній поведінці організувати всеукраїнські акції “Антинаркотик”, “Життя без тютюнокуріння”, “Тверезість” та забезпечувати проведення рейдів з питань запобігання негативним проявам у молодіжному середовищі за допомогою пересувного агітаційно-пропагандистського центру “Молодь України”;

10) забезпечення виконання регіональних програм організації фізкультурно-оздоровчої і спортивно-масової роботи, орієнтованої на створення спортивних клубів за місцем проживання дітей і молоді, спеціалізованих спортивних класів у загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах;

11) систематичне проведення соціолого-психологічного моніторингу причин поширення наркоманії, пияцтва та захворювання на СНІД в учнівському і студентському середовищі.

Основними цілями правоохоронної діяльності як різновиду педагогічної є:

- обмеження дії негативних явищ і процесів, пов’язаних зі злочинністю;
- усунення детермінантів злочинних проявів;
- ліквідація криміногенних факторів у мікросередовищі особи, які формують її антисуспільну позицію і мотивацію злочинної поведінки;
- превентивний вплив на особу, яка внаслідок антисуспільного способу життя здатна вчинити злочин.

Завдання профілактики злочинів такі:

- виявлення й аналіз явищ, процесів, обставин, які є детермінантами злочинів;
- дослідження чинників, що призводять до формування особи злочинця та реалізації злочинних намірів;
- встановлення осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, і цілеспрямований профілактично-виховний вплив на них;

— ліквідація або нейтралізація криміногенних факторів на індивідуальному рівні.

Система профілактики злочинів — це сукупність державних органів, громадських організацій та громадян, які цілеспрямовано здійснюють на різних рівнях і у різних масштабах управління й планування попереджувальної діяльності, виконують профілактичні заходи та мають у зв'язку з цим певні права й обов'язки, а також несуть відповідальність за досягнення поставленої мети.

Основну роль у системі спеціальних суб'єктів профілактики виконують органи внутрішніх справ. Їх діяльність має комплексний характер, що проявляється у таких аспектах:

1) органи внутрішніх справ впливають на багато об'єктів запобіжної діяльності;

2) вони активно взаємодіють з усіма іншими суб'єктами, надаючи їм інформацію про криміногенну ситуацію в регіоні, виявленні детермінанти злочинів та осіб, що потребують індивідуального профілактичного впливу;

3) органи внутрішніх справ здійснюють профілактичну діяльність на всіх рівнях, використовуючи широкий арсенал методів та засобів, як гласних, так і оперативних. В їх структуру входить низка служб і підрозділів, єдине або основне призначення яких полягає у реалізації профілактичних функцій.

Класифікація профілактичних заходів

Класифікація враховує суб'єкти й об'єкти профілактики, її завдання, форми і методи, ступінь правового регулювання запобіжної діяльності.

Заходи загальної профілактики поділяються:

1) за суб'єктом — на загальні і спеціальні. Загальні заходи застосовуються тими суб'єктами, для яких запобігальна діяльність не є основною функцією. Спеціальні заходи використовують суб'єкти, для яких ця діяльність є основною або однією із основних;

2) за об'єктом — на заходи запобігання будь-яким злочинам, заходи запобігання певним видам злочинів (неповнолітніх, рецидивних, насильницьких, корисливих тощо); заходи запобігання конкретним злочинам;

3) за характером завдання — на заходи, спрямовані на виявлення детермінант злочинів, та заходи, спрямовані на ліквідацію (нейтралізацію) цих детермінант;

4) за організаційною формою — на заходи-сигнали і заходи-дії. Заходами-сигналами є інформація про необхідність цілеспрямованого впливу на виявлені криміногенні фактори (подання органів дізнання і попереднього слідства, прокуратури, спеціальні ухвали судів). Ці заходи, як правило, здійснюють спеціальні суб'єкти запобіжної діяльності. Інші суб'єкти виконують заходи-дії, тобто безпосередньо працюють над усуненням виявлених детермінант злочинів. Заходи-дії, у свою чергу, за змістом можна поділяти на організаційні, економічні, правові, моральні, технічні (добір і розстановка кадрів, ефективне використання патрульно-постової служби, вдосконалення бухгалтерського обліку, використання сучасних обчислювальних пристроїв, сигналізації тощо);

5) за ступенем правового врегулювання — на заходи правового і неправового характеру. Наприклад, заходи, що здійснюються у межах кримінально-процесуальної діяльності або загального нагляду прокуратури, є правовими, а у сфері господарської чи культурно-виховної діяльності — неправовими.

Наукова література пропонує й інші класифікації. Кожна з них має свої переваги й недоліки, проте всі вони формують краще уявлення про загальну профілактику злочинів.

Заходи індивідуальної профілактики завжди спрямовані на конкретного члена суспільства чи певну групу осіб, тобто передбачають відповідну роботу з людьми. Внаслідок цього вони підпорядковані основним закономірностям, властивим міжособистісним стосункам. До заходів індивідуальної профілактики злочинів ставлять певні вимоги: вони мають бути обґрунтованими, позбавленими будь-яких проявів формалізму, послідовними і безперервними, побудованими на прогнозуванні поведінки особи, щодо якої здійснюються профілактичні заходи, з урахуванням її індивідуальних особливостей.

Заходи індивідуальної профілактики, залежно від завдань, на вирішення яких вони спрямовані, можна поділити на три групи: інформаційні; заходи впливу; заходи контролю. До інформаційних належать такі, що спрямовані на виявлення осіб, які потребують профілактичного впливу, а також на збір необхідних відомостей про них, задля правильного здійснення роботи.

Заходи впливу становлять ядро індивідуальної профілактики. Саме вони повинні забезпечити ліквідацію дефектів со-

ціалізації особи, тобто вберегти її від здійснення злочину. Заходи контролю спрямовані на перевірку ефективності застосування заходів впливу. Залежно від результату, їх можуть визнати достатніми або запланувати додаткові заходи профілактики.

Заходи індивідуальної профілактики можна також поділити на заходи переконання, примусу і допомоги. Індивідуальна профілактика спрямована не лише на певну людину, яка може вчинити злочин, а й на мікросередовище. Досягти вирішення другого завдання можна різними засобами. Це можуть бути заходи, спрямовані на те, щоб змінити характер впливу мікросередовища на особу або радикально змінити саме це середовище (скажімо, перевести особу в інший колектив). Вибір заходів залежить від рівня антисоціальності мікросередовища, можливостей його перебудови в бажаному напрямі, інтенсивності впливу на особу та інших обставин. Але в будь-якому разі ефективність індивідуальної профілактики залежить від своєчасності застосування превентивних заходів на початкових стадіях соціальної запущеності особи, коли вона ще тільки здійснює аморальні вчинки і правопорушення, що не мають злочинного характеру.

Не випадково у кримінології виділяють так звану ранню профілактику злочинів. За визначенням А. Й. Міллера, це спеціальна діяльність з метою виправлення і перевиховання особи, поведінка якої відхиляється від моральних та правових норм, але ще не стала злочинною, що передбачає корекцію відносно слабких деформацій у структурі особи і ліквідацію (нейтралізацію) криміногенних факторів, що впливають на неї, ліквідацію (нейтралізацію) криміногенних факторів мікросередовища, задля знешкодження можливості вчинення цією особою злочину.

Серед трьох видів антисуспільної поведінки (аморальної, протиправної і злочинної) об'єктом ранньої профілактики є тільки перші два види, тобто дозлочинні форми антисоціальної поведінки.

Отже, правоохоронна діяльність має певні різновиди педагогічної діяльності.

Так, Закон України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. встановлює, що її діяльність спрямована на всебічне зміцнення законності, охорону суспільного ладу, його політичної та економічної систем, соціально-економічних, політичних

і особистих прав та свобод громадян. Тобто профілактична діяльність як різновид педагогічної пронизує всі функції прокуратури. Це завдання, яке підлягає вирішенню на кожному напрямі її діяльності.

Закон визначає також форми діяльності органів прокуратури. Залежно від завдань, поставлених перед тим чи іншим правоохоронним органом, теорією і практикою вироблено відповідні форми запобіжної діяльності. Основна серед них — загальний нагляд за виконанням законів.

Суди здійснюють профілактичну діяльність у двох формах — процесуальній і позапроцесуальній. Мова йде про виступи перед трудовим колективом, у засобах масової інформації про стан злочинності; підготовку відповідних матеріалів для державних органів; спеціальні ухвали; звіти суддів перед населенням про свою роботу.

Формами профілактичної діяльності органів юстиції є зокрема проведення правової пропаганди і правового виховання громадян. Цим органам підвідомчі тільки заходи загальної профілактики.

Педагогічні аспекти індивідуальної профілактики

Цей вид профілактики зорієнтований конкретну людину, від якої можна чекати правопорушень. Це попереджувальна робота із урахуванням індивідуальних особливостей людини, її кримінальної схильності тощо. Індивідуальна профілактика — це цілеспрямована діяльність державних і недержавних органів, організацій та їх представництв, а також здійснення індивідуально спрямованих заходів, зорієнтованих на ліквідацію причин та умов, що спонукають до правопорушення і злочину.

Підґрунтям для виявлення правоохоронними органами осіб, які потребують профілактики, є фактори протиправної поведінки. Профілактичну роботу потрібно починати на ранніх стадіях відхилення поведінки, беручи до уваги факти морально некоректної поведінки в сім'ї, побуті, виявлення негативних звичок, порушення трудової дисципліни тощо.

Педагогічний аспект індивідуальної профілактики відтворюється в:

- аналізі сформованості основних педагогічних властивостей особи, з якою проводиться профілактика: її освіченості, навченості, вихованості, розвитку;

- вияві негативних звичок у поведінці, які ускладнюють індивідуальну детермінацію певної поведінки;
- соціально-педагогічному аналізу середовища і його факторів, які визначають виховання, розвиток особи;
- прогнозуванні розвитку індивідуальної поведінки і оцінюванні переважаючої тенденції: позитивної чи негативної;
- визначенні педагогічних заходів, планів індивідуальної профілактичної роботи (програми, прийоми);
- компетентності реалізації спланованих заходів задля одержання запланованого результату;
- педагогічному контролю поведінки і змінами рис особи, з якою проводять профілактику.

Специфіка індивідуальної профілактики вимагає врахування:

- психологічних процесів (особливостей уваги, мислення, пам'яті, сприйняття), що відбуваються у свідомості правопорушника під час формування антисоціальних поглядів, переконань, звичок;
- рівня світогляду і морального розвитку, моральних мотивів, властивих певній людині;
- характерних рис особистості, рівня свідомості, потреб та інтересів, а також поведінки до і після здійснення правопорушення;
- обставин, за яких у молодій людини виникли асоціальні наміри;
- негативних факторів конкретного середовища, що формують мотиви девіантної поведінки [1; 6; 11].

Під час розробки програми індивідуального профілактичного впливу провідною метою є позитивні зміни в особистості молоді людини щодо дотримання загальноприйнятих соціальних норм, правил, цінностей.

Профілактичні програми із активним залученням підліткових лідерів ґрунтуються на твердженні про те, що підлітки-лідери, які користуються повагою однолітків, надаватимуть їм необхідну інформацію про здоровий спосіб життя та своєю поведінкою утверджуватимуть власні переконання щодо нецільності різноманітних видів ризикованої поведінки.

Нині профілактичні програми з активним залученням підлітків досить популярні в багатьох країнах світу. На Україні їх називають програмами за методом "рівний-рівному". Суть

цього методу полягає в тому, що, на відміну від дорослих, молоді люди перебувають постійно з ровесниками, розуміють, що значить бути молодим, спілкуються за допомогою специфічних вербальних і невербальних засобів.

Метод “рівний-рівному” — це спосіб впливу на особистість з метою розвитку навичок прийняття самостійних рішень та вміння бути відповідальним за свої вчинки.

8.4. Віктимологічна профілактика

Віктимологія вивчає злочини і злочинну поведінку, обумовлену особистими якостями потерпілого, його стосунки із правопорушником до і в момент злочину, як ризиковану, необережну, розпущену тощо.

Основними у віктимології є такі поняття: віктимність, віктимізація, віктимологічна ситуація [5].

Віктимність — це підвищений ступінь схильності особи до того, щоб стати жертвою злочину внаслідок притаманних їй якостей чи виконуваних дій.

Віктимізація — процес перетворення особи в реальну жертву, а також результат цього процесу.

Віктимна ситуація — життєва обстановка, яка виникла внаслідок впливу якостей особи, або поведінка жертви, коли виникає реальна можливість заподіяння їй шкоди [6].

Віктимологія вивчає насамперед особу жертви.

Зниженню віктимності громадянина сприяють:

- набуті знання, що підвищують його обачливість, знижують вірогідність створення криміногенної ситуації;
- виховані звички поведінки, що знижують ризик стати жертвою в суспільних місцях, на вулиці тощо;
- виховані культурні інтереси, захоплення, способи проведення дозвілля;
- розвинена розумна обачливість, спостережливість, швидкість реакції.

Віктимологічна профілактика — гостро необхідний специфічний напрям попередження злочинності. Вона передбачає:

- виявлення причин і умов, що формують віктимну поведінку, зумовлюють здійснення злочинів щодо конкрет-

ної особи, виявлення груп ризику і конкретних осіб із підвищеним ступенем віктимності;

- вплив на причини, умови, особи, групи із метою активізації, відновлення і підвищення їх захисних властивостей;
- розробку, вдосконалення і поширення засобів захисту громадян від злочинів [5].

Як зазначає Г. А. Аванесов, запобігання злочинності передбачає систему двояких заходів:

- загальна профілактика як сукупність соціально-економічних, ідеологічних, культурно-виховних, правових та інших заходів, які не орієнтовані безпосередньо на боротьбу зі злочинністю;
- матеріальна і духовна основа для спеціально-кримінологічної профілактики;
- індивідуальна профілактика як сукупність заходів, спрямованих на конкретну особу [1].

Профілактику доцільно розглядати в широкому й вузькому значенні. У широкому значенні — це діяльність з метою утримання членів суспільства від вчинення злочинів. У вузькому значенні — це виявлення та усунення причин злочинів і умов, що їм сприяють, а також діяльність із виявлення осіб, які можуть скоїти злочин, проведення з ними необхідної виховної роботи.

До основних педагогічних заходів віктимологічної профілактики належать:

- ґрунтовне кримінологічне вивчення недоліків освіти, вихованості, розвитку осіб, які стали жертвами внаслідок віктимної поведінки;
- здобуття знань населенням про існування явища віктимності як масового, так і індивідуального, що привертає інтерес осіб, які ведуть злочинний спосіб життя або схильні до здійснення злочинів;
- формування впевненості усіх громадян в необхідності ліквідації недоліків, — насамперед власною освіченістю і вихованням, які зменшують імовірність стати жертвою і зміцнюють власні захисні властивості;
- формування в усього населення знань про способи зменшення власної віктимності, про необхідні і доступні заходи задля цього;

- виявлення серед населення груп і громадян із підвищеною віктимністю; спрямування на них інтенсивного педагогічного впливу;
- активне висвітлення за допомогою усіх засобів масової інформації проблем віктимності, наочний показ її ролі у здійснених злочинах, пояснення і нагадування способів підвищення своїх захисних властивостей;
- вивчення аспектів віктимності і профілактики її проявів у всіх загальноосвітніх закладах в особливих розділах навчальних дисциплін, темах тощо;
- посилена робота із профілактики віктимності з підлітками, юнаками, дівчатами, молодими людьми, людьми похилого віку, з тими, у кого можливий розвиток негативних звичок порушувати норми поведінки, — захоплення алкоголізмом, вживання наркотиків тощо;
- виховання дисципліни безпеки у пішоходів, поведінки в транспорті, суспільних місцях тощо;
- навчання в спеціальних групах усіх бажаючих способам підвищеної особистої безпеки;
- масове видання недорогих і популярних книг зі способів підвищення особистої безпеки і зниження рівня власної віктимності;
- індивідуальна виховна робота з особами із підвищеною віктимністю [4; 5; 8; 11; 13].

Суб'єкти віктимної профілактики — це органи, організації, посадові особи, які займаються запобіжною діяльністю [5].

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дати визначення педагогічної профілактики.
2. Визначити особливості превентивної педагогіки.
3. Схарактеризувати завдання превентивної педагогіки.
4. Назвіть і охарактеризуйте функції превентивної педагогіки.
5. Методи і прийоми педагогічної профілактики.
6. У чому полягає педагогічний аспект загальної профілактики?
7. Назватитипипрофілактичнихзаходівщодозапобіганняпроти-правній поведінці неповнолітніх.

8. Навести приклад педагогічної профілактики вживання наркотичних речовин молодими людьми.
9. Визначити особливості віктимної профілактики.

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. — М., 1980.
2. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Криминология — К., 2002.
3. Бандурка О. М., Тюріна В. О., Федоренко О. І. Основи психології і педагогіки. — Х., 2003.
4. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К., 2003.

Додаткова:

5. Блувштейн Ю. Д., Зорин М. И., Романов В. В. Профилактика преступлений. — Минск, 1986.
6. Джу́жа О. М., Моїсеєв Є. М., Василевич В. В. Криминологія.: Навч. посібник. — К., 2001.
7. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: Криминологічно-правове дослідження. — К., 2000.
8. Лихолоб В. Г. Правопорушення: правова і моральна оцінка. — К., 1994.
9. Методика правового виховання учасників / Под ред. А.В.Мицкевича., В.М.Обухова. — М., 1982.
10. Миллер А. Й. Протиправное поведение несовершеннолетних (генезис й рання профілактика). — К., 1985.
11. Миньковский Г. М. Теоретические основы предупреждения преступности. — М., 1977.
12. Нагорна А. М., Беспалько В. В. Профілактика наркоманії серед підлітків: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — Кам'янець-Поділ., 2001.
13. Оржеховська В. М. Методика позбавлення неповнолітніх наркотичних звичок. — К., 1995.
14. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. — К., 1996.

15. Соціальна педагогіка: Навч. посіб. / За ред. А. Й. Капської. — К., 2000.
16. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. — М., 2000.
17. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер., 2002.
18. Яковлев А. М. Индивидуальная профилактика преступного поведения. — Горький, 1977.

ІХ. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В РОБОТІ ІЗ ПЕРЕВИХОВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ

9.1. Пенітенціарна педагогіка як наука про перевиховання засуджених

Реформування пенітенціарної системи України передбачає залучення до участі у різних формах роботи із засудженими, зокрема неповнолітніми, багатьох фахівців і представників громадськості. Це пов'язано з метою такої роботи, яка відповідно до мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила), прийнятих 29 листопада 1985 р., полягає у забезпеченні опіки, захисту, освіти і професійної підготовки із надання неповнолітнім допомоги для виконання соціально корисної та плідної роботи у суспільстві (п. 26.1) [7].

Злочинність як соціальне явище, має серед багатьох причин і умов також педагогічні — недоліки системи освіти в суспільстві, системи виховання громадян, правових дефектів педагогіки. Індивідуальні причини розвитку відхилень від норм поведінки, що завершується злочином, спричинені недостатністю правової педагогіки, вихованості, хибною правосвідомістю.

Законодавча система суспільства полягає в тому, щоб закріплювати, розвивати і забезпечувати функціонування всіх інститутів демократії, захист прав, свобод і інтересів громадян, їх соціальний розвиток і самоствердження. Кожен закон, підзаконний нормативно-правовий акт, норма, положення в документі виконуватимуться і щось змінюватимуть на краще, якщо їх розглядати не тільки як правову зброю — за своїм змістом він повинен чинити належний виховний і навчальний

вплив на людей. Закон, як стверджував Платон, повинен не просто керувати, а й переконувати.

Особливе місце в системі педагогічних наук посідає пенітенціарна педагогіка.

Об'єктом пенітенціарної педагогіки є особи різного віку (підлітки, юнаки, молодь, дорослі, літні), із різним ступенем соціальної небезпечності та педагогічної занедбаності (засуджені вперше, неодноразово, особливо небезпечні рецидивісти), різної статі, із різним станом здоров'я і спрямованістю, які перебувають в умовах позбавлення волі.

Отже, об'єктом є засуджений — людина, яка здійснила злочин внаслідок криміногенної деформації її особистості.

Як стверджують педагоги О. В. Беца, В. І. Кривуша, Г. О. Радов, В. М. Синьов та інші, пенітенціарна педагогіка повинна теоретично узагальнювати факти реальної дійсності, проникати у суть процесів, що відбуваються в установах виконання покарань (УВП), виявляти їх справжні причини і передбачати закономірний перебіг їх розвитку. Пенітенціарна педагогіка не тільки описує такі явища, а й з'ясовує та аналізує об'єктивні закономірності виправного процесу, досліджує їхні причинно-наслідкові зв'язки [15].

Предметом пенітенціарної педагогіки є закономірності та особливості педагогічного процесу в специфічних умовах виконання покарань, а об'єктом — педагогічна (виховна) система цих установ [15].

Пенітенціарна педагогіка — це наука про перевиховання засуджених, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі.

Неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом, можна умовно поділити на дві групи:

1. Неповнолітні правопорушники, які були засуджені до позбавлення волі із відстрочкою виконання вироку, умовно засуджені до позбавлення волі тощо. Такі неповнолітні перебувають на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх.
2. Неповнолітні правопорушники, які перебувають у місцях позбавлення волі — виховно-трудовах колоніях [3; 9].

В Україні, відповідно до ст. 6 Сімейного кодексу України, неповнолітньою вважається дитина від 14 до 18 років. Крими-

нально відповідальні неповнолітні, яким виповнилось 16 років; 14–15-річні неповнолітні притягуються до кримінальної відповідальності лише за деякі види злочину.

Основні специфічні особливості педагогічного процесу в УВП такі:

- об'єкти впливу (засуджені) характеризуються значними відхиленнями в моральній і правовій свідомості, достатньо вираженою своєрідністю психічних станів і соціальних ролей;
- педагогічний процес реалізується в умовах ізоляції в педагогічно несприятливому середовищі і регламентується кримінально-виконавчим законодавством;
- найчастіше основні засоби перевиховання суб'єктивно сприймаються засудженими як примусові;
- результати педагогічного впливу в умовах УВП не завжди можна проаналізувати.

Завдання пенітенціарної педагогіки:

- вивчати усі елементи педагогічної системи в їх взаємозв'язку та взаємозалежності;
- розкривати та пояснювати закономірності процесу ресоціалізації засуджених;
- описувати, пояснювати педагогічні явища в установах виконання покарань у їх взаємозв'язку з різними явищами соціальної дійсності;
- прогнозувати розвиток педагогічної системи виправно-трудових установ [15].

Основними соціально-демографічними особливостями неповнолітніх правопорушників, які були засуджені до різних видів умовних покарань, є:

- четверта частина неповнолітніх правопорушників, які перебувають на обліку в кримінальній міліції, ніде не навчаються і не працюють, кожен третій навчається у школі, кожен шостий — учень ПТУ;
- третина неповнолітніх, які перебувають на обліку в кримінальній міліції, зростає у неповних сім'ях;
- неповнолітні, які перебувають на обліку в кримінальній міліції, — потенційні правопорушники, половина з них може знову скоїти злочин.

Соціально-демографічні особливості неповнолітніх правопорушників, які були засуджені до позбавлення волі:

- ці неповнолітні перебувають на обліку в кримінальній міліції, тобто мали різні види умовних покарань;
- більшість вихованців виховно-трудова колоній (близько 70 %) — віком 16–17 років, кожен сьомий — 14–15 років, ще 17 % становить молодь 19–20 років;
- 97 % засуджених неповнолітніх відбувають такий вид покарання вперше;
- освітній рівень частини вихованців виховно-трудова колоній не відповідає їхньому віку;
- сім'ї неповнолітніх, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, умовно можна розподілити на такі групи: неблагополучні; малозабезпечені; в яких є один із батьків; один із батьків був засудженим; високозабезпечені; високоосвічені;
- існує велика ймовірність того, що майже половина неповнолітніх, які були засуджені до позбавлення волі, знову підуть на скоєння злочину [3].

Психолого-педагогічні аспекти проблеми гуманізації виправно-трудова процесу в УВП пов'язані насамперед із впровадженням у практику продуктивних ідей педагогіки співробітництва [3; 15].

9.2. Педагогіка співробітництва

Педагогіка співробітництва — це прогресивна концепція, що утверджує особливий стиль взаємодії вихователя і вихованців, спрямований на створення в об'єкта виховання особистісної позиції активного, свідомого суб'єкта значущої та соціально корисної діяльності.

Основні ціннісні компоненти педагогіки співробітництва:

- оптимістичний прогноз оцінки перспектив особистісних змін засуджених неповнолітніх;
- прийняття кожного засудженого з його недоліками, суперечностями тощо, а також особлива увага до особистості;
- емпатичне, співчутливе розуміння особистості засудженого неповнолітнього з урахуванням усіх складнощів його психічного стану;

- щире спілкування із неповнолітнім, який позбавлений волі, відкриття для нього внутрішнього світу вихователя;
- надання засудженому психологічної та іншої допомоги, необхідної для подолання труднощів у різних сферах життєдіяльності (в межах закону), для створення та закріплення психотерапевтичного клімату середовища, в якому перебувають засуджені підлітки;
- пошук позитивного в особистості засудженого для використання цього в педагогічному процесі;
- глибинне вивчення та розкриття справжніх мотивів і зовнішніх обставин, що зумовлюють учинки і дії засудженого, з урахуванням його характерних рис, основних потреб, психічного стану і прийняття на цій основі оптимальних, конкретних індивідуалізованих педагогічних рішень;
- активізація свідомості та самосвідомості засуджених з апеляцією до їхніх інтелектуальних здібностей та розвитку;
- критичний самоаналіз, корекція вихователем власної особистості та педагогічної діяльності з метою самовдосконалення [15].

Специфіка педагогічного процесу і його закономірностей в умовах виконання покарань обумовила існування системи спеціальних принципів перевиховання засуджених.

Знання закономірностей і принципів педагогічного процесу в умовах позбавлення волі необхідні співробітникам для глибокого проникнення в суть виправлення особистості неповнолітнього, для забезпечення наукових засад управління цим процесом. Глибокі знання закономірностей і принципів педагогічного процесу дають змогу визначити найефективніші форми і методи впливу на свідомість, почуття та поведінку ув'язнених.

Принципи виховної роботи із засудженими поділяють на дві групи:

1. Принципи, які визначають зміст та спрямованість самого процесу ресоціалізації (цілеспрямованість процесу перевиховання на ресоціалізацію засуджених; оптимістичний підхід до оцінювання можливостей виправлення; тісний

зв'язок з реальним життям; дотримання законності в процесі перевиховання; відповідність засобів, форм і методів впливу гуманістичній, моральній спрямованості процесу перевиховання).

2. Принципи, які визначають педагогічну діяльність співробітників УВП (залучення засуджених до активної суспільно корисної і особистісно значущої діяльності; формування в середовищі засуджених позитивних міжособистісних стосунків; поєднання вимогливості з гуманним і справедливим ставленням до них; диференційований та індивідуальний підхід до засуджених; опора у виховній роботі на позитивні якості особистості; комплексний підхід до перевиховання; стимулювання та керівництво самовихованням засуджених) [15].

Контроль за змінами, які відбуваються із засудженими і аналіз виправлення здійснюють за показниками ставлення до праці, режимних вимог, виховної роботи, навчання, за особливостями суспільних формувань засуджених.

За ступенем виправлення засуджених поділяють на тих, які не прагнуть виправитись, і таких, які стали на шлях виправлення, переконуючи у своєму виправленні. Відповідно змінюється і робота з ними.

Виховні умови залежать від стану роботи постійного складу і його впливу на засуджених. На ставлення засудженого до перевиховання впливають взаємовідносини з ним, методи і форми роботи, педагогічний рівень працівників.

Групові соціально-педагогічні умови — це особливості груп засуджених, які перебувають постійно разом і впливають один на одного.

Морально-психологічна атмосфера в групах засуджених, особлива субкультура є основним чинником, що визначає їх змінюваність у кращий чи в гірший бік.

Отже, система принципів перевиховання визначає мету та спрямованість виховного процесу в установах виконання покарань, психолого-педагогічні умови підвищення його ефективності. Це теоретична основа вибору методів і засобів педагогічного впливу, їх гармонізації відповідно до мети перевиховання засуджених.

9.3. Методи перевиховання засуджених

Методи перевиховання засуджених — це сукупність способів безпосереднього чи опосередкованого педагогічного впливу на мислення, почуття та волю, поведінку засудженого з метою формування і корекції його свідомості та досвіду поведінки, позитивних особистісних рис і якостей [15].

Методи виховного впливу на засуджених — це загально педагогічні методи виховання, які застосовуються в специфічних умовах діяльності органів, що виконують кримінальні покарання.

У процесі перевиховання осіб, засуджених до позбавлення волі, потрібно формувати їхню моральну та правову свідомість, налаштовувати на відповідний емоційний настрій, виробляти практичні вміння, навички та звички, примушувати докладати вольових зусиль, накопичувати соціальний досвід поведінки, підкріплювати позитивні дії, вчинки та гальмувати негативні; виявляти, аналізувати та оцінювати результати виховного впливу.

Умовно методи перевиховання можна поділити на такі основні групи:

1. Методи формування і корекції свідомості (переконання, приклад, психолого-педагогічний вибух);
2. Методи формування додаткової мотивації та стимулювання поведінки: методи примусу (попередження, вимога, осудження, догана, стягнення, покарання) та методи заохочення (схвалення, позитивна оцінка, довіра, організація перспективи, змагання, моральне та матеріальне заохочення);
3. Методи виявлення результатів виховання (спостереження, бесіда, тестування, узагальнення незалежних характеристик, аналіз продуктів діяльності) [15].

Кожен метод детально проаналізовано в розділі “Методи виховання”.

Методи виховної діяльності перебувають в постійному русі, розвитку, взаємозв'язку. Як свідчить практична діяльність, ефективність використання методів і прийомів з метою перевиховання засуджених посилюється, коли вони використовуються в комплексі. Як зазначають О. В. Беца, В. І. Кривуша, Г. О. Радов, В. М. Синьов, застосування та поєднання різних

методів виховного впливу зумовлене загальною та частковою метою перевиховання, індивідуально-психологічними особливостями особистості засудженого, до якого вони застосовуються, конкретною педагогічною ситуацією. Тому для організації одного й того ж виду діяльності, наприклад, залучення до праці, можна використовувати такі методи як переконання, приклад, примус, вправи, стимулювання та створювати різні педагогічні ситуації за допомогою різних методів. Результати педагогічного впливу значною мірою залежать від безпосередньої діяльності вихователя, його педагогічної майстерності та авторитету.

Методи формування і корекції свідомості

Провідну роль серед цих методів відіграє переконання, оскільки:

- за допомогою переконання формується найважливіша якість людини — її свідомість;
- за допомогою переконання можна вирішувати більшість виховних завдань в УВП, чого не вдається досягти іншими методами;
- лише у поєднанні з переконанням кожен метод має найбільший виховний ефект [15].

Переконання в УВП має надзвичайно важливе значення і пронизує весь виховний процес, тому що за своєю суттю воно передусім спрямоване на корекцію моральної та правової свідомості засуджених. Якщо у засуджених не будуть сформовані позитивні моральні та правові знання, почуття та переконання, якщо в них не буде позитивних прагнень та ідеалів, то сумнівними можуть виявитись очікування щодо їх правослухняної саморегульованої поведінки в умовах життя після звільнення з УВП.

Переконання — це єдність раціонального, емоційного та волевого. Для реалізації методу переконання використовується комплекс прийомів: роз'яснення правил, ідей, положень, законів, норм поведінки та поглядів, яких слід дотримуватись, доведення істинності ідей, невідворотності покарання, осуду за порушення соціальних норм, необхідності самокритичного ставлення, самовиховання тощо.

Вищенаведені прийоми переконання застосовуються в різних формах виховної роботи з засудженими: індивідуальні та групові бесіди, лекції, диспути, дискусії, інформування.

Призначення бесіди — залучити людину до самостійного оцінювання фактів, подій, явищ, учинків, і на цій підставі сформуванню певне ставлення до дійсності. Використання бесіди у виховній роботі із засудженими з метою переконання супроводжується необхідністю дотримуватись таких вимог:

- ретельно готуватись до проведення бесіди, обравши актуальну тему для засудженого;
- глибоко вивчити особистість засудженого, якого потрібно переконати, знати його погляди, інтереси, прагнення, схильності, індивідуально-психологічні властивості, риси характеру тощо;
- визначити конкретну та чітку мету бесіди. Перед початком бесіди вихователь обов'язково повинен поставити перед собою питання: “Чи буде ця бесіда сприяти переконанню засудженого, формуванню його позитивних якостей?”, “Чи примусить його ця бесіда замислитись над минулим та майбутнім?” тощо;
- розробити план бесіди, ретельно продумати питання й опорні моменти бесіди, насамперед, на що позитивне в особистості засудженого варто спиратись у процесі його переконання;
- продумати способи встановлення психологічного контакту, засоби подолання психологічного бар'єру між вихователем і засудженим;
- проводити бесіду невимушено, не нав'язуючи своїх поглядів;
- використовувати такі психолого-педагогічні рекомендації: “починайте з похвали та визнання позитивних якостей”, “спочатку проявіть своє доброзичливе ставлення”, “замість того, щоб осуджувати людей, спробуйте зрозуміти їх”, “проявляйте співчуття до думок і побажань іншого” тощо;
- акцентувати увагу засудженого на позитивних якостях його особистості, показати йому те, що заважає і від чого потрібно позбавитись;
- вміти вислухати засудженого, надати йому можливість повністю висловитись;
- активізувати мислення засудженого, підвести його до самостійних висновків та узагальнення;

- для переконання засудженого використовувати порівняння, зіставлення, різноманітні аргументи, конкретні факти, особливо такі, що можуть істотно вплинути на емоційно-почуттєву сферу;
- вміти своєчасно змінювати перебіг бесіди в потрібному для вихователя напрямі;
- звернути увагу на міміку, жестикуляцію, вираз обличчя, тон мови засудженого;
- після проведення бесіди зробити психолого-педагогічні висновки, проаналізувати отриману інформацію, визначити ступінь досягнення поставленої мети [15].

Враховуючи ці вимоги, вихователь може значно підвищити результати бесіди.

Умовами виховної ефективності вихователя із засудженими за допомогою методів формування свідомості є:

- урахування конкретних світоглядних переконань, раніше сформованих уявлень, поглядів, на які накладається пропонована інформація;
- апелювати не лише до розуму, а й до емоційно-почуттєвої сфери засуджених;
- переконувати на конкретних прикладах, що торкаються інтересів засуджених, із якими вони мають безпосередній зв'язок тощо.

Методи формування позитивного досвіду поведінки

У процесі перевиховання особистості важливим завданням є досягнення єдності свідомості та поведінки, переконань та дій, учинків. Це здійснюється за допомогою тривалого впливу складною системою методів та прийомів виховання, серед яких провідну роль відіграють методи формування позитивного досвіду поведінки через організацію діяльності засуджених. Мова йде про такі риси особистості як дисциплінованість, організованість, звичка дотримуватись розпорядку дня, виконувати доручення та інші обов'язки, норми і правила культури поведінки.

Вирішенню цього завдання сприяє метод привчання. Для того, щоб засуджений набув досвіду правильної поведінки, слід враховувати його морально-вольові якості та виробити відповідні звички культури мови, відповідальне ставлення до праці. Для цього необхідне не лише засвоєння засудженими

знань про ці правила та норми поведінки, а й тривала практика користування ними.

Привчання — це використання виховних можливостей діяльності у ситуації її ускладнення (що вимагає прояву нових морально-вольових якостей особистості) на засадах розкриття смислу і перспектив діяльності. Метод привчання у перевихованні засуджених полягає в керівництві повторюваними вчинками з метою формування у них сталих позитивних морально-вольових якостей і виражається в дорученні засудженим щоразу складніших завдань, систематичному аналізі та корекції їхньої поведінки та діяльності [15].

До методів цієї групи належить вимога. Цей метод спонукає засудженого до діяльності, спричиняє позитивні або гальмує негативні дії, вчинки.

Вимога — це психолого-педагогічний вплив на свідомість людини з метою спонукати її до позитивної діяльності або гальмувати негативні дії і вчинки.

Вимога не тільки впливає на свідомість, а й активізує вольові якості, перебудовує мотиваційну і почуттєву сфери діяльності в потрібному напрямі, сприяє виробленню позитивних навичок і звичок поведінки.

Пред'явлені засудженим вимоги мають бути доцільними, зрозумілими й посильними. Вихователь повинен пояснити суть вимоги, переконати в необхідності й корисності її виконання.

Водночас вимога повинна бути справедливою. За такої умови засуджений сприйматиме її та зацікавлено виконуватиме. Завищена, дріб'язкова, формальна або суб'єктивістська вимога, яка є наслідком особистих примх педагога, втрачає мобілізуюче, виховне значення, сприймається як несправедливість, результат упередженого ставлення.

За формою подання вимоги бувають:

1. Прямі, які містять чітку вказівку щодо того, які дії та як їх потрібно виконати засудженому.
2. Опосередковані (порада, прохання, довіра, схвалення) — не так самі стимулюють відповідні дії, як спричинені ними психологічні переживання, інтереси, прагнення. Цей вид вимоги поділяється на три групи. Перша пов'язана із позитивним ставленням вихователя до за-

судженого (прохання, схвалення, довіра). Друга — не враховує ставлення вихователя до засудженого, а ґрунтується на ставленні засудженого до стимульованої діяльності (порада, натяк, умовна вимога). Третя група демонструє негативне ставлення вихователя до діяльності засудженого, до вияву певних його моральних якостей (осуд, недовіра, погрози). Першу групу опосередкованих вимог називають позитивними, другу — нейтральними, третю — негативними.

Отже, вимога підкреслює залежність волі засудженого від закону та волі вихователя. Вона може наштовхнутися на різку протидію, тому співробітнику установи необхідно чітко усвідомлювати, якого результату він хоче досягти внаслідок своїх дій.

Доручення. Цей метод також передбачає вправлення засудженого за допомогою позитивних дій і вчинків. З цією метою вихователь дає конкретне завдання, виконання якого потребує певних дій або вчинків. Застосовуючи цей метод необхідно враховувати індивідуальні особливості засудженого. Доручення підбирають так, щоб його виконання сприяло розвиткові необхідних якостей. Отримавши доручення, засуджений повинен усвідомити його важливість для колективу і для себе.

Доручення можуть бути постійними або епізодичними.

Ефективність доручення як методу виховання значною мірою залежить від організації контролю за його виконанням. Залучаючи засудженого до різних видів діяльності, потрібно йому допомогти віднайти себе, пережити радість успіху та вибрати вид роботи, яка б приносила йому задоволення.

Заохочення. Суть його полягає у схваленні позитивних дій та вчинків з метою спонукання засуджених до їх повторення. Його метою є спрямувати поведінку засудженого в потрібне русло, зміцнити в ньому впевненість у власній силі, посилити прагнення до позитивних вчинків. Цей метод виражається в оцінці та схваленні вихователем, колективом співробітників чи засуджених позитивних учинків та дій. Заохочення спрямоване на закріплення позитивних і гальмування негативних виявів поведінки, на спонукання засудженого до активності в різних сферах діяльності. Найпоширеніша форма заохочення — словесне оцінювання праці, вчинків та дій засудженого.

Вона використовується тоді, коли в діяльності та поведінці засудженого вже позначилися позитивні зрушення.

Застосування заохочення передбачає врахування його виховних наслідків, поєднання формування у засудженого почуття високої відповідальності, дисципліни, обов'язку.

Покарання. Цей виховний метод полягає у несхваленні, осуді негативних дій і вчинків з метою їх припинення або недопущення в майбутньому. Покарання має дуже складну психологічну природу впливу на особистість, тому його застосування вимагає значного педагогічного такту вихователя. Автори пропонують дотримуватися таких педагогічних вимог до використання методу покарання:

- обґрунтованість та своєчасність;
- урахування індивідуальних особливостей особистості та ступеню каяття;
- виявлення мотивів, обставин, причин та умов порушення; поєднання вимогливості до особистості з повагою до неї;
- відповідність ступеню кари до важкості скоєного вчинку;
- усвідомленість справедливості покарання як обґрунтованого впливу;
- урахування громадської думки.

Потрібно також враховувати:

- заохочення і покарання мусять бути справедливими;
- до заохочень і покарань не слід часто вдаватися;
- заохочення і покарання використовувати в міру їх зростання від найменшого до найбільшого;
- заохочення і покарання повинні бути гуманними. Неприпустимо, вдаючись до покарання, ображати людську гідність засудженого [15].

Описані методи формування свідомості та позитивного досвіду поведінки цілеспрямовано впливають на особистість засудженого.

Методи виявлення результатів виховання

У практичній діяльності вихователь чи адміністрація УВП повинна використовувати методи виявлення результатів виховання під час вивчення кожного засудженого чи колективу, яке здійснюється за орієнтовними програмами.

До цього виду методів належать спостереження, бесіда, опитування (анкетне, усне), аналіз результатів суспільно корисної роботи, виконання доручень, створення ситуацій тощо.

Спостереження передбачає спеціально організоване, цілеспрямоване та систематичне сприйняття поведінки засуджених в умовах їхнього життя та діяльності. Під час спостереження вихователю необхідно фіксувати, аналізувати, узагальнювати прояви особистості, її зміну в різних ситуаціях.

Бесіда, особливо індивідуальна, надає можливість виявляти зміни в поглядах і переконаннях засудженого, його життєвих планах, інтересах, прагненнях, системі цінностей і моральних установках, рівень сформованості правосвідомості і загалом відстежувати перебіг коригування спрямованості особистості внаслідок педагогічного впливу.

Аналіз продуктів діяльності дає змогу виявити відображені в них інтереси засудженого, його прагнення, зміну ставлення та поведінки. Вихователі та співробітники УВП можуть спеціально створювати різні педагогічні ситуації, які спонукали б засудженого до певних вчинків, дій, висловлювань та засвідчували б його життєву позицію [15].

Аналіз різних виховних впливів як метод вивчення особистості засудженого передбачає дослідження особливостей індивіда з метою створення індивідуального перспективного плану його ресоціалізації. Що цікавить людину, які вимоги вона категорично не приймає, до яких впливів залишається байдужою і на які реагує позитивно? У чому суть індивідуального підходу до перевиховання певної особистості засудженого? На ці питання і дає відповідь аналіз результатів різних виховних впливів.

Отже, процес перевиховання правопорушників в умовах виправно-трудового закладу може бути дієвим лише у тому випадку, коли вихователі добре вивчили індивідуально-психологічні особливості кожного засудженого і правильно можуть підібрати методи впливу на особистість.

Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки від 25.12.2000 № 1376 містить розділ “Мінімізація злочинного впливу на неповнолітніх та молодіжне середовище”, де визначено напрями діяльності:

— забезпечити своєчасне виявлення неблагополучних сімей, вести їх облік і систематичну перевірку умов утри-

мання та виховання в них неповнолітніх, надання таким сім'ям адресної допомоги;

- здійснити заходи щодо забезпечення зайнятості підлітків, юнаків та дівчат, які не мають постійних доходів і джерел для існування, збереження існуючої мережі державних і громадських інститутів надання соціальної підтримки неповнолітнім, організації їх дозвілля і відпочинку, а також утворення з цією метою центрів соціальної служби для молоді;
- з метою запобігання негативним проявам серед неповнолітніх, зокрема пияцтву, наркоманії, дитячій безпритульності і бездоглядності, забезпечити виявлення дітей, які жебракують, вчиняють правопорушення або стали жертвами злочинної діяльності дорослих; проводити спільні оперативно-профілактичні операції;
- сприяти створенню необхідних умов для проживання та виховання дітей у сім'ях, які б виключали несприятливе побутове оточення, негативний вплив антигромадських елементів, забезпечували притягнення до відповідальності батьків за неналежне виховання, навчання та розвиток дитини [8].

Міністерство внутрішніх справ разом із Міністерством освіти і науки України систематично аналізують на спільних засіданнях колегій і всеукраїнських селекторних нарадах стан роботи з профілактики правопорушень, бездоглядності серед підлітків; організовують видання збірників законів і коментарів до них, публікують певні нормативно-правові акти з питань соціально-правового захисту неповнолітніх. З метою залучення молоді до активного громадського життя та запобігання її антисоціальній поведінці організовуються всеукраїнські акції “Антинаркотик”, “Життя без тютюнокуріння”, “Тверезість”. Ці структури забезпечують проведення рейдів з питань запобігання негативним проявам у молодіжному середовищі за допомогою пересувного агітаційно-пропагандистського центру “Молодь України”; забезпечують виконання регіональних програм організації фізкультурно-оздоровчої і спортивно-масової роботи, орієнтованої на створення спортивних клубів за місцем проживання дітей та молоді, спеціалізованих спортивних класів у загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах; систематично

проводять соціально-психологічний моніторинг причин поширення наркоманії, пияцтва та захворювання на СНІД в учнівському і студентському середовищі.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке місце посідає пенітенціарна педагогіка в системі педагогічних наук?
2. Визначити предмет і об'єкт пенітенціарної педагогіки.
3. Назвати специфічні особливості пенітенціарної педагогіки.
4. Дати визначення поняття “закономірності педагогічного процесу в УВП”.
5. Охарактеризувати загальні методи виховання.
6. Які існують класифікації форм виховного впливу на засуджених? Розкрийте їх суть.
7. Які особливості методів перевиховання засуджених?
8. Охарактеризувати принципи та методи виховного впливу на засуджених.
9. У чому полягає особливість комплексної програми профілактики злочинності?
10. Запропонувати власні заходи та методи щодо профілактики злочинності серед неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Кримінологія.: Курс лекцій. — К., 2002.
2. Бедь В. В. Юридична психологія: Навч. посіб. — К., 2003.

Додаткова:

3. Вакуленко О. В. Соціально-демографічні особливості неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом / За ред. В. М. Синьова. — К., 2003.
4. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Василевич В. В. Кримінологія.: Навч. посіб. — К., 2001.

5. Исправительная (пенитенциарная) педагогика / Под ред. А. И. Зубкова, М. П. Старовой. — Рязань, 1993.
6. Енциклопедія сучасного права неповнолітніх — К., 1997.
7. Конвенція Генеральної Асамблеї ООН “Про права дитини” від 20.11.89.
8. Литвак О.М. Державний вплив на злочинність: Кримінологічно-правове дослідження. — К., 2000.
9. Лихолоб В. Г. Правопорушення: правова і моральна оцінка. — К., 1994.
10. Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних. — М., 1998.
11. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / За ред. В. М. Синьова — К., 2003.
12. Соціальний супровід неповнолітніх та молоді, які перебувають у місцях позбавлення волі та звільнилися // Матеріали Всеукраїнського семінару “Досвід та перспективи соціально-реалібітаційної роботи центрів ССМ у виховних колоніях”. — Дніпропетровськ, 2002.
13. Синьов В. М., Радов Г. О., Кривуша В. І., Беца О. В. Педагогічні основи ресоціалізації злочинів. — К., 1997.
14. Система индивидуальной воспитательной работы с осужденными в ИТУ: Учеб. пособие / Под ред. А. П. Северова. — Домодедово, 1989.
15. Шевченко Я. Н. Правове регулювання відповідальності неповнолітніх. — К., 1976.

МАУП

Х. ПЕДАГОГІКА В ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

10.1. Сфери поєднання правоохоронної діяльності з педагогікою

Виконання функції педагогічної майстерності є першочерговим професійним, юридичним, службовим, функціональним обов'язком фахівців права, тому що коли перед юристом постає питання, з чого починати виконання своїх безпосередніх обов'язків, то відповідь однозначна — з правового виховання громадян. Як свідчить практика, громадяни не знають (та й не всі можуть знати) тих елементарних правових норм, яких потрібно дотримуватися у повсякденному житті. Як не прикро, але навіть за наявності правового досвіду вони доволі часто припускаються серйозних правопорушень. Іноді причина цього криється у відсутності у них внутрішнього переконання, у недовірі до ефективності правових норм, песимізмі і розчаруванні. Тобто людям бракує якісного сприйняття вимог чинного законодавства [4; 17].

Кількість порушень норм права не зменшиться, якщо не буде належного правового виховання. Шкода, що правове виховання, профілактична робота залишаються поза увагою, про них згадують лише між іншим.

Педагогічні аспекти наявні в діяльності майже всіх категорій працівників правоохоронних органів, оскільки ця діяльність прямо впливає на правову вихованість громадян, їх правосвідомість, зорієнтовує на правову освіченість, навченість та розвиток громадян.

Успішне вирішення багатьох правоохоронних завдань — профілактика, розкриття і розслідування злочинів, охорона громадського порядку, робота з неповнолітніми, виконання покарань тощо — більшою чи меншою мірою пов'язане з необхідністю розтлумачувати основи правомірної поведінки, навчати, переконувати громадян, які потрапляють у сферу відповідальності, ін-

тересів, прав і діяльності правоохоронних органів. Дослідники виокремлюють чотири сфери поєднання професійної правоохоронної діяльності кожного фахівця з педагогікою.

Перша сфера поєднання — наявні в зовнішньому середовищі явища педагогічної реальності. Працівник правоохоронних органів найчастіше стикається з проявами загальної і правової вихованості громадян (окремих осіб і груп населення), їхньої навченості, дотримання правових норм у житті, праці, громадських місцях, під час укладання угод тощо.

Друга сфера поєднання — проблеми, що виникають під час здійснення правоохоронної діяльності, необхідності розв'язання їх з урахуванням рекомендацій педагогіки. Значна частина правоохоронних проблем вимагає розуміння з боку працівника тих чи інших явищ педагогічної реальності, пов'язаних із конкретною проблемою, прийняття їх до уваги під час вирішення. Доводиться застосовувати переконання, роз'яснення, знання правових норм, переконувати, подавати приклад, виправляти вчинки. Усім своїм виглядом і поведінкою працівники УВП, незалежно від свого бажання, педагогічно впливають на громадян.

Кожен працівник установи виконання покарань, незалежно від посади, повинен володіти ґрунтовними знаннями педагогічних закономірностей, принципів, засобів і методів впливу на засуджених, знати їхні вікові, індивідуальні, психологічні особливості, характерні прояви в середовищі злочинців, уміти застосовувати ефективні засоби педагогічного впливу, творчо аналізувати свою діяльність, прогнозувати її результативність.

Третя сфера поєднання — вплив на діяльність працівника і на результати його власних педагогічних рис — на загальну і професійну освіченість, вихованість, навченість і розвиненість. Ця залежність очевидна і прямо пропорційна: чим краща педагогічна підготовка працівника, тим вищі результати, яких він досягає.

Четверта сфера поєднання — вплив на діяльність працівника і на результати професіоналізму (освіченості, навченості, вихованості, розвиненості) інших працівників і їхніх груп, з якими він взаємодіє, а також його власна майстерність взаємодії з ними.

Отже, правоохоронна діяльність об'єктивно пов'язана з педагогічними факторами. Тому вона ставить вимоги до професійно-педагогічної підготовленості працівників правоохоронних органів [4; 17].

Виділяють три види професійної діяльності працівників правоохоронних органів із різною професійно-педагогічною підготовленістю.

Перший вид правоохоронної діяльності — юридично-педагогічний. Для нього характерні такі педагогічні завдання, форми, методи, умови і методичні прийоми роботи, які мають пріоритетне значення і зумовлюють основні показники її успішності. Це діяльність інспекторів з профілактики злочинів неповнолітніх, працівників органів з виконання покарань, працівників служб для роботи з персоналом, працівників відділів професійної підготовки правоохоронних органів, викладачів юридичних освітніх установ і навчальних центрів, працівників навчальних відділів.

Для другого виду діяльності фахівців, посадових осіб і служб правоохоронних органів властиві чітко виражені педагогічні функції, разом із іншими — юридичними, управлінськими. Це діяльність усіх категорій керівників (начальників, командирів), працівників управлінських апаратів, дільничних інспекторів, працівників профілактичних структур, оперативних служб, служб у зв'язках з населенням і засобами масової інформації, оперативно-розшукових апаратів, автоінспекторів та інших [4].

Здійснюючи педагогічні функції, необхідно активно застосовувати педагогічні принципи, форми роботи, методи, прийоми, рекомендації (серед інших — правові, організаційні тощо), організувати педагогічно правильну реалізацію педагогічної функції в процесі вирішення основних професійних завдань. Таким працівникам потрібна належна професійно-педагогічна навченість.

Третій вид професійної діяльності фахівців правоохоронних органів відрізняється від інших соціально-педагогічним впливом і частковим використанням педагогічного впливу. Це вплив зовнішнього вигляду, поведінки, дій, спілкування, рішень, застосовуваних санкцій, а також педагогічно спрямованих заходів роз'яснення, переконання, вимог. Педагогічний вплив мають і суто правоохоронні дії працівників, і успішність у підвищенні

законності та правопорядку, і вирішення юридичних питань (наприклад, успіх у наведенні порядку в громадських місцях, у побуті, у розкритті і розслідуванні злочинів, у звільненні заручників, у припиненні терористичних актів, у виконанні вироків суду, у розв'язанні питань, з якими звертаються громадяни).

Педагогічний ефект від контакту громадянина зі співробітником правоохоронних органів завжди є побічним результатом професійних дій, виражених:

- у набутті або зміні громадянами правових і моральних знань, поглядів, переконань, звичок правомірної поведінки;
- у вихованні в громадян дисциплінованої поведінки в громадських місцях і в побуті;
- у спонуканні до відмови громадян від шкідливих поведінкових і побутових звичок та підвищення правової вимогливості до себе, до самодисципліни і правового самовиховання;
- у вихованні громадян у дусі поваги до закону, розуміння з їхнього боку закону як найвищої державної норми справедливості і добра;
- у розумінні з боку правопорушника необхідності поважати права, свободу і гідність інших громадян;
- у спонуканні правослухняних громадян до активного правовиховного впливу на інших людей і сприяння правоохоронним органам [4, с. 226].

До видів правоохоронної діяльності, що мають завжди певний педагогічний вплив на громадян, насамперед належить робота прокурорів, працівників управлінських апаратів правоохоронних органів, суддів, слідчих, міліціонерів патрульно-постової служби, дозвільних та охоронних підрозділів, чергових частин, дільничних інспекторів міліції.

10.2. Педагогіка в діяльності спеціалістів різних служб правоохоронних органів

Професійна діяльність юриста, окрім високих спеціальних кваліфікованих знань, навичок, умінь, вимагає наявності у більшості співробітників системи психологічних і педагогіч-

них знань, а також навичок і прийомів, які забезпечують високу культуру спілкування.

Знання основ педагогіки і психології необхідні всім тим, хто має справу з людьми, повинен впливати на них, проводити правовиховну роботу [10].

Особливість правового виховання в органах внутрішніх справ полягає в тому, що робота проводиться із законотрудами громадянами, із раніше засудженими умовно або із відстрочкою виконання приговору, а також із притягнутими до адміністративної відповідальності. Працівник правоохоронних органів повинен добре володіти своєю професією, мати високі вимоги до власних ділових і моральних якостей, він повинен добре знати право, інші соціальні норми, які керують його службовою діяльністю. Відповідальне ставлення до служби, чесність, принциповість, громадянська мужність, справедливість — обов'язкові його риси.

У професійній діяльності юристів більшості спеціальностей важливу роль відіграє вміння творчо використовувати досвід психологічного і педагогічного впливу як на власну особистість, так і на людей, з якими юристу потрібно контактувати під час трудової діяльності.

Праця юристів неподільно пов'язана з людьми, тому важливим чинником діяльності юриста є комунікативна характеристика, яка полягає у спілкуванні в умовах правового регулювання [10; 16].

Юрист як педагог

Юридична діяльність багатогранна. У деяких її спеціалізованих сферах, як от судова діяльність, пенітенціарна (виправна) діяльність, суддям і практичним працівникам системи виправних установ доводиться бути педагогами, щоб забезпечити ресоціалізацію (відновлення) раніше порушених соціальних рис особистості злочинців. Педагогами є також викладачі ВНЗ, які безпосередньо несуть відповідальність за якісну освіту та виховання студентів, курсантів, слухачів, які вивчають юридичні дисципліни. Знання педагогіки необхідні у слідчій роботі, їх постійно використовують керівники оперативно-розшукових і слідчих підрозділів органів внутрішніх справ, прокуратури, що відповідають за професійне зростання підлеглих, особливо тих, які щойно прийшли на службу в правоохоронні

органи. Мало того, фактично немає жодного юриста, практика чи теоретика, хто тією чи іншою мірою не відчував би потреби в педагогічних знаннях і вмінні ефективно їх використовувати у своїй професійній діяльності.

Юристові значно частіше, порівняно з іншими спеціалістами, доводиться застосовувати прийоми педагогічної діяльності. Тому до особистості майбутнього юриста ставлять низку важливих вимог, зокрема вміння працювати з людьми, комунікабельність, тактовність, спостережливість, організаторські здібності, високу вимогливість до себе як основу такої вимогливості до інших.

Педагогіка в діяльності слідчого

У діяльності співробітників слідчих органів основне — робота з людьми, яка передбачає такі взаємопов'язані аспекти: вивчення і оцінювання особистості, встановлення і розвиток психолого-педагогічних контактів, вплив на співрозмовника.

Серед основних методів педагогіки, які використовуються в юридичній практиці, — метод педагогічного спостереження. Він передбачає систематичне і цілеспрямоване сприйняття зовнішньої поведінки людини з метою аналізу та пояснення. Предметом спостереження можуть бути дії і вчинки людини, її вислови, міміка, жести [4; 6; 8; 9].

У професійній діяльності юристу необхідно пам'ятати, що сприйняття зовнішньої поведінки людини завжди має суб'єктивний характер, тому необхідно не поспішати з висновками, багаторазово перевірити результати, порівняти їх із іншими результатами спостережень і досліджень.

Основними і визначальними умовами науковості педагогічного спостереження є його об'єктивність, тобто можливість контролю за допомогою або повторного спостереження, або застосування іншого методу (наприклад, експерименту).

Ще одним поширеним педагогічним методом в юридичній практиці є метод бесіди. Він дає змогу отримати інформацію про людину, яка цікавить юриста, установки і мотиви її дій, психічний стан, плани на майбутнє тощо.

Слідчий як юрист у межах своїх професійних функцій зобов'язаний так підготувати кримінальну справу, щоб під час судового розгляду здійснилося правосуддя, щоб не було допущено несправедливості, щоб не постраждали невинні. Здійс-

нюючи досудове слідство, він зобов'язаний не упускати можливості здійснювати виховний вплив на всіх осіб, причетних до розслідування, виховувати громадян у дусі неухильного дотримання Конституції України і законів, поваги до правил суспільного життя і норм моральності.

Завдання слідчого — не лише розкрити злочин, зібрати у справі повні і достатні докази, а й докласти зусиль, аби домогтися того, щоб злочинець усвідомив неправильність своєї поведінки, щиро покаювся, переконався в необхідності жити по-новому. Слідчий має прагнути успіху своєї справи, виховувати в осіб, причетних до справи, громадянську позицію, почуття обов'язку в боротьбі зі злочинністю, чесність та активність у викритті винних, підвищувати рівень їхньої правової поінформованості. Він зобов'язаний роз'яснювати громадянам вимоги законів, права й обов'язки, переконувати, виховним впливом домагатися щирості і каєття. Розслідування злочинів пов'язане з виконанням різноманітних слідчих дій: огляд місця події, допит, очна ставка, виїмка, слідчий експеримент тощо. Кожна ця дія пов'язана з певним навчальним і виховним впливом, консультуванням, наданням порад, роз'ясненнями.

Слідчий повинен вивчати і враховувати індивідуальні особливості осіб, причетних до справи, зокрема педагогічні — освіченість, вихованість, навченість, розвиненість, ступінь правової культури чи педагогічної занедбаності. Ці причини й умови, як і інші, сприяють викриттю розслідуваного злочину. Це обставини, що підлягають доведенню у процесі розслідування кримінальних справ.

Законом встановлено процесуальний обов'язок слідчого — вживати заходи для виявлення чинників, умов і причин, що позначилися на визріванні злочинного задуму і на здійсненні злочину, а також уживати заходів для ліквідації причин і умов, що перешкоджають перебігу розслідування кримінальної справи. Серед причин і умов є соціально-педагогічні — середовище, умови життя, оточення, а також педагогічні — загальна освіченість, навченість, вихованість, розвиненість.

Органи дізнання, попереднього слідства, суд під час розслідування карних справ і судового розгляду мають справу з різними наслідками злочинного вчинку. Злочинні наслідки зага-

лом дають змогу слідчому, судді уявити весь механізм того, що відбулося, визначити осіб, які брали в ньому участь.

Під час розгляду справ про вчинений злочин неповнолітніми слідчі використовують тактичні наукові положення і рекомендації [8].

Для досягнення повного і об'єктивного розслідування вагоме значення має така слідча дія як допит. Результат допиту неповнолітніх здебільшого залежить від того, як слідчий враховує вікові і розумові особливості неповнолітніх, як досягає необхідного рівня психологічного контакту із особами, з якими відбувається допит. Слідча тактика розвивається в тісному зв'язку із психологією і педагогікою.

У карно-процесуальній, кримінальній, судово-психологічній літературі розглядаються процесуальний, тактичний, психологічний аспекти допиту, і подано відповідні тлумачення.

Допит — це керована карно-процесуальним законом взаємодія слідчого з тим, кого допитують, із метою отримання інформації, яка має значення для справи [10].

С. В. Кузнєцов, Т. С. Кобцов виокремлюють психологічні, етичні і педагогічні основи допиту із неповнолітніми [12]. Вони зазначають, що, здійснюючи допит неповнолітнього, слідчий повинен мислити етичними категоріями, а не тільки категоріями тактичного порядку. Ефективним засобом педагогічного впливу і морального виховання неповнолітнього повинен стати такий метод спонукання підлітка до активного вияву думки, почуттів, до вчинків, які мають високоморальний характер. Такий вплив повинен бути спрямованим на озброєння знаннями про поведінку, засвоєнням керівних моральних принципів практичної діяльності. Слідчий повинен будувати допит на засадах індивідуального підходу до особистості, намагаючись найбільш ефективно впливати на свідомість.

Виховні основи тактики допиту неповнолітніх — це сукупність організаційних, правових і педагогічних заходів впливу на психіку допитуваного у вигляді визначеної, науково обґрунтованої системи виховних методів і прийомів з метою вироблення певних звичок і навичок свідомої і високоморальної його поведінки не тільки під час допиту, а й у житті загалом [12, с. 32].

Розслідуючи кримінальні справи, пов'язані з неповнолітніми, слідчий має проінформувати підрозділи, що ведуть про-

філактичну роботу з неповнолітніми, комісію у справах неповнолітніх інші державні органи і громадські організації. Завданням слідчої профілактики є загальна і спеціальна профілактика злочинів, запобігання і припинення правопорушень.

Педагогіка в діяльності судді

Професійна діяльність судді винятково складна і багатогранна. Вона передбачає володіння багатьма спеціальними властивостями і навичками. Ці риси визначають творчий потенціал та індивідуальний стиль діяльності судді.

Діяльність судді детально і дуже чітко регламентована відповідним законом. Суддя має певні повноваження, застосовує їх від імені держави, а це розвиває професійне почуття підвищеної відповідальності за його наступні дії.

Результати судової діяльності залежать не тільки від індивідуальних рис самих суддів, а й від ефективності роботи суддівської групи і діяльності інших учасників процесу [10; 11]. Висока якість розгляду карних справ безпосередньо пов'язана з культурою ведення судового процесу. Суд — це єдиний правоохоронний орган, який застосовує закон в умовах гласності, наочності для населення. Тому суддя повинен забезпечити максимальні умови для підвищення рівня правосвідомості громадян, виховання в душі законослухняної поведінки не тільки осіб, притягнених до судової відповідальності, а й усіх громадян, які перебувають в межах цієї діяльності або інформовані про неї.

Отже, судді безпосередньо здійснюють педагогічний вплив на аспекти суспільної думки:

- формують у громадян правосвідомість;
- кримінальні процеси створюють соціально-психологічну атмосферу невідворотності покарання;
- в умовах високої культури судового процесу навколо злочинця і його співучасників створюється атмосфера морального засудження;
- судовий процес стимулює суспільну думку до виявлення причин і умов, що спричинили здійснення певного злочину.

Педагогіка в діяльності прокурора

Професійна діяльність робітників прокуратури багатогранна і відповідальна, вона пов'язана із захистом законних прав і інтересів громадян. Прокуратура повинна забезпечити дотри-

мання законів на дорученій їй частині роботи, ні одне порушення закону не повинно залишатись без відповідної реакції з боку прокуратури.

Прокурор іноді бере участь у процесах зі справ, в яких злочинцями є неповнолітні.

Аналізуючи формування особистості неповнолітнього правопорушника, виокремлюють чимало педагогічних фактів, які спричинили кримінальні елементи в діяльності підлітка: безвідповідальна поведінка батьків, відсутність контролю з боку школи, негативний вплив відповідного середовища тощо.

Важливим завданням прокурора із таких справ, крім аналізу доказів і підтвердження вини підсудного, є соціально-педагогічний аналіз особистості підлітка, його соціального середовища, об'єктивна оцінка ступеню криміногенного впливу цього середовища на особистість підлітка.

Під час такого аналізу прокурор виявляє рівень соціального захисту підлітка, враховуючи всі зазначені фактори, пропонує такі міри соціального захисту, які, на його думку, повинен призначити суд для підсудного, враховуючи скоєні ним злочини, в також усі фактори соціального середовища.

У деяких випадках прокурор займається соціально-педагогічним аналізом членів злочинного угруповання. Аналізуючи докази тих злочинів, які були здійснені кожним членом цієї групи, прокурор враховує особливості кожного члена злочинного угруповання, його роль у злочинній групі [12].

Політична зрілість, висока мораль, психолого-педагогічні знання, розуміння значимості своєї праці примножать силу і здібності прокурора, допоможуть йому правильно орієнтуватись у складній ситуації, що часто виникає в професійній діяльності.

Педагогічні функції в діяльності дільничих інспекторів

Дільничні інспектори вирішують багато завдань, а їхня діяльність насичена педагогічною роботою. Для неї характерний виховно-профілактичний зміст головних службових напрямів роботи дільничного інспектора: правове виховання населення, проведення профілактичних заходів, розгляд скарг і заяв громадян, робота з особами, які стоять на обліку, допомога громадським організаціям.

Психолого-педагогічний аспект діяльності дільничого інспектора включає соціальну, конструктивну, організаційну, ко-

мунікативну особливості, в яких реалізуються особистісні якості, навички і вміння.

Важливою в роботі дільничих інспекторів є допомога громадянам, які потрапили в скрутне становище. Такої допомоги потребує і самотня людина похилого віку, і сім'я, де один із батьків зловживає алкоголем, і діти, у яких батьки ведуть аморальний спосіб життя, і людина, яка повернулася із місця позбавлення волі, і особливо так звані "важкі" діти.

Взаємодія дільничого інспектора з "важкими" дітьми потребує виняткової ретельності і відповідальності. Тому доцільно більш детально розглянути основні аспекти стосунків дільничого інспектора із підлітками.

Діяльність інспектора, який займається проблемами підліткового і юнацького віку, досить різнобічна. Це і допомога в адаптації, в засвоєнні нових соціальних ролей, виборі майбутнього життєвого шляху, і профілактика протиправної поведінки тощо. Педагогічна профілактика і корекція дезадаптації підлітка передбачає всебічне психолого-педагогічне вивчення особистості підлітка (діагностику особистості), виявлення і вивчення негативних факторів соціального середовища (зокрема хибних методів виховання) і психокорекцію дисгармонічних рис особистості підлітка.

Відомо, що різні зміни в одній підсистемі особистості спричиняють зміни і в інших підсистемах. Виокремлюють такі фактори, що впливають на зміни особистості: індивідуальний (діє на рівні психобіологічних передумов асоціальної поведінки), психолого-педагогічний (виявляється в дефектах шкільного і сімейного виховання), соціально-психологічний (визначає негативні особливості взаємодії із однолітками), особистісні (виявляються в активно-вибірковому ставленні в середовищі спілкування, до виховних впливів, в особистісних цінностях), соціальний (визначається соціальними і економічними умовами суспільства). Робота дільничого інспектора, крім іншого, передбачає виховний та адміністративно-виховний вплив. Громадяни повинні бачити в офіцерів міліції ерудовану, високоосвічену людину, саме це змушує людей поважати його. Це чітко проявляється в специфіці служби дільничих інспекторів міліції. Особливу потребу в старшому товаришеві, до якого вони могли б звернутися з найрізноманітнішими запитаннями, відчувають діти.

Діти шукають необхідне для них спілкування зі старшою за віком людиною і можуть цим заповнити нестачу тих контактів, котрих їм бракує в сім'ї або школі.

Молоді працівники органів внутрішніх справ тісно спілкуються з дітьми. Це дає змогу краще пізнати їх не лише як потенційних правопорушників, а й як осіб, що розвиваються, з їхніми запитаннями, інтересами, ідеалами. Така інформація необхідна для індивідуального підходу до дітей і дає можливість виявити, спрямувати, а також впливати на інтереси і здібності підлітків та їхнє правове виховання.

Дільничний інспектор здійснює педагогічну профілактику в роботі з неблагополучними сім'ями для надання допомоги батькам у вихованні дітей. Індивідуальна робота з дітьми охоплює правове, моральне, трудове, естетичне, патріотичне виховання. Правильно організована робота з дітьми і підлітками може допомагати дільничному інспектору, оскільки неповнолітні часто володіють інформацією, що становить оперативний інтерес.

Педагогічні функції в діяльності працівників оперативно-розшукових апаратів

Ці працівники вирішують оперативно-пошукові і профілактичні завдання, проводять профілактичну роботу, що має виражений педагогічний аспект, з населенням, у школах, їм необхідно вміти орієнтуватися в оперативній обстановці, а також у певних чинниках, що впливають на неї, зокрема й педагогічних. Їм також необхідно добре розуміти людей, правильно оцінювати їхні особливості, зокрема педагогічні (особливості правосвідомості, правової грамотності, педагогічної занедбаності тощо). Розкриття злочинів малоєфективне, якщо оперуповноважений не має підтримки від населення. Потрібно зміцнювати на своїй дільниці оперативні позиції. Це передбачає здійснення правового виховання і навчання громадян. Розкриття конкретних злочинів часто пов'язане із необхідністю інструктажу, додаткового навчання причетних осіб.

Перелік юридичних спеціальностей, для діяльності яких більшою чи меншою мірою характерний педагогічний аспект, можна було б продовжити. Однак, викладеного достатньо, щоб зробити висновок, що в правоохоронній діяльності якщо не всіх, то в переважній більшості юристів-фахівців, обов'язковою функцією є педагогічна робота, врахування педагогічних, особ-

ливо правовиховних результатів поведінки, рішень, стилю роботи, ставлення до долі громадян.

Зміна стану справ за участі всіх працівників правоохоронних органів у формуванні правосвідомості, правовихованості, підвищенні правової культури населення не потребує жодних додаткових матеріальних і часових витрат. Вона залежить лише від відповідального, цілеспрямованого і педагогічно компетентного підходу до врахування педагогічних аспектів у професійній роботі, від правильного формування професіоналізму і правової культури кожного працівника і таїть величезний потенціал поліпшення роботи для зміцнення законності і правопорядку.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначити сфери поєднання правової і педагогічної діяльності.
2. У вирішенні яких практичних проблем Вашої діяльності педагогіка може надати допомогу?
3. Схарактеризувати види правоохоронної діяльності.
4. Дати характеристику педагогіки в діяльності слідчого.
5. Визначити виховні основи тактики допиту неповнолітніх.
6. Виокремити педагогічні функції в діяльності судді, дільничних інспекторів.
7. Які методи дослідження можуть бути використанні для покращення вирішення професійних завдань.
8. У чому специфіка соціально-педагогічних впливів, факторів? У чому їх відмінність від педагогічних?
9. Проаналізуйте завдання правової педагогіки і визначте, наукове вирішення яких із них може реально надати Вам допомогу у професійній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Алексеев Н. С., Макаров З. В. Ораторское искусство в суде. — М., 1989.
2. Бандурка О. М., Тюріна В. О., Федоренко О. І. Основи педагогіки і психології. — Х., 2003.

3. Васильев В. Л. Юридическая психология. — СПб., 1998.

4. Яворська Г. Х. Педагогіка для правників: Навч. посіб. — К., 2004.

Додаткова:

5. Бойков А. Д. Этика уголовной защиты по уголовным делам. — М., 1978.

6. Васильев В. Л. Предупреждение правонарушений несовершеннолетних. — Л., 1980.

7. Васильев В. Л. Психологическая характеристика деятельности следователя. — Л., 1970.

8. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков, 1975.

9. Еникеев М. И. Психология общения следователя с обвиняемым (подозреваемым) и свидетелями. — М., 1987.

10. Зельдович Б. З. Психология и педагогика в профессиональной деятельности юриста. — М., 2003.

11. Коньшева Л. П., Коченов М. М. Использование следователем психологических познаний при расследовании дел об изнасиловании несовершеннолетних. — М., 1989.

12. Кузнецова С. В., Кобцова Т. С. Тактика допроса несовершеннолетних. — М., 2004.

13. Любачев С. Г. Этика основы следственной тактики. — М., 1980.

14. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений. — К., 1990.

15. Подласый И. П. Педагогика: Учеб. пособие. — М., 1996.

16. Резниченко И. М. Основы судебной речи. — Владивосток, 1976.

17. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. — М., 2000.

XI. ПЕДАГОГІЧНА КУЛЬТУРА ТА ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ЮРИСТА

11.1. Педагогічна техніка юриста

Педагогічна техніка — це сукупність педагогічних дій, засобів і прийомів, адаптованих до специфіки правоохоронної діяльності, які використовуються з метою одержання максимального педагогічного результату.

Як свідчить аналіз науково-педагогічної та психологічної літератури, педагогічна техніка як сукупність професійних умінь сприяє гармонійній єдності внутрішнього захисту діяльності спеціаліста і зовнішнього його вираження. За таких умов майстерність виявляється в синтезі духовної культури і педагогічно доцільної зовнішньої виразності [2; 5; 6].

Педагогічна техніка включає техніку володіння словом, голосом, жестом, мімікою, які використовуються як засоби під час педагогічних аспектів і під час розв'язання педагогічних завдань.

Педагогічна техніка — це вміння використовувати власний психофізичний апарат як інструмент виховного впливу. Це володіння комплексом прийомів, який дає змогу юристові, правникові глибше, яскравіше, талановитіше виявити себе і досягти успіхів у виховній роботі [3].

Складові педагогічної техніки подано в таблиці.

Таблиця 7

Складові педагогічної техніки (за П. М. Щербанем)

I. Культура зовнішнього вигляду					
Уміння правильно сидіти, стояти, рухатись, виявляти впевненість, спокій, доброзичливість					
Постава	Одяг	Зачіска	Міміка	Пантоміміка	Емоційна виразність

II. Культура педагогічного спілкування		
Уміння		
Слухати	Встановлювати	
Ставити запитання	Бачити і розуміти реакцію аудиторії	
Аналізувати відповідь	Передавати своє ставлення до того, про що йдеться	
Розуміти інших	Зацікавити, захопити поясненням, розповіддю, повідомленням	
Бути уважним і спостережливим	Орієнтуватися в ситуації	
Уміння створювати необхідний настрій	Уміння знімати напруження, хвилювання	Уміння долати власну нерішучість і мобілізувати себе

III. Саморегуляція	
Уміння стримувати себе у стресових ситуаціях	Уміння змінювати свій настрій

IV. Культура мови		
Лексичне багатство		
Граматична правильність	Техніка мовлення	Виразність, образність
Постановка голосу		Багатство інтонації
Тембр голосу		Дикція
Емоційність		Темп
Переконливість	Гумор	Багатство відтінків

Поняття “педагогічна техніка” містить дві групи складників. Перша група пов’язана з умінням педагога керувати своєю поведінкою: техніка володіння своїм організмом (мімікою, пантомімікою); керування емоціями, настроєм — для зняття

зайвого психічного напруження, збудження творчого самопочуття; володіння соціальною перцепцією (техніка керування увагою, уявою); техніка мовлення (керування диханням, дикцією, темпом мовлення). Друга група пов'язана з умінням вплинути на особистість і колектив: техніка організації контакту, управління педагогічним спілкуванням, організація колективних творчих справ тощо [3].

Складники першої і другої групи педагогічної техніки спрямовані або на організацію внутрішнього самопочуття, або на вміння це почуття адекватно виявити зовні. Можна умовно поділяти педагогічну техніку на зовнішню і внутрішню, відповідно до мети її використання.

Внутрішня техніка — це створення внутрішнього переживання особистості, психологічне настроювання педагога на майбутню діяльність через вплив на розум, волю і почуття.

Зовнішня техніка — це втілення внутрішнього переживання особистості педагога в його тілесній природі: міміці, голосі, мовленні, рухах, пластиці [3].

Внутрішня техніка. Самопочуття юриста, правника не є особистою справою, оскільки його настрій впливає і на колег, і на громадян, з якими він працює. Досягти оптимального внутрішнього стану в педагогічній або правничій діяльності важко, оскільки вона емоційно напружена. Правник повинен уміти зберігати працездатність, володіти ситуацією для забезпечення успіху в діяльності і збереження свого здоров'я. Для цього важливо працювати над таким синтезом якостей і властивостей особистості, які дають змогу впевнено, без зайвого напруження здійснювати свою професійну діяльність. Мова йде про:

- педагогічний оптимізм;
- впевненість у собі як у педагогові, правникові;
- уміння володіти собою, відсутність емоційного напруження;
- наявність вольових якостей (цілеспрямованість, самовладання, рішучість).

Усі ці якості характеризують психологічну стійкість у професійній діяльності. В її основі — позитивне емоційне ставлення до себе, до співробітників, праці. Саме позитивні емоції активізують, надихають спеціаліста, надають йому

впевненості, почуття радості, позитивно впливають на стосунки з колегами. Негативні емоції гальмують активність, дезорганізують поведінку і діяльність, провокують тривожність, страх, підозру. А. С. Макаренко вважав, що в колективі повинна бути “постійна бадьорість, ніяких похмурих облич, ніяких кислих виразів, постійна готовність діяти, веселковий настрій, саме мажорний, веселий, бадьорий настрій”. Мажорний тон сприяє успішному досягненню мети, подоланню труднощів.

Доброзичливий вираз обличчя потрібний не тільки для того, щоб настроїтися на мажор, — він збуджує центри позитивних емоцій і створює хороший настрій. У такій грі формуються прийоми поведінки, і характер діяльності змінюється. Тому не можна ходити з похмурим, сумним обличчям навіть тоді, коли настрій у вас поганий. Якщо ми зовні не виявляємо емоцій, це не виключає їхньої негативної дії. Для нейтралізації їх потрібно не просто гальмування, уникнення ситуацій, що спричиняють негативні стани, а й розрядка негативних емоцій за допомогою утворення захисту. Це може бути музика, спілкування з природою, працетерапія, читання книжок (бібліотерапія), гумор. Тут посприяє розумне захоплення спортом, що дає “м’язову радість”. Усі ці способи пов’язані з підключенням до тієї діяльності, яка приносить задоволення. Вона важлива не тільки тому, що допомагає зняти напруження, оптимізувати настрій, а й тому, що дає можливість залучити дітей до духовних цінностей, близьких педагогові, навчаючи їх послуговуватися такими самими способами.

Гумор, який так цінують у спілкуванні зі спеціалістами, також позитивно впливає на емоційну сферу.

До чинників, що сприяють підтримці бадьорого стану спеціаліста, належить також увага до естетики одягу, що, на думку А. С. Макаренка, є елементом педагогічного артистизму, гри, яка забезпечує внутрішню підтягнутість і духовну мобілізацію.

Отже, нормальним тоном спеціаліста має бути мажор, треба досягти внутрішнього спокою, впевненості у своїй силі, у силі колективу. Необхідно також прислухатися до застереження А. С. Макаренка: “Він (тон) ні в якому разі не повинен мати

характеру піднесеної, постійної бурхливості, істеричної напруженості, яка завжди неприємно впадає у вічі, і яка загрожує у разі першої невдачі зривом і розчаруванням”.

Отже, першим елементом внутрішньої техніки є регуляція емоційної сфери — формування емоційної стійкості у професійній діяльності. Для цього потрібно дотримуватися мажорного тону, виховувати в собі доброзичливість і оптимізм. Допомагає також “м’язова радість” від фізичних вправ, бібліотерапія, музикотерапія, вміння підтримувати гру.

Вплив на емоційну сферу складний. Спеціаліст не завжди спроможний досягти рівноваги, прагнучи викликати позитивні реакції. Для регуляції самопочуття важливо звернутися і до вольової сфери.

Керувати своїм психічним станом можна. Для цього юрист, правник має змогу скористатися запропонованим арсеналом засобів для розвитку внутрішньої техніки.

Зовнішня техніка. Важлива передумова творчого процесу — гармонійна єдність внутрішнього змісту діяльності і зовнішнього його вияву. Юрист повинен навчитися адекватно й емоційно виразно виражати свій внутрішній стан, свої думки, почуття.

Елементами зовнішньої техніки є вербальні (мовні) й невербальні засоби. До перших належить слово як основний феномен мови; до немовних — міміка, жестикуляція; до обставино-поведінкових — поза і пересування, соціальна дистанція між працівником і тими, що слухають, навколишнє оточення. Педагогічна техніка кожної групи засобів має свої особливості, тож успіху можна досягти за умови їх комплексного використання. Багато працівників майстерно використовують її, все ж значна частина не володіє педагогічною технікою. Дослідження засвідчують, що невербальні засоби, зокрема жест, можуть бути важливішими у спілкуванні, аніж слово.

Зовнішній вигляд спеціаліста має бути естетично виразним. Неприпустиме недбале ставлення до своєї зовнішності, але неприємною є і надмірна увага до неї. Основна вимога до одягу — скромність та елегантність.

Естетична виразність виявляється і в привітності та доброзичливості обличчя, у зібраності, стриманості рухів, у скупому, виправданому жесті, у поставі і ході.

Пантоміміка — виражальні рухи всього тіла або його частини, пластика тіла. Вона дає змогу виділити у зовнішності основне, малює образ. Ніяка, навіть найідеальніша, фігура не може зробити Людину красивою, якщо їй бракує вміння триматися, підтягнутості, зібраності, якщо у неї неправильна постава [3].

Гарна, виразна постава вихователя виражає внутрішню гідність. Пряма хода, зібраність свідчать про впевненість у своїй силі. Водночас згорбленість, опущена голова, млявість рук свідчать про внутрішню слабкість людини, її невпевненість у собі.

Люди рідко мають красиву поставу від природи, це майже завжди результат спеціальних вправ і сформованої звички.

Жест мусить бути органічним і стриманим, без різких широких вимахів і гострих кутів. Перевагу надають округлій і скупій жестикуляції.

Розрізняють жести описові і психологічні. Описові жести (показ розміру, форми, швидкості) ілюструють перебіг думки. Вони менш потрібні, але застосовуються часто [3].

Основні вимоги до жестів — невимушеність, стриманість і доцільність. Варто враховувати, що жести, як і інші рухи корпусу, найчастіше випереджають висловлювання думки.

Для того, щоб спілкування було активним, слід мати відкриту позу: не схрещувати руки, стояти обличчям до співбесідника, зменшити дистанцію, що створює ефект довіри. Рекомендуються рухи вперед і назад по кабінету, а не в сторони. Крок уперед підсилює значущість повідомлення, допомагає зосередити увагу аудиторії. Відступаючи назад, промовець начебто дає можливість слухачам перепочити [2].

Міміка — виражальні рухи м'язів обличчя. Звичайно, вираз обличчя має відповідати характерові мовлення, взаємин. Обличчя, як і весь зовнішній вигляд, має виражати впевненість, схвалення, осуд, невдоволення, радість, байдужість, зацікавленість, захоплення, обурення. Широкий діапазон почуттів виражає посмішка, яка свідчить про духовне здоров'я і моральну силу особистості. Важливі виразники почуття — брови, очі. Підняті брови вказують на подив, зсунуті — зосередженість, нерухомі — спокій, байдужість, у русі — захоплення.

Еталон поведінки в стані радості: посмішка, очі сяють, надмірна жестикуляція, багатослів'я, бажання допомогти іншому. Еталон поведінки в стані страху: очі розширені, постава застигла, брови підняті, голос тремтить, обличчя скривлене, погляд бігає, рухи різкі.

Найвиразнішими на обличчі людини є очі. “Пусті очі — дзеркало пустої душі” (К. С. Станіславський). Працівникові слід уважно вивчити можливості свого обличчя, виробити вміння користуватися виразним поглядом, уникати надмірної динамічності м'язів обличчя і очей (“бігаючі очі”), а також і неживої статичності (“кам'яне обличчя”).

Контакт очей (візуальний контакт) — це погляд співрозмовників один на одного, який свідчить про зацікавленість партнером і зосередженість на предметі розмови.

Міжособистісний простір (або дистанція спілкування) — це відстань між тими, хто спілкується, це ознака характеру взаємодії. Зміна дистанції — прийом привертання уваги під час бесіди. Зменшення дистанції збільшує силу впливу.

Для досягнення зовнішньої виразності Сливка С. пропонує такі способи:

- навчитися диференціювати і адекватно інтерпретувати невербальну поведінку інших людей, розвивати вміння “читати обличчя”, розуміти мову тіла, часу, простору у спілкуванні;
- прагнути розширити особистий діапазон різних засобів за допомогою тренувальних вправ (розвиток постави, ходи, міміки, організації простору, візуального контакту) і самоконтролю зовнішньої техніки;
- домагатися того, щоб використання зовнішньої техніки йшло гармонійно з внутрішнім переживанням як логічне продовження педагогічного завдання, думки і почуття [2].

Досягнення виразності педагогічної техніки — тільки одна сходинка до педагогічної майстерності. Техніка без усвідомлення завдань педагогічної дії, без розуміння мотивів діяльності дітей, істинної суті результатів взаємодії залишиться порожньою формою, беззмістовною непрофесійною дією. Тож опанування її прийомами має здійснюватися в контексті підвищення загальної педагогічної культури працівника.

11.2. Педагогічна техніка використання мовних засобів

Складником педагогічної майстерності працівника є його мовлення. Це інструмент професійної діяльності педагога, за допомогою якого можна вирішувати різноманітні педагогічні завдання: зробити складну тему розмови цікавою, а процес її обговорення — привабливим; створити щиру атмосферу спілкування у колективі, встановити контакт з підлітками, досягти взаєморозуміння з ними; сформувати у дітей відчуття емоційної захищеності, вселити у них віру в себе [2; 3; 6].

Володіння мовленням як засобом професійної діяльності потрібно виробляти. Класичним прикладом цього є досвід А. Макаренка. Молодий педагог, відчувши свою безпорадність у спілкуванні з вихованцями, почав серйозно працювати над своїм голосом, дикцією, диханням. Відомі його висновки: “Я став справжнім майстром тільки тоді, коли навчився говорити “Йди сюди” з 15–20 відтінками, коли навчився виражати 20 нюансів на обличчі, в постаті і в голосі. І тоді я не боявся, що хтось до мене не підійде або не почує того, що треба” [3].

Мовлення працівника є показником його педагогічної культури, засобом самовираження і самоутвердження його особистості.

Мовлення правника, як і мовлення педагога, — це мовлення, пристосоване для розв’язання специфічних завдань, що виникають у педагогічній та правничій діяльності, спілкуванні. Існують професійні особливості мовленнєвої діяльності правника:

а) ця діяльність спеціально організована працівником, він керує нею залежно від умов педагогічного спілкування;

б) остаточною результатом її є досягнення гуманістично спрямованої мети, пов’язаної з вихованням молоді;

в) добір мовних і мовленнєвих засобів здійснюється залежно від потреб, завдань взаємодії працівника з різними верствами населення; їх ефективність прогнозується;

г) мовленнєва діяльність правника в реальній ситуації спілкування будується на відтворенні (рефлексії) стану, поведінки, реакції дітей, вона регулюється змістом зворотної інформації, яку отримує працівник. Мовлення працівника є предметом

його педагогічного аналізу й самоаналізу, постійного самовдосконалення.

Юридична діяльність побудована на правовому спілкуванні.

У правовому спілкуванні беруть до уваги мотиви, стимули, стратегію, тактику, етику, логіку й прагматику проведення співбесід з учасниками правового процесу. Звідси — важливість формування своєї логічної культури у правовому спілкуванні, зміст якої спрямований на запобігання перетворенню конфліктної ситуації у затяжний процес; вибір оптимальних форм інтелектуальної практики ведення юридичного діалогу тощо.

У юридичній практиці внутрішня і зовнішня педагогічні техніки набувають спеціалізованого характеру. Юрист має справу з широкою умовною аудиторією, до якої належать усі верстви населення. Також, окрім правового виховання, юрист здійснює комплекс завдань державного характеру для регулювання суспільних відносин. Усе це потребує організаційно-педагогічних здібностей, широкого світогляду і спеціальних підходів. Тому педагогічна техніка юриста включає такі види культур: культура цілепокладання, культура педагогічних знань, світоглядна культура, культура мислення, культура почуттів, культура спілкування, організаційна культура. Завдання педагогічної техніки полягає в умінні юриста керувати своєю поведінкою та впливати на громадян [2; 3; 7; 8].

Важливий складник педагогічної техніки — педагогічні дії. Вони виникають і використовуються під час правоохоронної діяльності за наявності педагогічного наміру і бажання досягнути певного педагогічного результату. Це такі дії:

- педагогічне спостереження — дія, що підпорядковує бажання зібрати педагогічну інформацію під час безпосереднього сприйняття людей, груп, подій тощо;
- педагогічний аналіз — осмислення і оцінювання педагогічної інформації, ситуації, процесу, результатів;
- прийняття педагогічного рішення — дії, пов'язані з пошуком способів досягнення потрібного педагогічного результату і розробкою заходів для його досягнення;
- педагогічне спілкування — дія для налагодження безпосереднього контакту з особами і групами, що становлять

професійний інтерес і підпорядковані педагогічному вивченню, педагогічному впливу;

- педагогічний вплив — дія, спрямована на досягнення педагогічного результату із використанням усіх можливих засобів, умов, прийомів, здатних здійснити педагогічний і соціально-педагогічний вплив;
- педагогічне оцінювання — мисленнєва дія для з'ясування досягнутого результату [2; 3; 7; 8].

Педагогічні дії реалізуються за допомогою особливих педагогічних прийомів і засобів (слово, голос). Педагогічна техніка безпосередньо пов'язана із психологією, однак специфіка педагогічної техніки — досягнення максимального педагогічно освітнього, навчального, виховного, розвиваючого результату.

Техніка педагогічного спостереження — заплановане, вибіркове, педагогічно зорієнтоване спостереження за станом, особами, групами, з якими юрист має справу. Його мета — правильно виокремити і оцінити малопомітні, і на перший погляд малосуттєві, але насправді важливі деталі для успішного розв'язання професійного завдання. Працівника може цікавити:

- у чому полягає аспект певної професійної ситуації, як він впливає на успішне вирішення проблеми;
- які педагогічні властивості потрібні в роботі з певними особами, групами;
- у чому виявляється вплив відповідних педагогічних властивостей на конкретну ситуацію;
- які соціально-педагогічні фактори конкретної ситуації, як вони впливають на ситуацію;
- як реагує співрозмовник на слова і дії, чи він уважний;
- чи розуміє співрозмовник, про що йде мова, і чи погоджується з цим;
- чи засвоїв громадянин роз'яснення та вимоги, чи правильно і невимушено після цього поводить себе і діє [2].

Вести педагогічне спостереження цілеспрямовано — значить шукати ознаки вияву освіченості, навченості, вихованості і розвитку учасників юридично значимих ситуацій. Педагогічне спостереження і його ефективність характеризується педагогічною вибіркковістю, спрямованістю, інтенсивністю, організованістю, осмисленістю. Поєднання цих властивостей із сприйняттям працівником навколишньої ситуації перетворює

педагогічне спостереження на спостереження з належною продуктивністю.

Приєм забезпечення педагогічної вибірковості, спрямованості й інтенсивності спостереження вимагає свідомого спрямування уваги працівника на виявлення педагогічних явищ та їхніх ознак, на їх пошук, на виділення у подіях, ситуаціях, об'єктах.

Техніка педагогічного аналізу. Аналіз — це розкладання цілого на частини. Він тісно пов'язаний із синтезом. Аналіз фактично неможливий без синтезу і навпаки, а тому про педагогічний аналіз — це дослідження, пізнання. Педагогічний аналіз у науковому дослідженні чітко орієнтований на методологію, принципи і методи педагогіки. Педагогічний аналіз як елемент педагогічної техніки юриста — це процес пізнання певного педагогічного об'єкта, явища, процесу, заснований на педагогічних знаннях, на досвіді і на освоєних педагогічних прийомах.

Перед визначенням предмета педагогічного аналізу визначають, що саме потрібно аналізувати, позначивши обов'язково його предмет відповідним науково коректним педагогічним поняттям або категорією. Такими предметами можуть бути педагогічна система, педагогічна проблема, педагогічні умови і причини, педагогічні характеристики професійної майстерності, рівень професійно-педагогічної підготовленості, педагогічна технологія, правова вихованість тощо [5].

Приєм структурного аналізу педагогічної реальності рекомендує працівникові поєднувати аналіз із синтезом, виявляти елементи юридично-педагогічної реальності, які не пов'язані із досліджуванним явищем і не характеризують його якісної своєрідності. Наприклад, якщо аналізувати правову культуру певного громадянина, то в її цілісній структурі необхідно виділити як основні елементи: правову освіченість, правову вихованість, правову навченість та правову розвиненість. Якщо ж долучити до них ще й вік або сімейний стан, чи навіть факт судимості громадянина, то це буде помилкою, оскільки це показники не педагогічні, це не складники власне правової культури.

У багатьох випадках структурний аналіз роблять стандартно, наприклад, як аналіз педагогічних систем освітнього про-

цесу, правового виховання, професійної підготовки, проведення занять, виправлення і виховання тощо. Структуру реальності утворюють такі елементи: мета, завдання, об'єкт, суб'єкт, зміст, умови, педагогічні технології, забезпечення, форми організації, контроль, оцінка результатів.

Віносно стандартним є також аналіз педагогічних ситуацій, у структурі яких виділяють педагогічні особливості педагогічної роботи, її суб'єкта, педагогічну взаємодію, педагогічні умови.

Прийом змістового аналізу передбачає ретельний розгляд кожного елемента для його розуміння, з'ясування місця, ролі, його взаємозв'язків. Наприклад, в аналізі правової навченості громадянина необхідно вивчити й оцінити знання, необхідні для основних правових настановлень, навички практичного використання, знання прав, способів їх захисту тощо. Варто розглянути в аналізі все, що стосується поняття права навченість, і з'ясувати міру наповнення, повноту змісту, виразність кожного елемента й аналізованого явища загалом: що громадянин знає, а чого не знає, наскільки розуміє і правильно оцінює ситуацію.

В оцінюванні якісних особливостей доцільно досліджувати явища, аналітично поділяти рівні їхнього розвитку: низький, середній, високий.

Стосовно особистості юриста. Вимоги до нього передбачають педагогічну культуру, яка є необхідним складником професійної культури. Освічений юрист — це передовсім той, хто добре знає методику здійснення правового виховання різних верств населення, а його фаховість є результатом володіння певними різновидами духовної культури.

Педагогічна майстерність — це комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності юриста на рефлексній основі. Основні риси юриста такі: спрямованість на особистість, відповідальне ставлення до діяльності, її мети, змісту, засобів, суб'єктів; професійні знання, комунікативність, емоційна стабільність, педагогічна техніка (вміння впливати, вміння володіти собою, настроєм, увагою, уявою, мовленням) [3; 5].

Важливе значення для розвитку педагогічно-юридичної майстерності має соціалізація.

Складники педагогічно-юридичної майстерності

Знання	Культура мовлення
Педагогічні здібності	Методична майстерність
Педагогічний такт	Особисті якості
Педагогічна техніка	Педагогічний оптимізм

Педагогічна майстерність — це найвища, творча активність педагога, що виявляється в доцільному використанні методів і засобів педагогічного впливу в кожній конкретній ситуації виховання.

Доцільність використання є результатом принаймні двох змінних. Перша є системою знань і уявлень про закони навчання, розвиток особистості і відповідно про технологію та прийоми, які забезпечують такий розвиток. І як результат — здатність юриста створювати педагогічні технології на підставі характеристик самої педагогічної ситуації та індивідуальних особливостей дитини. Друга змінна охоплює індивідуальні особливості: його спрямованість, здібності та психофізичні дані. Для юриста важливо не лише знайти педагогічний розв'язок, а й уміти реалізувати його в ситуації педагогічної взаємодії. Отже, педагогічна доцільність діяльності юриста — це, по-перше, результат здобуття психологічних та педагогічних знань, умінь, навичок, а, по-друге, наслідок раціонального використання особистого потенціалу, індивідуальності юриста в процесі педагогічної взаємодії. Іншими словами, педагогічна майстерність — це виявлення свого “Я” у професії, самореалізація особистості юриста у педагогічній діяльності [5].

Джерелом забезпечення творчої активності юристів можуть бути мотиви самоактуалізації особистості у сфері професійної діяльності. Механізмом виникнення таких мотивів є система професійно-ціннісних орієнтацій особистості, в якій домінують роль відіграє гуманістична спрямованість діяльності юриста і його соціальна відповідальність.

Столяренко А. визначає такі необхідні риси майбутнього юриста: спостережливість, емпатія, динамізм, емоційна стабільність [8].

Основною метою опанування педагогічною майстерністю є формування у студентів потреби професійного розвитку. Ця мета може бути реалізована за умови вивчення технології самоорганізації юридичної діяльності.

Професійна педагогічна діяльність потребує спеціальної освіти і здійснюється у спеціальних навчально-виховних і освітніх закладах. Фахівець діє свідомо, спираючись на систему принципів, правил, прийомів.

Проаналізуємо найтипівші ситуації, пов'язані зі спеціальним правовим вихованням. Перша ситуація — це практичні прийоми юридичної роботи, наприклад: допит правопорушника (а також потерпілого, свідків), розгляд заяв і скарг громадян, виявлення складу правопорушення, пред'явлення звинувачення, винесення вироку, відмова у позовній заяві тощо. Виконуючи звичайну, повсякденну роботу, юрист певною мірою виховує у громадян повагу до права, делікатно вказує на причини порушення встановлених державою правил поведінки. Ці елементи правового виховання існують навіть у технічних нотаріальних діях. Будь-який діловий контакт з юристом має виховний характер.

Специфіка другої ситуації також полягає у діях юриста, до яких він вдається у випадку порушення громадянами правових норм. Насамперед це стосується тих, хто вже притягнувся до різних видів юридичної відповідальності. До такої категорії не обов'язково мусять належати особи, які відбували покарання у місцях позбавлення волі, чи злісні правопорушники. Через певні обставини громадяни можуть потрапити в поле зору правоохоронних органів. Тому їхнє правове виховання повинно здійснюватися інтенсивніше, продуманіше. Одних профілактичних заходів інколи замало [6].

У третьому випадку спеціальне правове виховання — це профілактичний облік тих громадян, які злісно порушують вимоги права. Це активна форма профілактичної роботи із особами, які поставлені на облік як суспільно небезпечні. Навіть справедливе покарання розцінюється як прийом правового виховання.

Педагогічна культура юриста передбачає, що юрист повинен мати хоча б елементарні педагогічні знання, здібності та навички правовиховної роботи. Це завдання деяких видів культури, а особливо педагогічної культури юриста.

Загалом юридичну діяльність можна розглядати і як мистецтво, і як технологію. Мистецтво засноване на інтуїції, а технологія — на закономірностях науки. Фактично юридична наука розпочинається з мистецтва, а закінчується технологією. Адже у правовому регулюванні суспільних відносин юрист використовує знання педагогічної техніки, мистецтво професії і впроваджує їх у практику. Це впровадження засноване на юридичній науці, на встановлених юридичних закономірностях. Тобто педагогічна технологія визначає стратегію юридичної діяльності, програму впровадження дієвих заходів з метою домогтися панування права в суспільстві. У цьому випадку вона включає будь-який юридичний процес, вимагає певних способів вирішення конкретної юридичної справи.

Важливим складовим елементом педагогічної культури юриста є його професійний такт. За формою ця категорія нічим особливим не відрізняється від звичайної людської тактовності, ввічливості, уважності тощо. Ці загальнолюдські якості потрібні юристові, оскільки він має справу переважно з людьми не досить високих моральних якостей, із зіпсованою людською психікою. Тож професійний такт юристові потрібний для спілкування не лише з колегами, друзями, знайомими, а й з усіма громадянами, які відвідують юридичну установу, навіть зі злочинцями, адже нескінченні зауваження, докори, звинувачення, погрози, окрики неприємно впливають на відвідувачів [2; 7].

Юрист не має права цілеспрямовано випробовувати терпіння людей, оскільки вони можуть його втратити. Громадяни відстоюють власну честь і гідність так, як можуть і вміють, часто у нетактовній формі. Однак нетактовність юриста провокує нетактовність клієнтів.

Професійний такт — це спеціальне фахове вміння, за допомогою якого юрист у кожному конкретному випадку застосовує до правопорушників найефективніший засіб виховного впливу. Його можна ще назвати педагогічним підходом до правопорушників, або психологічним доглядом. Це своєрідний паспорт загальної культури юриста.

Виділяють такі основні принципи педагогічної культури юриста: педагогічні здібності, евристичність, внутрішня

зібраність під час вибору способу поведінки, мовленнєвий етикет, відповідальне ставлення до правового виховання громадян, почуття міри, принциповість, поступливість почуття гумору.

Складові педагогічної культури юриста зазначено в таблиці 9.

Таблиця 9

Складові педагогічної культури юриста

Педагогічна культура юриста	
Наукова ерудиція	Загальна ерудиція
Педагогічна майстерність	Прагнення до самовдосконалення
Культура спілкування	Культура мовлення
Педагогічна етика	Духовне багатство

Педагогічна культура юриста — це творче освоєння теорії й методики проведення правового виховання громадян на засадах педагогічної теорії, педагогічної технології та професійного такту, педагогічної майстерності.

Нині юридична професія стає дедалі масовішою, навіть модною. Однак не всі майбутні та й сучасні юристи мають нахил до такої діяльності, певні здібності у здійсненні правового виховання громадян, адже юрист повинен вміти створювати педагогічні технології для індивідуальних особливостей громадян.

Існують різновиди педагогічних здібностей. Успішну юридичну практику забезпечують дидактичні здібності (готовність юриста виховувати громадян, творчо розвивати юридичне мислення, привчати їх до самостійного опанування елементарними правовими знаннями), комунікативні здібності (уміння легко вступати в контакт з населенням, встановлювати з ним правильні ділові взаємини), конструктивні здібності (здатність передбачати результати своєї роботи, а також помилки і можливі негаразди, проектувати якість юридичних знань громадян), гностичні здібності (уміння збагнути зміст правового явища, закономірності поведінки громадян, а також власне самопізнання), перцептивні здібності (здатність розуміти психіч-

ний стан громадянина, вміти фіксувати деталі його поведінки, а з виразу обличчя судити про провину в кожному конкретно-му випадку), інтелектуальні здібності (усвідомлення власного призначення, правових явищ, принципів, законів природи, теорій, проблем тощо), а також деякі організаторські здібності, яких вимагає певна ситуація [7].

Такий принцип педагогічної культури юриста як евристичність виявляє творчий підхід до правового виховання громадян, спонукає юриста до наповнення традиційного правового впливу новими формами, які відповідають сучасному соціальному й економічному розвитку держави.

Вміння створити проблемну ситуацію, залучити співрозмовників до її розв'язання свідчать про високу педагогічну культуру юриста. Тут важливі делікатність і доречність поставлених запитань, реплік, відсутність іронії чи зневаги до інших учасників правової ситуації. Евристичність педагогічної культури найпомітніше виявляється в запитаннях юриста.

Педагогічна культура юриста передбачає його внутрішню зібраність у виборі способу поведінки, адже перше враження громадянина про юриста досить часто буває остаточним. Від перших хвилин зустрічі юрист активно чи пасивно зазнає перевірки на витримку, кмітливість, дотепність, інтелектуальність. Його постава, вираз очей, тон бесіди безпосередньо впливають на зміст висловленого.

Педагогічна культура — це також належне володіння культурою професійної мови, дотримання мовленнєвого етикету. У мовленні застосовуються і несловесні елементи: міміка, жести, поведінка тощо. Вони також виконують комунікативні функції і формують певний мовленнєвий етикет юриста, який можна трактувати як поведінку юриста загалом.

Суть педагогічної культури становить вміння зацікавити населення дотримуватись правових норм, визначити якість та обсяг доступного матеріалу, дотримати службову таємницю, поєднувати правові норми з духовними. Основне завдання у педагогічній діяльності юриста — пояснити людям, чого від них вимагає держава, суспільство, навчити дотримуватися цих вимог.

Важливим принципом педагогічної культури є почуття міри. Причому збільшення вимогливості юриста до членів су-

пільства не обов'язково спричинить більшу повагу з боку останніх. Тут необхідне почуття міри, критерії якої встановити доволі важко. Почуття міри виявляється в деяких тактичних діях юриста, які дають йому змогу умовно зблизитися навіть із правопорушником. Це своєрідний ігровий хід, але без ніцості. Почуття міри виявляється також в індивідуальному підході до всього юридичного процесу або певних його стадій. Не менш важливим є налагодження ділового партнерства, що дає змогу юристові поводитися зі злочинцем як із рівним. Почуття міри досить точно характеризує ступінь педагогічної культури юриста.

Логіка юридичної діяльності вимагає як принциповості, так і поступливості у деяких питаннях. Цей принцип педагогічної культури зумовлений тим, що службова діяльність працівників побудована на справедливій принциповості, на встановленні істини й прийнятті правильних рішень. Важливим для професії юриста є вміння виділити основне й другорядне. Педагогічна майстерність спонукає правника бути принциповим у великому й поступливим у малому. Юрист у деяких випадках може виявляти податливість (особливо тоді, коли його впевненість не обґрунтована) або бути готовим до компромісу. Така поведінка не означає нехтування деякими правопорушеннями чи всепрощення. Просто професійна тактика вимагає відступів задля розв'язання основних правових завдань.

Педагогічний вплив на населення передбачає певну експресивність.

Юрист не може обійтися без почуття гумору. Це, з одного боку, підкреслює його доступність, емоційний стан, а з іншого — психологічно готує тих, хто ще внутрішньо не налаштувався сприймати юриста як свого захисника чи радника. Сам повчальний тон мало переконує, і не кожен уміє повчати. Вдаючись до жарту, юрист має змогу проводити свою правовиховну лінію.

Педагогічна культура юриста реалізується через низку функцій:

- формування педагогічної спостережливості і передбачливості;
- уміння аргументувати юридичні докази; тактика й етика допиту;

- підвищення культури юридичного діалогу;
- підвищення якості юридичних консультацій;
- досягнення ефективного двостороннього процесу у вихованні;
- застереження від педагогічного свавілля;
- виховання юридичної активності населення, юридичної просвіти [2; 7].

Серед основних функцій педагогічної культури юриста — формування педагогічної спостережливості та передбачливості. Здебільшого це здатність юриста відчувати якісні та кількісні зміни у поведінці громадянина, у конкретному правовому явищі. Завдяки спостережливості можна виявити ступінь причетності особи до юридичної справи, тенденції розвитку подій, що відбувалися, зрозуміти психічний стан людини на різних етапах. Загалом кожен контакт із громадянином юрист розпочинає зі спостереження. Це дає змогу передбачити майбутню поведінку громадянина, прогнозувати перспективу розвитку подій, робити більш обґрунтовані юридичні висновки. Із цією функцією педагогічної культури юриста пов'язане своєрідне педагогічне діагностування поведінки особи в конкретній правовій ситуації.

Прийом організації педагогічного спостереження вимагає ретельного спостереження за всім, що може містити педагогічну інформацію. Основні об'єкти педагогічного спостереження — особа, група, навколишнє середовище і сам працівник (самоспостереження). Проводячи спостереження під час розмови з особою, яка має судимість, і ставлячи перед собою завдання визначити ступінь її криміногенної глибини і стійкості, можливість здійснення рецидивного злочину, слід спиратись на знання компонентів правової культури і соціалізації громадян, на криміногенно-правові ознаки рецидивіста і вести пошук відповідних ознак.

Важливість такої функції педагогічної культури правника як уміння аргументувати юридичні докази, тактику й етику допиту пояснюється тим, що це завдання лише професійними методами не завжди вдається розв'язати. Володіючи фактами, юрист інколи не в змозі “переконати” правопорушника у його неправомірних діях. Потрібно вдаватися до педагогічних прийомів (зокрема математичних методів доведення), етики юри-

дичної діяльності, щоб довести громадянинові його хибні судження. Ця своєрідна тактика поведінки фахівця права потребує педагогічного осмислення задля того, щоб успішно розв'язати правове завдання, дати правову оцінку, прийняти правове рішення [7].

Високий рівень педагогічної культури — необхідна умова становлення юридичної майстерності, досягнення якої пов'язане із введенням у навчальні плани ВНЗ юридичного профілю спецкурсів з проблем методики та педагогіки правового виховання громадян [2, с. 233].

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначити, у чому полягає педагогічна підготовка юриста.
2. Охарактеризувати педагогічну майстерність юриста.
3. У чому полягає педагогічна техніка юриста?
4. Особливості техніки використання мовленнєвих засобів діяльності правника.
5. Які, на ваш погляд, педагогічні дії мають виконувати в професійній діяльності майбутні працівники правоохоронних органів?
6. У чому полягає педагогічна культура юриста?

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Горбунов Г. Л. Учитесь управлять собой. — М., 1976.
2. Педагогічна майстерність. — К., 1997.
3. Сливка С. Юридична деонтологія — К., 2003.
4. Яворська Г. Х. Педагогіка для правників: Навч. посіб. — К., 2004.

Додаткова:

5. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов / Под ред. А. В. Опалева. — М., 1997.
6. Столяренко А. М. Психологические приемы в работе юриста. — М., 1999.

7. Столяренко А. М. Психологические и педагогические проблемы управления в МВД. — М., 1982.
8. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. — М., 2000.
9. Щербань П. М. Прикладна педагогіка. — К., 2002.

XII. ІСТОРИКО-ГЕНЕТИЧНІ ВИТОКИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

12.1. Правове виховання в первісному суспільстві та в Давній Греції

Формування всебічного та змістовного уявлення про правове виховання вимагає еволюції історичних традицій та стереотипів, генетичного та логічного зв'язку між різними історичними етапами формування культури.

Без знання особливостей культури минулого ми не тільки не можемо зрозуміти наших предків, а й усвідомити генетичне коріння сучасних норм правової поведінки людей.

Людина, яка народжується та виховується в конкретному культурному середовищі, засвоює встановлені в цьому середовищі норми поведінки. Своїми вчинками та всім життям людина реалізує різноманітні культурні програми поведінки, іноді навіть не усвідомлюючи цього. Культури різних народів мають різний ступінь нормативності. Слабка нормативність культури може призвести до зростання злочинності, морально-го занепаду, дезорганізації суспільних відносин. Жорстка нормативність, навпаки, сприяє стабільності суспільства, сталому суспільному порядку. Все ж вона обмежує свободу, ініціативність та творчу діяльність, що призводить до уповільнення темпів розвитку суспільства.

Розглянемо основні історичні етапи формування морального та правового виховання, правової культури, виходячи із взаємозв'язку між формуванням правового виховання та реальною правовою поведінкою.

Процес формування правового виховання має давнє історичне коріння. Одночасно із виникненням держави та перших правових норм, виникає й намагання людини усвідомити своє місце й роль у правовій системі, сконструювати досконалі моделі правової поведінки.

У проміжку від 40 до 20 тис. років до н. е. період розвитку первісних людей отримав назву раннього матриархату. У ці часи люди жили родами. Основними засобами виживання були полювання і риболовля. Хлопчики супроводжували чоловіків на риболовлі та полюванні; дівчатка допомагали готувати їжу жінкам, тобто займалися домашніми справами. Отже, на етапі раннього матриархату виховання було безпосередньо пов'язане з виконанням побутових обов'язків і ще не виділялось у спеціальну соціальну діяльність.

У період матриархату, що особливо важливо, виникає певна система звичаїв і традицій, а також ранні родоплеменні культури: магія, ананізм, фетишизм, тотемізм [4]. Діти усвідомлювали сутність цих культів у процесі безпосередньої участі у їх виконанні спільно з дорослими.

Внаслідок розвитку зрять праці, значна увага приділяється виконанню дітьми перших законів людського співжиття: табу і толіону. Табу — з гавайської — означає не робити чогось недозволеного, щоб не зашкодити самому собі. Толіон — це закон кривавої помсти.

У період патриархату, у зв'язку з формуванням моногамної сім'ї, починає розвиватись домашнє виховання.

Трудове виховання молодого покоління цього періоду доповнюється ознайомленням із релігійними культурами. Заслугує на увагу те, що через примітивні культури молодь привчали жити у злагоді з природою.

Процес виховання у первісному суспільстві завершувався посвяченням у дорослість, точніше, існували окремо практичні випробування для юнаків і дівчат, які засвідчували їхню готовність до праці, до життя в общині [4, с. 5].

Виховання у Давній Греції

Найвищого розвитку епоха рабовласництва досягла в державах Давньої Греції й Стародавнього Риму, які виникли на торгових шляхах між країнами Середземномор'я і Сходу.

Економічний і культурний розвиток рабовласницьких міст-держав давньої Греції розпочинається у VI–IV ст. до н. е. У цей час високого розвитку досягла філософія, в надрах якої закладались основи різних спеціальних галузей знань; утворилось декілька систем виховання молодого покоління.

У Стародавній Греції, яка сформувалась із невеликих рабовласницьких держав-міст, найбільш оригінальними системами виховання були Спартанська та Афінська.

Афінська система виховання залишила слід в історії педагогіки як провісниця високої духовної культури, формування гармонійної людини, основними якостями якої були духовне багатство, моральна чистота та фізична досконалість.

Саме в Афінах виникла ідея гармонійного розвитку особистості.

У школі-палестрі (школи боротьби) підлітки 14–16 років, окрім навчання п'ятиборству, приділяли увагу політичному та моральному вихованню. Їх виховували відомі громадяни держави.

Юнаки 17–18 років з родин найзаможніших аристократів виховувались в гімнасіях (гімназіях), де вивчали філософію, політику, літературу, для того, щоб підготуватись до участі в управлінні державою.

Так в Афінах утвердилась ідея “калокагатії” — гармонійний розвиток особистості, коли весь зміст виховання був спрямований на досягнення фізичної і духовної досконалості в їх єдності. Крім того, найздібніші юнаки продовжували своє навчання ще майже 10 років в академії (започаткована Сократом для підготовки філософів і визначних політиків).

Перший внесок у становлення правового виховання зробив Сократ (469–399 рр. до н.е.). На думку Сократа, в основі людського буття, соціального життя і соціального порядку лежать найвищі божественні закони — неписані вимоги і заборони, які мають космічне походження.

Найважливішою суб'єктивною підставою моральної і законслухняної поведінки для Сократа є знання. Обов'язок людини в тому, щоб знати їх суть. Тільки той, хто знає, що таке добродієність, може бути добродієсним. Знання — це шлях до моральної поведінки, і навпаки, незнання — це шлях до вад і злочинності. Зло найчастіше проявляється там, де людина не знає суті і справедливості.

Сократ вважав, що “моральний той, хто діє не бездумно – автоматично, а здійснює зважений вибір” [4, с. 319]. Він перший відкрив поняття моральності, пов'язав добродієсний вчинок з обов'язковістю свідомого вибору.

Аналіз наукових праць Платона (427–347 рр. до н.е.) “Протагор”, “Держава” і “Закон” свідчить про те, що він великого значення надавав законам, вихованню законслухняних громадян, описав проект нової системи виховання дітей і молоді в рабовласницькій державі.

Так, у своїй праці “Протагор” він пише, що, коли діти залишають школу, держава заставляє їх вивчати закони і жити за зразками, які містяться в законах, а не за власною фантазією [6].

Платон вважав, що в державі повинен бути твердий і надійний правопорядок. Для Платона суть правопорядку пов'язана із станом людської душі, яка має три складові частини: розумову, вольову і почуттєву. Тобто у людини є три найвищі здібності — розум, воля і почуття. Кожному з них відповідає добродієвість: розуму — мудрість, волі — мужність, почуттям — поміркованість.

Найважливіше призначення кожної людини, на думку Платона, — служити державі, забезпечувати своєю діяльністю підтримку порядку. Виховання — це “залучення і спрямування думок дітей у напрям, визначений законом. Правильне виховання і навчання пробуджує в людині гарні природні задатки, які в неї вже були, і які завдяки такому вихованню стають щоразу кращими” [4].

Демокрит (460–370 рр. до н.е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст. У своїх працях багато уваги приділяв проблемам виховання. Демокрит відстоював принципи природовідповідності, гармонійного розвитку людини; великого значення надавав використанню вправ у вихованні моральної поведінки. Мета виховання, на думку Демокрита, — підготувати молодь до реального життя на землі.

12.2. Елементи правового виховання у Стародавньому Римі та в епохах середньовіччя і Відродження

Римська система виховання й навчання склалась в VI–V ст. до н.е. і відповідала розвитку рабовласницького ладу. Це був період розвитку рабовласництва і класового розшарування на-

селення. Це наклало свій відбиток і на систему виховання. Для бідного населення тут існували елементарні приватні і платні школи, для дітей привілейованих верств населення — граматичні школи. В елементарних школах навчали законів права, законів держави.

У граматичних школах вивчали риторику (мистецтво красномовства з елементами літератури та історії). У школах обох типів навчались тільки хлопчики. Розвиток цих шкіл був спричинений необхідністю оволодіти ораторським мистецтвом для тих, хто мав намір обійняти згодом керівні посади у державі.

Значно пізніше у Римі виникли школи риторів, де діти знаті готувалися до державної діяльності. Вони досконало вивчали риторику, філософію, правознавство. У школах риторів (для юнаків від 15 до 20 років) незначна кількість юнаків теоретично і практично вивчала ораторське мистецтво за зразком промов Цицерона для підготовки до судової діяльності [4, с. 230].

На межі XI-XII ст. церковні школи перестали задовольняти потреби суспільства в освічених людях. У цей період відбувається швидкий ріст та розвиток середньовічних міст. Згодом міста почали відчувати потребу в освічених людях, які вміли б укладати торгові договори, працювати в органах місцевого самоврядування, укладати різні ділові папери.

У зв'язку з необхідністю поширення знань і з економічним розвитком Європи в XI-XII ст. виникає особлива форма вищих навчальних закладів — університети.

Усі викладачі гуртувались в особливі організації, так звані факультети. Згодом це слово набуло іншого значення — відділення університету, де вивчають певну галузь знань. Університети мали чотири факультети: “молодший”, медичний, юридичний, богословський (термін навчання — 5–6 років), на які студентів приймали лише після закінчення “молодшого” (“артистичного”) факультету.

12.3. Педагогічні ідеї епохи Нового часу та Просвітництва

Велику увагу Я. А. Коменський (1592–1670) приділяв моральному і правовому вихованню молодого покоління.

Третім ступенем навчання, запропонованим Коменським, була латинська школа чи гімназія (перший ступінь — материнська школа, другий — школа рідної мови). У таких школах вивчали мораль та віддавали перевагу моральному вихованню. На уроках вивчали історію моралі і найкращі приклади добра.

У “Великій дидактиці” та “Законах добре організованої школи” Я. Коменського закладено ідеї виховання особистості, виховання людяності в людині. В основі вчення про виховання особистості — ідея виховуючого навчання і природовідповідності. У вихованні людяності в людині Коменський виділяє чотири основні добродієвості: мудрість, поміркованість, мужність і справедливість. Педагог підкреслює, що людина не народжується з моральними якостями, — вони формуються впродовж усього життя; моральність пов’язана з вихованням в учнів мудрості і любові до неї.

Я. Коменський, поряд із основними добродієвостями, рекомендував розвивати в дітях скромність, слухняність, охайність, доброзичливість до інших людей, повагу до старших, працелюбність. Великого значення він надавав у моральному вихованні позитивному прикладу вчителів, батьків, товаришів, бесідам з дітьми на морально-етичні теми.

Основним, що важливо для започаткування правового виховання, у шкільному вихованні Я. Коменський вважав дисципліну. Тут він керувався чеським прислів’ям “Школа без дисципліни, як млин без води”.

У своїй “Панфосії” вчений мріяв про ті часи, коли війни і ворожість між людьми і людськими спільнотами стануть неможливими. Самі ж взаємини між людьми стануть гуманними, такими, що дають змогу цілком реалізувати визначальну християнську чесноту “Возлюби ближнього” [4, с. 48].

Джон Локк (1632–1704) народився в Англії. Свою основну педагогічну працю “Думки про виховання” Джон Локк присвятив питанням виховання, особливо сімейного. Метою виховання, на думку Локка, є підготовка “джентльмена”, який вміє створювати здоровий дух у здоровому тілі та вміє поводитися в товаристві, вміє вести свої справи розумно і прибутково.

Закони моралі, на думку Джона Локка, визначаються особистими інтересами індивіда, і все, що дає особисту користь, є моральним. Основне завдання він вбачав у дисциплінуванні

характеру; треба з дитинства навчати людину керувати своєю поведінкою і вчинками, уміти відмовлятися від своїх бажань, діяти всупереч власним бажанням, виробити в дитини дисципліну духу, що виховується обмеженням (не потурати їй, а припиняти примхи).

Західноєвропейське виховання кінця XVIII — першої половини XIX століття.

Ідеї правового виховання були розкриті в наукових працях швейцарського педагога Йогана-Генріха Песталоцці (1746–1827).

У листі до друга, викладаючи досвід роботи в школі-притулку, він виділяв три підстави, на яких заснована вся елементарна моральна освіта:

1. Виробити за допомогою чистих почуттів моральний стан.
2. Вправляти моральність на справедливих і добрих справах, пересилуючи себе, докладаючи зусиль.
3. Сформувані моральні переконання через роздуми і зіставлення правових і моральних умов, у яких дитина перебуває внаслідок походження.

Його засіб розвивати в дітях уявлення і поняття про права і обов'язки простий і ґрунтується цілком на щоденних спостереженнях і досвіді. Педагогічна система Песталоцці передбачає таку організацію виховного процесу, яка “здатна запобігти проникненню зла в душу дитини і виникненню потягу до зла” [5, с. 35].

Песталоцці стверджував, що моральні якості виростають із природної схильності до любові, віри, почуття сорому, володіння собою.

Відома теорія правового виховання Іогана Фрідріха Гербарта (1776–1841) — видатного представника німецької школи.

І. Ф. Гербарт вважав, що виховання — це формування добродесних людей, які вміють пристосуватись до існуючого суспільно-політичного ладу і підкоряються йому. Сам педагог повинен ставити перед вихованцем ті цілі, які останній ставитиме перед собою, коли стане дорослим. Ці цілі можуть бути поділені на цілі можливі і цілі необхідні.

Особливістю його підходу було встановлення доцільного співвідношення між теорією і практикою навчання. І. Гербарт увів у педагогіку категорію “педагогічний факт”.

У багатьох своїх працях І. Гербарт вимагав від вихователя

“науковості і сили думки”. Наука про виховання, стверджував він, — це очі педагога, які дають йому можливість виразно бачити, що він робить.

Щодо процесу виховання, то він у Гербарта складається з трьох частин: 1) виховне навчання; 2) керування; 3) моральне виховання.

I. Гербарт обґрунтував принципи керування у шкільному закладі, які повинні зовні дисциплінувати учнів, привчати їх до порядку. Дитина, на його думку, проявляє “дику пустотливість”, що кидає її в різні сторони, вона має тенденцію порушувати встановлений у школі порядок. Для цього їй потрібно приборкати дикість у дітей, тобто керувати ними. Для цього Гербарт рекомендував такі засоби керування: погроза, нагляд, накази і заборони, покарання, уміння зацікавити дітей і заповнити їх час, авторитет і любов.

Моральне виховання у педагогіці I. Гербарта пов’язане з навчанням. Його метою є формування характеру. Воно повинно прагнути зробити домінуючими у вихованця п’ять моральних ідей, які начебто охоплюють всю етику. Це ідея внутрішньої свободи (що робить людину цілісною істотою, усуває внутрішню боротьбу між судженнями і вчинками), ідея вдосконалення (яка поєднує силу і енергію волі та забезпечує “внутрішню гармонію” людини, повноту життя, вимагає настирливості, організованості), ідея приязні (яка сприяє погодженості волі однієї людини з волею інших), ідея права (яка має вирішальне значення в розв’язанні конфліктів між волею людей, регулює ці конфлікти), ідея справедливості (якою треба керуватись, визначаючи нагороду тому, хто зробив послугу суспільству, або покарання тому, хто порушив закони і правила) [4, с. 74].

Окрім навчання (як основного засобу морального виховання), I. Гербарт виділяє й додаткові засоби: строгий розпорядок дня; схвалення або засудження поведінки дітей; відвернення дітей від всього, що може бути збудником; дотримання раз і назавжди встановлених правил поведінки; вироблення почуття смирення і залежності від “вищих сил”.

Українська школа і педагогіка періоду другої половини XVIII століття. Ідея виховання Г. Сковороди

Григорій Савич Сковорода (1722–1794) — видатний український філософ, просвітител-гуманіст, письменник.

За переконаннями Г. Сковороди, через працю реалізується моральне самовдосконалення людини. Успіх у діяльності людини зумовлюється не лише її здібностями, а й такими якостями як працьовитість, терплячість, вміння володіти собою, поміркованість, доброчесність, справедливість, доброзичливість, вдячність, скромність, бадьорість духу, а також гуманізм та милосердя.

Моральне виховання має спиратись на подяки. “У подяці заховалося всяке благо, як вогонь і світло причаїлось в кремені. Вірую і сповідаю. Бо хто зможе покласти руки на чуже, якщо раніше не загубить вдячність, як вдовольняється власним своїм, котра посилається їй від Бога? З невдячності смуток, неувага і жадоба, з жадоби — заздрість, а з заздрості — лестоці, розкрадання, кровопролиття і всяка прірва беззаконів” [4].

Запорукою успішного виховання дітей, за Г. Сковородою, мають бути добрі настанови, викорінення поганих звичок. Він рекомендував такі методи виховання: бесіда, роз’яснення, приклад, поради тощо. Виховуючи дітей, радив він, необхідно вдаватись до переконань, привчати їх критично аналізувати свої вчинки.

Великого значення у розвитку мотивації моральної поведінки особистості Сковорода надавав почуттям.

Визначальним у моральному вихованні, за його переконанням, є формування звичок високоморальної поведінки молоді, оскільки звичка “не у знанні живе, але в діяннях”.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Довести, що Спартанська і Афіньська виховні системи є такими, що унеможливають одна одну.
2. Обґрунтувати обмеженість Середньовіччя у принципах організації навчання.
3. Обґрунтуйте принцип у помилку у вихованні майбутнього лицаря.
4. У чому полягає обмеженість усіх виховних систем Середньовіччя?
5. Визначити процес виховання за працями Песталоцці.
6. Визначити виховну ідею Т. Сковороди.
7. Визначити загальні тенденції національного виховання.

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія. — К., 1995.
2. Історія педагогіки / За ред. М. В. Левківського, О. А. Дубанесюк. — Житомир, 1999.
3. Кравець В. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва. — Тернопіль, 1996.
4. Левківський М. В. Історія педагогіки. — К., 2003.

Додаткова:

5. Нариси з історії педагогіки / За ред. М. А. Константинова. — М., 1952.
6. Огієнко І. І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1992.
7. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: нариси / За ред. М. Д. Ярмаченка. — К., 1991.
8. Сбруєва А. А., Рисіна М. Ю. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах: Навч. посіб. — Суми, 2000.

МАУП

The proposed manual analyzed, in a generalized form, the general educational and legal foundations of legal education, legal culture and legal development of a personality. It determines the specifics of the rise of legal deviations of adolescents, the methods and measures aimed at their pedagogical prevention.

The manual is designed for a wide readership, those who are interested in pedagogical regularities in the legal area.

Навчальне видання

Головко Наталія Іванівна

ПРАВОВА ПЕДАГОГІКА

Навчальний посібник

Educational edition

Holovko, Natalia I.

LEGAL PEDAGOGICS

Educational Book

Відповідальний редактор Т. М. Коліна

Редактор С. П. Мудрик

Коректор Т. М. Федосенко

Комп'ютерне верстання Т. М. Бойко, М. І. Фадєєва

Художнє оформлення С. В. Фадєєв

Підп. до друку 19.09.07. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,18. Обл.-вид. арк. 14,40. Тираж 3000 пр. Зам. № 7-24

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
252039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000

Друкарня ТОВ "Аксам"
Київ, вул. Студентська, 5 а